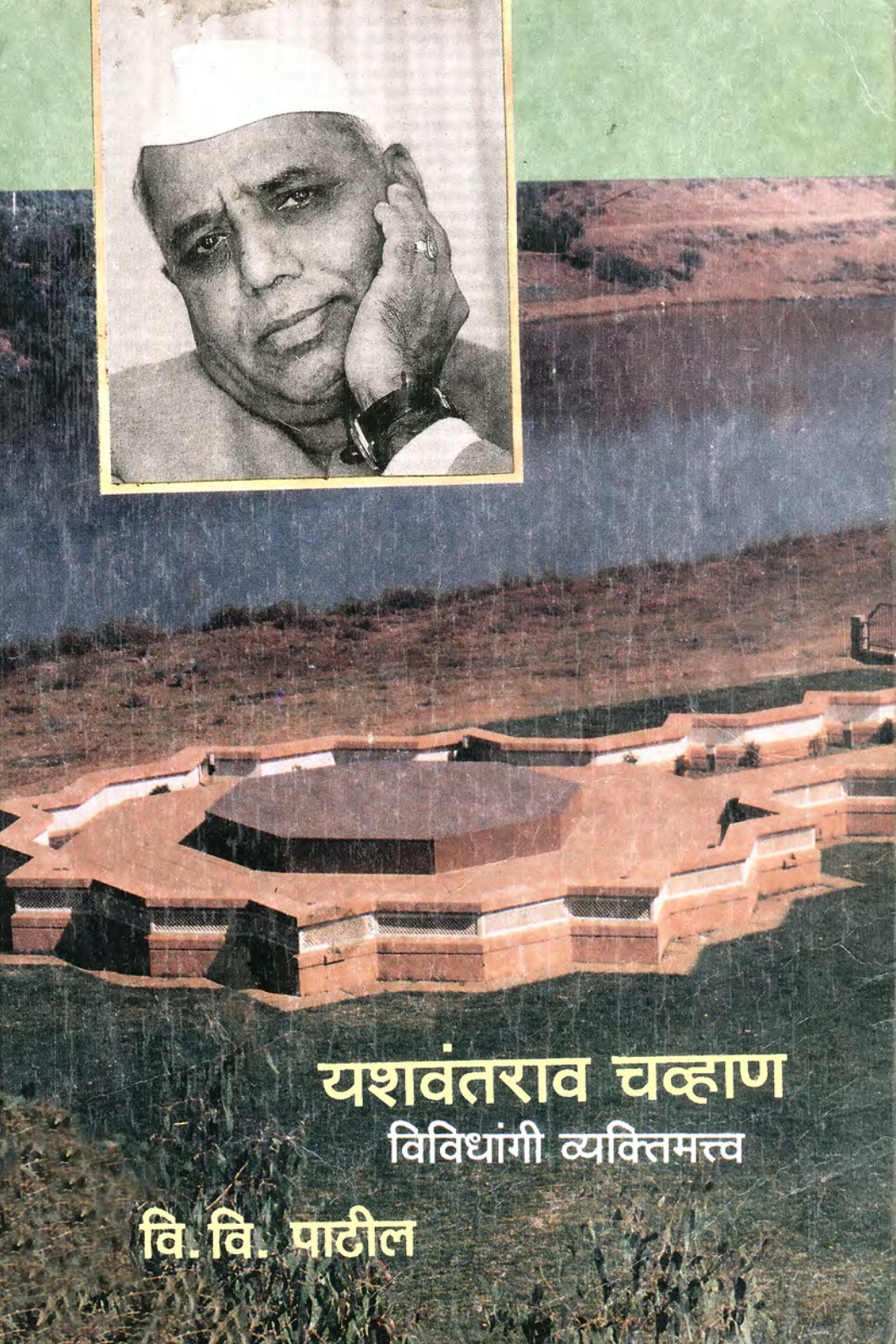

यशवंतराव चव्हाण

विविधांगी व्यक्तिमत्त्व

वि. वि. पाटील

यशवंतराव चव्हाण

विविधांगी व्यक्तिमत्त्व

वि. वि. पाटील

यशवंतराव चव्हाणः
विविधांगी व्यक्तिमत्त्व
वि. वि. पाटील

साकेत प्रकाशन
क्रमांक ५९६
आवृत्ती पहिली १९९४

प्रकाशक :
बाबा भांड
साकेत प्रकाशन प्रा. लि.,
११५, म. गांधीनगर,
औरंगाबाद

अक्षरजुळणीः
ग्राफिक सेंटर
खोकडपुरा,
औरंगाबाद - ४३१ ००५

© वि. वि. पाटील
कऱ्हाड,

मुद्रक :
प्रिंटवेल
एम. आय. डी. सी. चिकलठाणा,
औरंगाबाद - ४३१ ००५

मुखपृष्ठ मांडणी :
शीतल शहाणे,
औरंगाबाद

युगांतर घडवणाऱ्या नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञेला आणि कर्तृत्वाला
अर्घ्य देऊन
हा ग्रंथ यशवंतरावजी चव्हाण
यांच्या आदरणीय स्मृतीस अर्पण!

कृष्णा-कोयनेच्या पवित्र संगमावरील
यशवंत समाधी व परिसरातील साहेबांच्या स्मृतिचित्राचे
अभिजात व आदरणीय शिल्पकार,
कऱ्हाडचे क्रांतदर्शी नगराध्यक्ष मा. पी. डी. पाटील साहेब
यांच्या कृतिशीलतेस आमचे
लक्ष लक्ष प्रणाम...!

अनुक्रमणिका

मनोगत

०१) यशवंतरावांचा मला घडलेला परीसस्पर्श

०२) यशवंतराव चव्हाण वैचारिक व्यासपीठाचा श्रीगणेशा

०३) यशवंतरावांचे सांस्कृतिक भावबळ

०४) अग्निदिव्यातून घडलेले नेतृत्व

०५) यशवंतराव : राजकारणातील चढ-उतार

०६) अभिजात रसिक प्रतिभावंत

०७) 'प्रस्तावने' तील 'यशवंत'राव

०८) राजकारणामुळे हरवलेला साहित्यिक

०९) समाजसंगराचा सेनापती

१०) यशवंतरावांचा आत्मसंवाद (निवडक मुलाखती)

११) संपादकीय 'अग्रलेखा'तील यशवंतराव

१२) यशवंतरावांचे निसर्गप्रेम

१३) यशवंतरावांच्या निरीक्षणातील माणूसपण

१४) यशवंतरावांचे श्रमसूक्त

१५) यशवंतरावः दलितांचा दिलासा

१६) मराठी वक्तृत्वाचे शिवाजी - यशवंतराव

१७) प्रीतिसंगमावरील सूर्यास्त

१८) यशवंतरावांचे ज्ञानमंदिर - सौ. वेणूताई चव्हाण स्मारक भवन

१९) यशवंतराव चव्हाण स्मृती - सदन

२०) कृष्णा-कोयनेच्या पवित्र संगमावरील यशवंत समाधी व परिसर

२१) पूर्णाकृती पुतळा अनावरणाच्या निमित्ताने

२२) परिशिष्टे

या पुस्तकामध्ये यशवंतरावांच्या समग्र जीवनपटाचा आलेख जिज्ञासू वाचकांना समजून घेता यावा म्हणून पुढील सूची ग्रंथाच्या शेवटी समाविष्ट केल्या आहेत. सूची प्रकाशन वर्षानुक्रमे दिलेली आहे.

१) स्व. यशवंतराव चव्हाण यांचा समग्र जीवनपट.

२) स्व. यशवंतराव चव्हाण यांची साहित्यसंपदा

३) स्व. यशवंतराव चव्हाण यांच्याविषयी प्रकाशित ग्रंथसंपदा

४) स्व. यशवंतराव चव्हाण यांच्याविषयी प्रकाशित झालेले विविध गौरवात्मक, विशेषांक व संस्मरणादी साहित्य.

५) स्व. यशवंतराव चव्हाण यांचे आणि त्यांच्याविषयीचे स्वतंत्र लेख, प्रकरणादी ग्रंथनिविष्ट साहित्य असलेली ग्रंथसंपदा.

६) निरनिराळ्या नियतकालिकांत प्रकाशित झालेल्या स्व. यशवंतराव चव्हाण यांच्या मुलाखती.

७) स्व. यशवंतराव चव्हाण यांच्या प्रस्तावना - पुरस्कार लाभलेले ग्रंथ.

वरीलप्रमाणे या पुस्तकाला जोडलेली परिशिष्टे ही अभ्यासकांना दुर्मिळ असणारी अशी परिशिष्टे आहेत. या पुस्तकामुळे ही दुर्मिळ असणारी परिशिष्टे व सूचीद्वारे मिळणारे संदर्भ एकत्र एका ठिकाणी सलगपणे पुढील संशोधकांना अभ्यासासाठी मिळणार आहेत. केवळ संकलन हा हेतू नसून या पुस्तकातील विचारांना या परिशिष्टांचा खऱ्या अर्थाने आधार आहे. त्यामुळे ही परिशिष्टे पुस्तकाच्या विचाराशी निगडीत असून, शिवाय स्वतंत्रपणे त्याला एक वेगळे असे संशोधनमूल्य आहे. आणि ते मौलिक मार्गदर्शन या परिशिष्टामुळे इतःपर यशवंतप्रेमी संशोधकाला - अभ्यासकाला फलदायी ठरेल, असा विश्वास वाटतो.

मनोगत

यशवंतरावजींच्या सहवासामध्ये सुमारे पंचवीस-तीस वर्षे त्यांना जवळून निरखण्याची संधी मला अनायासे प्राप्त झाली. मी कऱ्हाडचा रहिवासी असल्यामुळे यशवंतरावांचे कऱ्हाडला सातत्याने येणे-जाणे होत असल्यामुळे त्यांना अनेकविध पैलूंतून अगदी जवळून पाहण्याचा योग मला आला. यशवंतराव हे व्यक्तिमत्त्वच असे प्रभावी होते, की राजकारणातील, समाजकारणातील तसेच शिक्षण-कला-अर्थ इत्यादी विविध क्षेत्रातील जाणत्यांना त्यांच्यापासून प्रेरणा मिळाली. जशी असामान्यांना प्रेरणा मिळाली तशी सामान्यांनाही त्यांच्यापासून प्रेरणा मिळाली. माझ्या बाबतीत नेमके तेच घडले. ग्रंथालयाच्या सहवासात असलेला मी एक ग्रंथप्रेमी माणूस. यशवंतरावांच्या ग्रंथप्रेमामुळे त्यांच्या सहवासाशी बांधला गेलो. त्यांच्या जिव्हाळयाचे अनेक कटाक्ष मला अनुभवता आले. त्यांच्या राजकीय जीवनातील चढ-उतारातील सगळे बारकावे मला जवळून पाहता आले. यशाने हारखून न जाणारा व अपयशाने न खचणारा त्यांचा समतोल मला नेहमीच मोहक वाटला. आणि त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा एक जबरदस्त प्रभाव माझ्या मनावर पडला. आणि यशवंतरावांच्या कर्तृत्वाचे प्रेम माझ्या मनात आपसूक निर्माण झाले. त्या प्रेमातून मी त्यांचे विचार, त्यांच्यावरील ग्रंथ व यशवंतरावांचे वरील सर्व प्रकारचे साहित्य प्रसंगी पदरमोड करून संग्रहित करण्याचे व्यसनच मला लागले. त्यातून या ग्रंथाची प्रेरणा माझ्यामध्ये उदीत झाली आणि यशवंतरावांचे सर्वांगीण दर्शन विविधांगी रूपात आपण साकार करावे ही भावना माझ्या मनात मूळ धरू लागली. त्याचे साक्षात रूप म्हणजे सिद्ध होत असलेला हा ग्रंथ होय.

यशवंतरावांच्या साहित्यिक गुणवत्तेविषयी माझे विनम्र अनुभव

नोंदविताना मला एक विलक्षण योगायोगाची आठवण होते. कारण सातारा येथे फेब्रुवारी १९९३ मध्ये भरलेल्या अ. भा. मराठी साहित्य संमेलनाच्या प्रसंगी प्रकाशित झालेल्या दैनिक 'ऐक्य' विशेषांकासाठी मी 'यशवंतरावः एक साहित्यिक' हा लेख पाठविला होता, तो प्रकाशितही झाला. त्या 'ऐक्य' दैनिकाचे प्रकाशन यशवंतरावांच्या हस्तेच झाले होते. आणि यापूर्वी सातारा येथे नोव्हेंबर १९६२ साली भरलेल्या साहित्य संमेलनाचे उद्घाटकही यशवंतरावच होते. आज ते हयात असते तर साहित्याविषयीचे आपले काही परखड आत्मचिंतन आजच्या विशिष्ट परिस्थितीत त्यांनी जरूर सुचवले असते, कारण साहित्याविषयीचे प्रेम हा त्यांच्या लहानपणापासून त्यांना लाभलेला एक छंद होता.

याच ठिकाणी मला यशवंतरावजींच्या उदंड ग्रंथाभ्यासाची आणि साहित्याच्या विविध प्रकारांच्या ग्रंथसंग्रहाच्या छंदाची आठवण होते. कऱ्हाड येथे सौ. वेणूताई चव्हाण स्मारक पब्लिक चॅरिटेबल ट्रस्ट मध्ये संग्रहित केलेली यशवंतरावांची ग्रंथ-संपदा पाहण्याची संधी लाभलीच; पण सुरुवातीपासून त्या ग्रंथालयात ग्रंथपाल म्हणून काम करण्याचे श्रेयही मिळाले. त्या ग्रंथांच्या ग्रंथालय शास्त्राप्रमाणे नोंदी करताना असे आढळून आले की, त्यांचे वाचन केवळ मराठी किंवा इतर भारतीय भाषातील ग्रंथांपुरतेच सीमित नव्हते. तर इंग्रजीसह इतर प्रमुख भाषांतील किंवा इतर भाषातील इंग्रजीत अनुवादित झालेले ग्रंथ मला त्या संग्रहात आढळले. केवळ साहित्यावरच नव्हे तर विविध ज्ञानशाखातील ग्रंथ त्यांच्या संग्रही आहेत. त्यामध्ये काही त्यांनी मुद्दाम खरेदी केलेले व काही भेटीदाखल आलेले ग्रंथ आहेत. त्यांचे ग्रंथप्रेम केवळ महाराष्ट्रातील साहित्यिकांनाच नव्हे, तर इतर प्रांतातील प्रमुख साहित्यकारांना माहीत असल्यामुळे अनेक नामवंत साहित्यिकांनी त्यांना आपले ग्रंथ भेट म्हणून दिलेले आढळते. पण एवढ्यानेच त्यांची ग्रंथाभ्यासाची आस्था दिसून येते असे नाही. कारण आजच्या काळात कोणीही उच्चपदस्थ व्यक्तीच्या संग्रही बऱ्यापैकी ग्रंथसंग्रह असतो. परंतु यशवंतरावांचे वैशिष्ट्य हे की, त्यापैकी बहुतेक पुस्तके त्यांनी हाताळली आहेत. त्यावर त्यांनी टिपणं काढलेली आहेत. प्रसिद्ध साहित्यिकापासून अगदी नवोदित साहित्यिकापर्यंत सर्वांना आपले अभिप्राय स्वतःच्या हस्ताक्षरात त्यांनी कळविले आहेत. ही गोष्ट त्यांच्यासारख्या अनेक व्यापात असलेल्या व्यक्तीला, साहित्याविषयीचे नित्यचिंतन आणि

आस्था यामुळेच शक्य झाले.

डॉ. भालचंद्र नेमाडे, ना. धों. महानोर, अरुण साधू यासारख्या वेगवेगळ्या प्रवृत्तींच्या साहित्यिकांवर त्यांनी आपले स्पष्ट अभिप्राय नोंदलेले आढळतात. 'सिंहासन', 'मुंबई दिनांक' यासारख्या कादंबऱ्या माझ्या मनाची मुळीच पकड घेऊ शकत नाहीत हे जितक्या परखडपणे नोंदवितात. तसेच भालचंद्र नेमाड्यांच्या 'कोसला' 'जरिला' 'झूल' यासारख्या कांदबऱ्या, अनिल अवचटांची 'माणसं' यासारखा लेखसंग्रह, लक्ष्मण माने यांचे 'उपरा' सारखे आत्मकथन वाचून आपण अस्वस्थ झाल्याची नोंद यशवंतराव करतात 'विदेश-दर्शन' या पत्ररूप प्रवासवर्णनात देशोदेशीच्या प्रवासामध्ये आढळलेल्या नवीन ग्रंथांचा, नाट्यप्रयोगांचा, संगीत नृत्य वगैरे विषयांचा व कार्यक्रमांचा उल्लेख वर्णनाच्या ओघात सहज आलेला दिसतो. यावरून साहित्य, संस्कृती व कला याविषयीच्या ग्रंथसंग्रहाचा भाग हा त्यांच्यापुरता प्रदर्शनाचा भाग नसून त्यांच्या व्यक्तिमत्वाला ताजे राखणाऱ्या व जीवनरस देणाऱ्या एका आंतरिक ऊर्मीचाच भाग आहे असे म्हणावेसे वाटते.

'यशवंतराव चव्हाण ही एक व्यक्ती नसून तो एक विचार आहे' असे जेव्हा म्हटले जाते तेव्हा ती निव्वळ अलंकारिक भाषा नसते, तर महाराष्ट्रातील सामाजिक परिवर्तनाच्या दृष्टीने फुले, शाहू महाराज, विठ्ठल रामजी शिंदे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारधारेला विकसित करण्याचे कार्य ती आपल्यासमोर उभी करते. सत्तास्थानी राहून या विचारांना व्यावहारिक पाया मिळवून देण्याचे अवघड कार्य यशंवतरावांनी केले. याबाबत त्यांनी, कसलीही कठोर भूमिका न घेता, नेहमीच समन्वयाची व आत्मशोधनाची भूमिका घेतलेली दिसून येते. संयुक्त महाराष्ट्राची स्थापना झाल्यानंतर नागपूरच्या दैनिक 'तरुण भारत' ने त्यावेळी निर्माण केलेला एक वाद गाजला होता. महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती कोणासाठी? हे राज्य मराठ्यांसाठी की मराठी माणसांसाठी, असा प्रश्न कै. ग. त्र्यं. माडखोलकरांनी विचारला होता. या वादाला यशवंतरावांनी संयमाने व कृतीने उत्तर दिले. महाराष्ट्रात गांधी खुनाच्या वेळी झालेल्या आर्थिक नुकसानी झालेल्यांची जळीत कर्जे त्यांनी माफ केली. महाराष्ट्र राज्यात रिपब्लिकन पक्षाबरोबर काँग्रेस पक्षाने समझोता केला. मागास जाती - जमातींसाठी असलेल्या सवलती नवबौद्धांनाही दिल्या. आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या समाजातील मुलांना शैक्षणिक सवलती दिल्या. महाराष्ट्र राज्याच्या मुख्यमंत्रीपदावरून त्यांनी

केलेल्या प्रत्यक्ष कृतींपैकी ही काही उदाहरणे. ही प्रागतिक पावले प्रथम महाराष्ट्रात उचलली गेली. यशवंतरावांच्या सामाजिक दृष्टिकोनाचा तो परिपाक होता.

यशवंतरावांच्या कर्तृत्वाच्या खुणा आधुनिक व नवतरुण महाराष्ट्राच्या गेल्या तीस वर्षांच्या वाटचालीत जागोजागी उमटलेल्या दिसतात. विशेषतः गेल्या काही वर्षांत महाराष्ट्रातही जातिविद्वेषाचे आणि विघटनवादाचे जे बीज रोवले जात आहे, त्या संदर्भात यशवंतरावांची आज आठवण तीव्रतेने होते. शिवसेना, मराठा महासंघ, मुस्लिम लीग, दलित पँथर इत्यादी जातीयवादी संस्थांच्या कारवायांमुळे ते अतिशय अस्वस्थ झाले होते. त्यांच्या स्वप्नांतला महाराष्ट्र असा नव्हता, ही आपली अस्वस्थता ते वेळोवेळी जाहीर व्यासपीठावरून बोलून दाखवत. महाराष्ट्रातील एक शिक्षणमहर्षी स्व. बापूजी साळुंखे यांच्या सत्कार प्रसंगी (एप्रिल १९८२) ते म्हणाले होते, ''महाराष्ट्राला एवढी थोर शैक्षणिक परंपरा असताना आजची तरुण पिढी ठिकठिकाणी जातीयवाद निर्माण करीत आहे, याचा मला खेद वाटतो. प्रत्येक तरुणाने समाजातील आपले स्थान कोणते आहे, समाजासाठी आपण काय करतो याचा विचार करावा. हा अमूक जातीचा, तो अमूक जातीचा असा विचार जर तरुण पिढी करू लागली तर हिंदुस्थानचा विचार कोण करणार ?''

लोकमान्य टिळकांच्या नंतर अखिल भारतीय पातळीवर महाराष्ट्राचे स्थान निर्माण करणारा त्यांच्यासारखा महाराष्ट्रीय नेता अपवादानेच आढळेल. केवळ महाराष्ट्राच्या नव्हे, तर अखिल भारतीय समाजजीवनाच्या संदर्भात सर्वांगीण विचार करणारे असे हे एक थोर व्यक्तिमत्त्व होते. यशवंतरावांनी महाराष्ट्राच्या राज्यशासनात पार्लमेंटरी सेक्रेटरी म्हणून स्थान मिळविले व पुढे विशाल द्वैभाषिकाचे व नंतर संयुक्त महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री झाले. एवढेच नव्हे, तर नंतर नोव्हेंबर १९६२ मध्ये झालेल्या चिनी आक्रमणप्रसंगी पं. नेहरूंच्या निमंत्रणावरून केंद्रीय मंत्रिमंडळात संरक्षणमंत्री म्हणून त्यांनी प्रवेश केला व त्यानंतर १९८० पर्यंत केंद्रीय मंत्रिमंडळात निरनिराळ्या खात्याचे मंत्री म्हणून त्यांनी काम पाहिले. त्यानंतर किंवा त्यापूर्वीही काही काळ ते भारताच्या पंतप्रधानपदाच्या शर्यतीतही होते. उदा. १९६४ साली 'इंटरनॅशनल अफेअर्स' या अमेरिकन राजकीय मासिकाने जगातल्या जाणत्या नेतृत्वाचे वारस कोण?' असा विषय घेऊन अभ्यासपूर्ण

अंदाज वर्तवले होते. त्यात भारताच्या राजकारणाचाही अभ्यास करून काही निष्कर्ष काढलेले होते. भारतासंबंधी लिहिताना, इंदिरा गांधी, लालबहादूर शास्त्री, मोरारजी देसाई यांच्या नावाची चिकित्सा करून झाल्यावर लेखक म्हणतो, ''हे सर्व लिहून चौथ्या क्रमांकाचा विचार करताना भारताच्या संभाव्य पंतप्रधानाच्या यादीतून श्री. यशवंतराव चव्हाण यांचे नाव वगळणे चुकीचे ठरेल. त्यांच्या धोरणातला समतोल, त्यांच्या साधेपणात भरलेले आकर्षण, सदैव कार्यक्षम असलेले मन आणि मराठी मातीचे आकर्षण हे त्यांचे गुण महत्त्वपूर्ण आहेत.'' असा अभिप्राय या मासिकात व्यक्त झाला आहे. यशवंतराव चव्हाण हे भारताचे पंतप्रधान होऊ शकले नाहीत हे कटू सत्य असले तरी त्यामुळे वरील अभिप्राय कमी महत्त्वाचा ठरत नाही. (वरील मताचे मोल कमी मानता येणार नाही.)

यशवंतराव हे राजकारणात राजकारणी होते, सामाजिक समस्यांचे चिंतक होते, तसेच समाजातल्या विविध प्रवृतींचे अभ्यासू आणि रसिक टीकाकारही होते. ''....यशवंतरावांच्या स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर राजकीय जीवनाकडे पाहिले तर असे दिसून येते की, त्यांचे आजवरचे राजकारण हे व्यापक सामाजिक हित, समाजवादी अर्थकारणाचा पुरस्कार, लोकशाही जीवननिष्ठा आणि व्यक्तिस्वातंत्र्यवादी दृष्टिकोन या चार प्रमुख सूत्रांचा आचार करणारे आहे.'' (महाराष्ट्र टाइम्सं : १२ मार्च १९७०)

वरील अवतरणात यशवंतरावांच्या सर्वगामी, सर्वसमावेशक आणि त्याचवेळी अत्यंत संपन्न, सुसंस्कारित रसिक अभिजात अशा व्यक्तिमत्त्वाचा अचूक शोध घेण्याचा प्रयत्न दिसून येतो त्याही पुढे जाऊन असे म्हणता येईल की, यशवंतरावांचा मूलभूत पिंड मानवतावादी विचाराने पोसलेला होता. ते एक मानवतावादी (रॉयवादी) विचारवंत होते; पण त्यांच्या या मानवतावादाला नुसते भौतिक नव्हे, तर अधिभौतिकही अधिष्ठान होते. तुकोबापासून संत गाडगेबाबांपर्यंत आणि म. फुले यांच्यापासून ते रवीन्द्रनाथ टागोर, महात्मा गांधी, काऊंट, लिओ टॉलस्टॉय यांच्यासारख्या विश्वकुटुंबवादी महामानवांचे त्यांना आकर्षण होते. त्यामुळेच ते ब्राम्हणेतर चळवळ, समाजवाद, साम्यवाद इत्यादी कोणत्याच पंथात फारसे समरस होऊ शकले नाहीत.

'यशवंतराव : राष्ट्रीय व्यक्तिमत्त्व' संपा.भा.कृ.केळकर या महाराष्ट्र

राज्य साहित्य संस्कृती मंडळाने प्रकाशित केलेल्या ग्रंथात 'राजकीय जीवनाचे चार अध्याय' या आपल्या लेखात संसदपटू श्री.मधु लिमये म्हणतात, ''यशवंतरावांना नाट्य व साहित्य यात रस होता. त्यांचे व्यक्तिमत्त्व अनेकरंगी होते. त्यांचे आत्मचरित्र अपुरे राहिले याची खंत वाटते. त्याचा पुढील भाग मनाने राजकारणातून निवृत्त झाल्यानंतर जर त्यांनी लिहिला असता तर तो निश्चितच रंगतदार झाला असता, यात शंका नाही'' (यशवंतराव : राष्ट्रीय व्यक्तिमत्त्व - पृष्ठ -१००)

यशवंतरावजी हयात असताना त्यांच्या व त्यांच्याविषयी केल्या गेलेल्या लेखन-साहित्याचा संग्रह मी साहेबांच्या वरील एक निष्ठेचाच भाग म्हणून केला आहे, त्यासाठी मी माझा ग्रंथापालाचा व्यवसाय सांभाळून जितका वेळ देता येईल तितका वेळ दिला. प्रसंगी शरीरप्रकृती आणि आर्थिक अडचणी याकडे यासाठी दुर्लक्षही करावे लागले, तरी यशवंतरावांनी व्यक्तिगत माझ्यासाठी व महाराष्ट्रासाठी जे सर्वांगीण कार्य केले आहे, त्याची अंशतः परतफेड म्हणून मी हे केले. यासाठी क्वचित उपेक्षा व मानहानीही सहन करावी लागली. तरीही मी हे कार्य चिकाटीने चालूच ठेवले आहे.

२५ नोव्हेंबर १९८४ रोजी माझ्या या श्रध्दास्थानाचा पार्थिव देह काळाने हिरावून घेतला. तरीही त्यांच्या कार्याची स्मृती माझ्या अंतःकरणावर कोरलेलीच राहिली. यशवंतरावांचा हा भावनिक व मानसिक सहवास माझ्यापासून कोणीच हिरावून घेणार नाही. कारण आता जेव्हा मला साहेबांची आठवण होते तेव्हा माझ्याजवळील वरील विचारधन मला वेळोवेळी आधार देते. यशवंतरावांच्या निधनानंतरही माझे हे कार्य अव्याहतपणे चालूच आहे. त्यानंतरच्या काळात त्यांच्यावर प्रकाशित झालेल्या लेखनांचाही संग्रह मी करीत राहिलो. त्यासाठी वर्ष - दीड वर्ष भंडारा - चांद्यापासून बेळगांव - बांद्यापर्यंत मी वणवण भटकलो व त्यासाठी माझे स्वतःची सुमारे पंचेचाळीस हजार इतकी रक्कम खर्च झाली. हे सर्व मी आत्मप्रौढीने सांगत नाही. मात्र हे सर्व करताना मला ज्या असंख्य ज्ञात - अज्ञात व्यक्तींचे सहकार्य झाले - त्यात यशवंतरावांच्या अगदी निकटचे म्हणून मिरविणाऱ्या राजकीय व सहकारी क्षेत्रातील काही प्रसिद्ध व्यक्तींचे सहकार्य मात्र झाले नाही. उलट त्यांच्याकडून उपेक्षाच झाली. इतर सर्व क्षेत्रातील सर्वसामान्य व्यक्तींनी तसेच नामवंत अभ्यासकांनी व सामाजिक कार्यकर्त्यांनी माझ्या अथक प्रयत्नांची दखल घेऊन प्रसंगी

मला सर्व प्रकारचे सहकार्य दिले. यातही नोंद करण्यासारखी विशेष गोष्ट म्हणजे यशवंतरावांच्या फारशा जवळ नसलेल्या उद्योगपतींचे, संपादकांचे व संस्थांचेही सहकार्य मला अनपेक्षितपणे मिळाले व यशवंतरावांचा एक नवाच पैलू यानिमित्ताने मला उगमला. तो म्हणजे यशवंतराव हयात असताना तात्त्विक भूमिकेवरून त्यांना उघड विरोध करणाऱ्या व्यक्ती आणि संस्था, त्यांच्या निधनानंतर त्यांचे योगदान समजू शकल्या; पण ज्यांचा मोठेपणा यशवंतरावांनी जन्मभर सांभाळला, त्याच व्यक्ती मात्र यशवंतराव जाताच त्यांच्या विचारधनाचे व कार्याचे महत्त्व विसरल्या. ''छोट्या माणसांना सुद्धा मोठे करण्याचे कार्य यशवंतरावांनी केले.'' हा तो पैलू होय.

मी संग्रहित केलेल्या यशवंत साहित्याचा तरुणपिढीला अभ्यास व संशोधन करण्यासाठी उपयोग होत आहे, याचा मला सार्थ अभिमान वाटतो. या संग्रहित साहित्याच्या आधारे आतापर्यंत तीन अभ्यासकांनी एम्. फील. व तीन संशोधकांनी पीएच्. डी ही पदवी संपादन केली आहे. आणि सध्या चार संशोधक एम्. फील व पीएच्. डी.साठी या साहित्याचा उपयोग करीत आहेत. एवढेच नव्हे, तर प्रत्यक्ष संशोधनाशी संबंध नसलेले परंतु यशवंतरावांच्या विचारधनासंबंधी आस्था असणारे असे महाराष्ट्रातील व परप्रांतीय कितीतरी यशवंतप्रेमी यासंदर्भात मला भेटतात, त्यांना माझे नेहमीच सहकार्य असते. या अखंड साधनेला प्रमुख प्रेरणा साहेबांची असल्यामुळे माझा हा ग्रंथ मी त्यांच्या स्मृतीसच अर्पण करीत आहे. त्यांच्या ऋणातून मी कधीही मुक्त होऊ शकणार नाही.

या कृतज्ञतेच्या बंधनात कविवर्य ना. धों. महानोर यांचा आवर्जून उल्लेख करावा लागेल. या ग्रंथाचे हस्तलिखित पूर्ण झाल्यावर सहज मी कविवर्य ना. धों. महानोर यांना १८ फेब्रुवारी १९९४ रोजीच्या उंडाळयाच्या समाजप्रबोधन मराठी साहित्य संमेलनाच्या कार्यक्रमाच्या वेळी दाखविले. त्यांनी हस्तलिखित चाळल्यावर महानोरांनी ते हस्तलिखित आपल्याकडेच ठेवून व सवडीने त्याचे नीट वाचन केले आणि औरंगाबादच्या साकेत प्रकाशनाचे श्री. बाबा भांड यांना या हस्तलिखिताच्या प्रकाशनाबद्दल आग्रहाने शिफारस केली. साकेत प्रकाशनानेही मनावर घेऊन यशवंतरावांच्या स्मृतिदिनी हा ग्रंथ प्रकाशित करण्याचा संकल्प सोडला. त्याबद्दल मी बाबा भांड यांचा कृतज्ञ आहे. तसेच या ग्रंथासाठी मला येथील वेणूताई चव्हाण कॉलेजमधील मराठी विभागप्रमुख प्रा.डॉ.अविनाश भडकमकर

यांनी वेळोवेळी प्रत्यक्ष मार्गदर्शन केले. यशवंतराव चव्हाण हा त्यांच्या व्यासंगाचा व आस्थेचा विषय असल्यामुळे त्यांनी जणू स्वतःचेच काम असल्याचे मानून, मला वेळोवेळी मदत केली. हे सर्व त्यांनी मजवरील तीस वर्षांच्या स्नेहापोटी केले. त्यांचे आभार मानणे आवडणार नाही, म्हणून त्यांचा येथे कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख करीत आहे. त्याचप्रमाणे माझे आणखी एक व्यासंगी स्नेही स. गा. म. कॉलेजचे मराठी विभागप्रमुख प्रा. डॉ. कन्हैया कुंदप यांचेही या ग्रंथास मोलाचे सहकार्य झाले आहे. त्याचप्रमाणे माझी पत्नी सौ. वैजयंती पाटील यांनी घरातील प्रापंचिक बाजू उत्तमपणे सांभाळल्यामुळे मला खूपच मोकळा वेळ उपलब्ध करून दिला, म्हणून हे काम मला मनःपूर्वक करता आले; त्याबद्दल त्यांची कृतज्ञता व्यक्त करणे ही नैतिक जबाबदारी वाटते.

- विठ्ठल. वि. पाटील

दिनांक १५ ऑगस्ट १९९४

स्वप्नदीप अपार्टमेंट

ब्लॉक कं. ३०१, दुसरा मजला,

१३६, बुधवारपेठ, कऱ्हाड - ४१५ ११०.

यशवंतरावांचा मला घडलेला परीसस्पर्श

मा. यशवंतरावजी चव्हाण यांच्या सर्वंकष जीवनाचा आणि त्यांच्या साहित्यिक व सांस्कृतिक पैलूंचा प्रभाव माझ्यावर पहिल्यापासून पडलेला आहे. या परिसरातील अनेक तरुणांनी त्यांच्या राजकीय जीवनाप्रमाणेच याही वैशिष्ट्यापासून प्रेरणा घेतली व आपापल्या कार्यक्षेत्रात आपल्या कुवतीनुसार काम केले. साहेबांपासून अशी प्रेरणा घेऊन काम करणाऱ्या अनेक छोट्या कार्यकर्त्यांपैकी मी एक कार्यकर्ता आहे.

साहेबांचे राजकारण, साहित्यकारण व इतर सामाजिक कार्य यावर अनेक अंगांनी अनेक प्रकारे लिहिले आहे, त्यात नव्याने भर घालण्यासारखे माझ्याजवळ काही नाही. पण माझ्यासारख्या ग्रामीण परिसरात ग्रंथपाल चळवळीत काम करणाऱ्या आणि साहित्यिक व सांस्कृतिक उपक्रमांत रस घेणाऱ्या कार्यकर्त्याला ही प्रेरणा व त्यासंबंधीचे प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष मार्गदर्शन हे साहेबांकडूनच मिळालेले होते, हे कृतज्ञतापूर्वक नमूद केले पाहिजे. मी तर असे म्हणेन की, कऱ्हाड परिसरातच नव्हे तर सर्व सातारा जिल्हाभर आज जो साहित्यिक आणि सांस्कृतिक जीवनाचा, ग्रंथालय चळवळीचा, वृत्तपत्रसृष्टीचा आणि वाङ्मय निर्मितीचाही विकास झाला आहे, त्याच्यामागे साहेबांची विधायक दृष्टी व खंबीर मार्गदर्शन उभे होते.

साहेबांच्यासंबंधी ज्या माझ्या स्मृती आहेत, त्याची सुरुवात १९५२ मध्ये होते. मी त्यावेळी ओगले ग्लास वर्क्समध्ये नोकरी करीत होतो. त्यावेळी झालेल्या पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकीत कऱ्हाड उत्तर विधानसभा मतदारसंघाची निवडणूक अतिशय चुरशीची झाली. खुद्द साहेब या निवडणुकीसाठी एक उमेदवार होते. या निवडणुकीत काँग्रेसचा एक कार्यकर्ता म्हणून मी त्यांच्यासाठी हिरीरीने भाग घेत होतो. या

प्रचारमोहिमेचे सूत्रधार मा. आबासाहेब पार्लेकर आणि श्री. ज्ञानुबुवा धोकटे (विरवडे गावचे) हे होते. मसूरला झालेल्या एका अटीतटीच्या प्रचारसभेतून निर्माण झालेल्या गोंधळात थोडीशी मारामारीही झाली. त्या मारामारीत मी व माझे काही सहकारी सापडलो. त्यावेळी मला झालेली जखम ही त्या प्रचारमोहिमेची खूण म्हणून अभिमानाने मी बाळगलेली आहे. या झालेल्या प्रकारात आम्हा छोट्या कार्यकर्त्यांच्या प्रकृतीसंबंधी ओगलेवाडीच्या डॉ. आगाशे यांच्याकडे साहेबांनी दोन वेळा, श्री. ज्ञानुबुवा धोकटे यांच्याकडे तीन वेळा आस्थेवाईकपणे चौकशीही केली. आपल्यासाठी काम केलेल्या प्रत्येक छोट्या कार्यकर्त्याच्या कामाची नोंद साहेब बारकाईने ठेवत असत व त्याच्या कामाचे कौतुकही करत असत. याचा अनुभव मला पुढेही एका प्रसंगी आला.

मी १९८२ मध्ये फुफ्फुसाच्या विकाराने जास्त आजारी असताना ऑक्टोबर महिन्यात पुणे येथील रुबी हॉस्पिटलमध्ये उपचारासाठी मला ॲडमिट व्हावे लागले. उपचार केले. निदान झाले, पण शस्त्रक्रियेशिवाय पर्याय नव्हता. कराव्या लागणाऱ्या शस्त्रक्रियेचा खर्च माझ्या आवाक्याबाहेरचा होता. त्यासंबंधी काय करावे या विवंचनेत मी होतो. त्या विवंचनेतच मी हॉस्पिटलमधून डिस्चार्ज घेऊन कऱ्हाडला घरी परत आलो. साहेबांचा व माझा फारसा परिचय नसूनही मी साहेबांना माझ्या शस्त्रक्रियेसंबंधी व आजाराविषयी एक व्यक्तिगत सविस्तर पत्र लिहिले. त्याचा परिणाम असा झाला की, रूबी हॉस्पिटलच्या व्यवस्थापकांकडून आपल्या शस्त्रक्रियेची व त्या खर्चाची तरतूद झाली असल्याने आपण येथे यावे, असे मला कळविण्यात आले. ही गोष्ट साहेबांनी परस्परच केली. त्यासंबंधी मला त्यांनी केव्हाही ओळख दिली नाही. हा त्यांचा व्यक्तिगत चांगुलपणा म्हणावा लागेल.

ग्रंथालय किंवा सांस्कृतिक उपक्रमांच्या संदर्भाने त्यांच्याशी माझा फारच थोडा संबंध आला, पण जो काही या निमित्ताने त्यांचा निकटचा सहवास मला मिळाला, त्यावरून कऱ्हाडच्या सार्वजनिक जीवनाकडे व आपल्या संबंधातील प्रत्येक छोट्या-मोठ्या कार्यकर्त्यांच्या हालचालीकडे त्यांचे किती बारीक लक्ष असे त्याचा अनुभव मला आला आहे. १० मार्च १९८० रोजी साहेबांचे एक मित्र प्राचार्य डॉ. जनार्दन वाघमारे, लातूर हे त्यांच्या वाढदिवसानिमित्त होणाऱ्या व्याख्यानासाठी कऱ्हाड येथे आले होते. त्याच

वेळी साहेबांचा मुक्काम कऱ्हाड येथे होता. आपल्या व्याख्यानास साहेबांनी उपस्थित रहावे अशी प्राचार्य वाघमारे यांची इच्छा होती. म्हणून मी त्यांना 'विरंगुळा' येथे घेऊन गेलो. साहेबांची व्याख्यान ऐकण्याची इच्छा होती, पण पूर्वनियोजित कार्यक्रमामुळे ते येऊ शकत नव्हते. हे सर्व त्यांनी अत्यंत सौजन्याने व दिलगिरीपूर्वक प्राचार्य वाघमारे यांना सांगितले.

वास्तविक त्यावेळी साहेब अत्यंत गडबडीत होते. तरीही तेवढ्या वेळात त्यांनी ग्रंथालयाची चौकशी केली. ग्रंथालयाच्या प्रगतीसंबंधी त्यांना जी माहिती इतरांकडून वेळोवेळी मिळत असे, त्याविषयी समाधान व्यक्त केले. साहेबांचे आणखी एक निकटचे मित्र कै. आमदार पी. बी. साळुंखे, कोल्हापूर यांच्याजवळही ते कऱ्हाडचा विषय निघे, तेव्हा कऱ्हाडच्या ग्रंथालयासंबंधी व व्याख्यानमालेसंबंधी अगत्याने चौकशी करत व चाललेल्या कामाविषयी समाधानही व्यक्त करीत.

यासंदर्भात प्राचार्य राम शेवाळकर यांनीही त्यांना येथील व्याख्यानमालेत व्याख्यान देण्यासाठी निमंत्रित केले असता, साहेबांचा उल्लेख करून त्यांनी मुद्दाम कऱ्हाड येथील व्याख्यानमालेला भेट देण्यासंबंधी सूचना दिल्याचे सांगितले. हाच अनुभव इतर नामवंत वक्त्यांच्या बाबतीतही मला आला आहे. दैनंदिन कामाच्या धकाधकीत मा. साहेबांना कऱ्हाड नगर वाचनालय व व्याख्यानमाला यासाठी प्रत्यक्ष काही करता आले नसले किंवा त्यांना या उपक्रमांना कधीच उपस्थित राहता आले नसले तरी त्यांचे याबाबत अप्रत्यक्ष मार्गदर्शन असे. त्यांचे आणखी एक निकटचे मित्र कै.काकासाहेब करंबेळकर यांनी कऱ्हाडच्या साहित्यिक व सांस्कृतिक जीवनात ज्या चळवळी त्यांच्या सहकाऱ्यांच्या मदतीने केल्या व त्या चळवळीच्या विकासास जे रूप दिले त्यामध्येही साहेबांची प्रेरणा होती हे निश्चित जाणवते. कऱ्हाड नगर वाचनालयाच्या वतीने होणाऱ्या सांस्कृतिक व साहित्यिक उपक्रमामागे नगराध्यक्ष मा. पी. डी. पाटीलसाहेब यांचे गेली २६-२७ वर्षे समर्थ व कल्पक पाठबळ उभे आहे. या पाठबळाला साहेबांची साथ सातत्याने मिळाल्याचे पी. डी. साहेबांनी अशा उपक्रमाच्या निमित्ताने जाहीरपणे व्यक्त केले आहे. यशवंतराव चव्हाण ही केवळ व्यक्ती उरली नसून तो एक विचार आहे, या विचाराचा प्रसार मा. पी. डी. साहेबांच्या अनेक उपक्रमांतून झाला आहे. खुद्द साहेबांनीही याची अनेक वेळा जाहीरपणे नोंद घेतली आहे.

आणीबाणीच्या काळात कऱ्हाड येथे भरलेले अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन साहेबांच्याच प्रेरणेने झाले. साहेब खुद्द त्या संमेलनाचे स्वागताध्यक्ष होते. संमेलनाच्या शिल्लक निधीतून पुढे 'कऱ्हाड पुरस्काराची' कल्पना उगम पावली. पहिल्या कऱ्हाड पुरस्काराचा मान श्री. दिलीप चित्रे यांना मिळाला. त्यावेळी झालेल्या पारितोषिक समारंभाच्या वेळी कार्यक्रमस्थळी कऱ्हाड नगरपालिका वाचनालयाच्यावतीने काही प्रसिद्ध कवींच्या साहित्याचे मी एक छोटेसे प्रदर्शन भरविले होते. साहेबांनी जातीने या प्रदर्शनाची चौकशी केली आमच्या विनंतीवरून प्रदर्शनस्थळाला भेट दिली. उपक्रमाचे कौतुकही केले.

साहेबांचे सातारा जिल्ह्यातील नवोदित लेखकांकडे कसे लक्ष असे व त्यांचा मान ते किती अगत्याने राखत असत याचाही अनुभव एका 'कऱ्हाड पुरस्कार' कार्यक्रमाच्या निमित्ताने मला आला. 'माणसं' या पुस्तकाला कऱ्हाड पुरस्कार मिळाला असताना ग्रंथकार डॉ. अनिल अवचट यांच्या सत्कार समारंभात सातारचे एक नवोदित साहित्यिक व सामाजिक कार्यकर्ते श्रोतृवर्गात बसलेले साहेबांना दिसले. त्यावेळी साहेबांनी त्यांना तेथून आपल्या जवळ बोलावून घेतले समारोपाच्या भाषणात त्यांनी डॉ. अवचटांच्या साहित्याच्या बरोबरीने श्री. लक्ष्मण माने यांच्या 'उपरा'चा जाणीवपूर्वक गौरव केला.

या गोष्टी जरी लहान दिसत असल्या तरी या प्रसंगाच्या निमित्ताने साहेबांची वेगळी जीवनदृष्टी कळते. साहित्य व सांस्कृतिक उपक्रम यांच्याकडे पाहण्याचा त्यांचा वेगळा विधायक दृष्टिकोन दिसून येतो. आपल्या भागातील साहित्यिकांनी सतत लिहिले पाहिजे, आपल्या परिसरांत सतत साहित्यिक व सांस्कृतिक उपक्रम घडले पाहिजेत. एवढेच नव्हे, तर कृष्णाकाठ हा पानमळयाप्रमाणेच वाङ्मयानेही बहरला पाहिजे, सकस ठरला पाहिजे यासंबंधीची एक आंतरिक ऊर्मी त्यांच्या मनात कोठेतरी सतत जिवंत होती व त्यामुळे त्यांनी आपले साहित्य आणि साहित्यिक विषयांचे प्रेम स्वतःपुरते मर्यादित ठेवले नाही. इतरांनाही प्रेरणा देऊन सातत्यपूर्वक फुलविले. सातारा जिल्ह्यात संपन्न झालेली अनेक विभागीय साहित्य संमेलने, १९६२ व १९७५ ला झालेली अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलने, १९५८ च्या सुमारास झालेली नाट्य परिषद, याशिवाय येथे झालेल्या इतर परिषदा या सर्व साहित्यिक व सांस्कृतिक घडामोडी

साहेबांच्या सक्रिय उत्तेजनांतूनच निर्माण झाल्या हे सहज स्पष्ट होते.

शिवाजी विद्यापीठाची निर्मिती हे साहेबांचे एक स्वप्न होते, ते साकार झाल्यावर शिक्षणाच्या विस्ताराबरोबरच महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांतून सांस्कृतिक व साहित्यिक जाणिवा व अभिरूची कशी निर्माण होईल, आपल्या परिसरांतून अशा नवोदित लेखकांचे जाळे कसे निर्माण होईल याकडेही त्यांचे बारीक लक्ष असे. पश्चिम महाराष्ट्रातून आज निर्माण झालेली अनेक ग्रामीण साहित्य मंडळेही साहेबांच्या या जाणीव जागृतीचीच साक्ष आहे.

साहेब हे सदैव राजकारण व निवडणुका यांच्यामध्ये गुंतलेले असले तरी त्यांचा पिंड हा एका सुसंस्कृत सहृदय रसिकाचा होता. याविषयी अनेकांनी अनेकपरीने लिहिले आहे; परंतु आपल्या जिल्ह्यात विशेषतः कराड परिसरात जसे स्थानिक स्वराज्याचे विकेंद्रीकरण झाले, सहकारी चळवळ फोफावली, हरित व धवलक्रांतीच्या दिशने पावले टाकली गेली, साखर कारखाने व उद्योगधंदे विकसित झाले हे सर्व चांगले होत असले तरी ग्रामीण परिसरातील सांस्कृतिक जीवनही निकोप व विशुद्ध राहिले पाहिजे याचे भान त्यांना होते. म्हणूनच ग्रामीण साहित्याच्या चळवळीला त्यांनी सक्रिय पाठिंबा दिला. ग्रामीण परिसरात निर्माण होणाऱ्या व्याख्यानमाला यशस्वी कशा होतील व त्यामधून नामवंत साहित्यिक व विचारवंत, व्याख्याते कसे भाग घेतील याकडेही आवर्जून लक्ष दिले. साहेबांच्या या कार्याची दखल त्यांच्या राजकीय विचाराने, विरोधी असणाऱ्या व्यक्तींनीसुद्धा घेतली आहे. सर्वश्री. ग. वा. बेहेरे, डॉ. बाबा आढाव, प्रा. नरहर कुरूंदकर, श्री. नानासाहेब गोरे यांनी तर आपली उपस्थिती यशवंतराव चव्हाण व्याख्यानमालेत नोंदविली व साहेबांच्या या उपक्रमशील प्रवृत्तीचा आवर्जून उल्लेखही केला.

याप्रमाणे परिचयपूर्व अवस्थेपासून ते परिचय होऊन त्याचे रूपांतर दृढ स्नेहात होण्याचे खरे कारण म्हणजे साहेबांचा मला घडलेला परीसस्पर्शच होय. एवढे महान व्यक्तित्व माझ्यासारख्या सामान्य कार्यकर्त्याच्या जीवनात सहानुभूतीच्या ओलाव्याने जो जिव्हाळा निर्माण करते, त्यातूनच माझी यशवंतरावांच्या कार्याची आणि त्यांच्यावरील वैचारिक साधनांची जुळवाजुळव करण्याची, ते जतन करण्याची व संवर्धित करण्याचीच जी

ऊर्मी होते, त्याला खरे कारण यशवंतरावांचा मला घडलेला परीसस्पर्श आहे, हे नम्रपणे नमूद करावेसे वाटते.

यशवंतराव चव्हाण वैचारिक व्यासपीठाचा श्रीगणेशा

यशवंतराव चव्हाण वैचारिक व्यासपीठाचा श्रीगणेशा होण्यात जे कारण घडले ते मोठे गमतीदार होते. १९७१-७२ साल असावे. व्याख्यानाच्या निमित्ताने मा. विठ्ठलराव गाडगीळ कऱ्हाडला आले होते. तसेच प्राचार्य डॉ. मा. प. मंगुडकर हेही अन्य व्याख्यानाच्या निमित्ताने कऱ्हाडला आले होते. योगायोगाने कऱ्हाडचे नगराध्यक्ष मा. पी. डी. पाटील व कऱ्हाडच्या सार्वजनिक जीवनात रस घेणारे सार्वजनिक काका शंकरराव करंबेळकर यांची गाठ पडली. त्या भेटीत सहज बोलता बोलता महाराष्ट्राला वैचारिक विचाराचे पाथेय देणारा यशवंतरावासारखा महापुरूष सुदैवाने लाभलेला असताना त्यांच्या वाढदिवसाच्या निमित्ताने एक स्वतंत्र वैचारिक व्याख्यानमाला आयोजित करून समाज जागरणाचे काम का करू नये असे चौघांनाही वाटले. त्या सर्वांचे एकमत झाले आणि त्याची कार्यवाही जलदगतीने करण्यासाठी मला मा. पी. डी. साहेब यांनी सांगितले. त्या चर्चेतच पहिल्या वर्षीच्या व्याख्यानमालेत प्राचार्य देवदत्त दाभोळकर, प्राचार्य डॉ. मा. प. मंगुडकर आणि प्रा. गं. बा. सरदार या नामवंत विचारवंतांची व्याख्याने निश्चित करण्यात यावीत असे ठरले.

विचार करणारा व विचार बोलून दाखविणारा प्राणी ही माणसाची व्याख्या, त्याचे विचार इतर प्राण्याहून असणारे वेगळेपण सिद्ध करते. मानवी जीवन विकसित करण्याची, समाज गतिमान करण्याची क्षमता विचारात आहे, म्हणूनच विचाराचे, नव्या विचाराचे स्वागत झाले पाहिजे. विचारातून विचार जन्माला येतात. 'अभिप्राओ अभिप्रायाते विये। भावांचा फुल्लोरा होतू जाये।। मतिवरी। म्हणजे तरी वेगळे काय?' कलह झाला पाहिजे तो विचारांचा. विचाराचे धन घेऊन समाजाचे मन समृद्ध करण्याची

आवश्यकता ओळखणारी कऱ्हाडची नगरपालिका ही महाराष्ट्रात कदाचित एकमेव असावी. रस्ते, पिण्याचे पाणी, आरोग्य, शिक्षण यांची व्यवस्था केली की संपली जबाबदारी. पण कऱ्हाड नगरपालिकेने तसे मानले नाही. नागरिकांच्या निकोप मानसिक आरोग्याचीही तिने काळजी वाहिली. कऱ्हाड नगरीला ललामभूत ठरणारे समृद्ध वाचनालय आणि नवनवीन विचारांनी नागरिकांचे व्यक्तिमत्त्व समृद्ध बनविणारी कऱ्हाडची 'यशवंतराव चव्हाण व्याख्यानमाला' या दोन्ही गोष्टी कऱ्हाडकरांच्या अभिमानाचा विषय आहेत.

मा. यशवंतरावजी चव्हाण यांच्या वाढदिवसाच्या निमित्ताने त्यांच्या नावाने व्याख्यानमाला सुरू केली ती नगराध्यक्ष श्री. पी. डी. पाटील यांनी आणि तिला पाठिंबा दिला त्यांच्या सहकाऱ्यांनी. यात पी. डी. पाटील यांची योजकता व समयसूचकता सिद्ध होते.

कारण विचारावर जिवापाड प्रेम करणाऱ्या विचारवंतांची जीवनचरित्रे नेहमीच प्रेरक व मार्गदर्शक असतात. अखिल विश्वाविरुद्धही झगडण्याची क्षमता असलेल्या या विचारवंताच्या विचारवैभवाने आपण दिग्मूढ होतो. विवेकनिष्ठेचा आग्रह धरणारांची आपल्या देशातील परंपरा ज्या थोड्या लोकांनी जतन केली आहे, त्यात यशवंतरावजी अग्रणी आहेत. लोकशाही ही एक केवळ राजकीय प्रणाली नसून ती सर्वव्यापी अशी संकल्पना आहे. ती जीवननिष्ठा झाली पाहिजे, पण भारतीय जातिव्यवस्था आणि लोकशाही यातील आंतरिक विसंगती नष्ट करणे हे त्यांनी आपले एक महत्त्वाचे उद्दिष्ट मानले आहे. तेच ध्येय या व्याख्यानमालेच्या आयोजनामागेही आहे.

विचाराने माणसे निर्भय बनतात, त्यांचा आत्मविश्वास वाढतो, समस्येच्या मुळाशी जाण्याची, तर्कशुद्ध विचार करण्याची, तो बोलून दाखविण्याची, कृतीत उतरविण्याची आणि त्यातून समाज व देश यांच्या अभ्युदयासाठी झगडण्याची तळमळ लोकांमध्ये वाढावी हे या व्याख्यानमालेचे उद्दिष्ट आहे.

साहित्य, संगीत, सौंदर्य, क्रीडा, करमणूक या समाजजीवनाला समाधान देणाऱ्या गोष्टी आहेत. शारदीय व्याख्यानमालेच्या निमित्ताने कऱ्हाड नगरपालिकेने या संदर्भात कऱ्हाडकरांमध्ये अभिरूची निर्माण केली आहे. त्याचबरोबर आजच्या गतिमान कालखंडात नव्या पिढीतील

समाजघटकात चिकित्सक व अभ्यासूवृत्ती वाढीस लागावी, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक समस्यांचा, स्थित्यंतराचा परिचय व्हावा ही अत्यावश्यक बाब आहे. समाजातील विचारवंतांचे विचारधन मुक्तपणे उपलब्ध करून देण्याच्या हेतूने ही व्याख्यानमाला आयोजित केली आहे. एका प्रयत्नवादी, अभ्यासू, यशस्वी अशा सर्वस्पर्शी व्यक्तिमत्त्वाच्या यशवंतरावजींच्या वाढदिवसाच्या निमित्ताने हे जनजागरणाचे, संस्काराचे, विचारधन प्रसारणाचे अनन्यसाधारण कार्य नगरपालिकेने आजपर्यंत कऱ्हाडच्या जीवनात ध्येयाने प्रेरित होऊन उभारले आहे.

या व्याख्यानमालेतील व्याख्यानातून यशवंतरावांच्या जीवनचरित्राची केवळ चर्चा होत रहावी हा प्रधान हेतू मुळीच नाही. आज भारतीय समाजाच्या, राष्ट्रीय जीवनाच्या ज्या समस्या आव्हानाचे स्वरूप घेऊन आपल्यापुढे उभ्या राहिल्या आहेत, त्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय समस्यांचा अभ्यासपूर्ण ऊहापोह अधिकारी व्यक्तींच्या नियोजित व्याख्यानातून व्हावा हाच प्रधान हेतू आहे.

समस्यांना आत्मविश्वासाने सामोरे जाण्याचे धैर्य नव्या पिढीने यशवंतरावांच्या सहृदयतेने, अभ्यासूवृत्तीने दाखवावे. यशवंतरावांच्या एकाग्रतेने प्रत्येक समस्येचे मनन, चिंतन करावे, यशवंतरावांच्या तर्कशुद्ध विचारपद्धतीने स्वतःचे निष्कर्ष काढावेत. यशवंतरावांच्या ध्येयनिष्ठेने व जिद्दीने हे निष्कर्ष व्यवहारात आणावेत. यशवंतरावांच्या भक्तिभावाने समाजाची नि मातृभूमीची सेवा करावी. ही उत्कट भावना या व्याख्यानमालेच्या पाठीमागे आहे. विचारवंतांच्या विचाराचे प्रसारण करणारे मुक्त व्यासपीठ म्हणून यशवंतराव चव्हाणांचे नाव या व्याख्यानमालेला देण्यात यावे, असा एकमुखी पाठिंबा व्याख्यानमाला सुरू करण्यापूर्वी नगरपालिकेच्या सभासदांनी दिला होता व ७-२-७३ रोजी या विचारप्रसारण कार्याला 'यशवंतराव चव्हाण व्याख्यानमाला' या नामाभिधानाने शुभारंभ झाला. असा लोकजागरणाचा वसा घेऊन आलेला त्यांचा वाढदिवस प्रत्येक कऱ्हाडकराच्या जीवनातील महत्त्वाच्या भावनेला हेलावणारा दिवस आहे. यशवंतराव चव्हाण यांच्या स्वरूपात दिसणारे हे नेत्रदीपक प्रज्ञाप्रचीतीचे राजकीय आणि सामाजिक व्यक्तिमत्त्व कलेकलेने साकारत गेले. त्यांचा विचार नि उच्चार समाजपरिवर्तनाला उपकारक ठरेल, या भावनेने त्यांच्या वाढदिवसाच्या निमित्त ही व्याख्यानमाला आयोजित करण्यात कऱ्हाड

नगरपालिकेने निश्चित औचित्य दाखवले आहे. सामाजिक, राजकीय, आर्थिक समस्यांचा परिचय होत राहिला, विचार, विवेक-विमर्श या विचारमंथनाच्या प्रक्रिया व्यक्तीच्या जीवनावर जर संस्कार करून गेल्या तर कोणता सामाजिक आविष्कार व्यक्त होतो, त्याचे यशवंतराव चव्हाण मूर्तिमंत उदाहरण आहे. यशवंतरावांचे जीवनचरित्र नव्या पिढीला दीपस्तंभासारखे मार्गदर्शक ठरणारे आहे. यशवंतराव म्हणजे महाराष्ट्रातील सामाजिक नि राजकीय चळवळीचे प्रवाह समजून देणारा खळाळून धावणारा जीवनस्त्रोत! अशा गतिमान व्यक्तिमत्त्वाच्या वाढदिवसाच्या निमित्ताने जनजागरणाचा उपक्रम म्हणजे ही व्याख्यानमाला होय.

विशेष म्हणजे नगरपालिकेने आपल्या ग्रंथालयामार्फत हे विचार ग्रंथबद्ध करून या विचारांच्या प्रसाराची महाराष्ट्रभर सोय केली आहे व भावी पिढ्यांचीही सोय करून ठेवली आहे. हे सारे काम तसे जिकीरीचे. पण हे सारे प्रचंड उत्साहाने केले जाते. येथील कार्यकर्त्यांकडून व्रत समजून वाण घेतल्यासारखे आणि तेही कोणताही गाजावाजा किंवा डामडौल न करता.

या सर्व गतिमानतेच्या पाठीमागचे कुशल, सव्यसाची रसिक नेतृत्व म्हणजे कऱ्हाडचे लोकप्रिय नगराध्यक्ष पी. डी. पाटील. साधारण कोठल्याही नगरपालिकेची परिस्थिती पाहिली तर एखाद्या व्यक्तीला तीन तपाच्यावर मान अखंडपणे व दीर्घकाळ मिळणे दुर्मिळ! यावरून कऱ्हाडवासी जनतेचा त्यांच्यावर किती लोभ आहे ते कळते. लोकप्रियतेची ती पावतीच होय! समाजमनाची बांधिलकी मानणारा कोणताही वक्ता असला म्हणजे झाले.

या व्याख्यानमालेद्वारा ७३ पासून आजपर्यंत व्याख्यान, व्याख्याते, समाजप्रबोधन असा त्रिवेणीसंगम या प्रीतिसंगमावर साकारला आहे. गेल्या १७-१८ वर्षांत या व्याख्यानमालेत अनेक नामवंत वक्त्यांनी मोलाचे विचार मांडले. त्याचे संकलन 'राजकारण आणि समाजकारण' यांच्या एकात्मतेच्या ध्येय-ताऱ्यांच्या प्रकाशात आपल्या जीवनप्रवासाचा मार्ग आपल्याला आखता येईल,' असा आशावाद येथेच प्राचार्य देवदत्त दाभोळकर यांनी व्यक्त केला. 'व्यक्तीच्या विकासावर समाजवादाचे भवितव्य अवलंबून आहे,' हे भाकीत प्राचार्य मंगुडकरांनी वर्तविले, ते येथेच. 'स्वातंत्र्योत्तर काळात निवडणुकांच्या राजकारणात जातीय भावनेला खतपाणीच मिळाले' ही खंत प्रा. गं. बा. सरदारांनी इथेच बोलून दाखविली आणि 'भारतीय

लोकांजवळ सुज्ञपणा, समजूतदारपणा, संयम, योग्य विचार व चांगल्या गोष्टींचा निवाडा करण्याची क्षमता आहे; म्हणून भारतीय लोकशाहीचे भवितव्य उज्ज्वल आहे' हा आशावाद प्रा. ए. एम. खान यांनी इथेच व्यक्त केला. 'ज्या लोकशाहीत लोकांचे प्रश्न सोडविले जात नाहीत, ती लोकशाही टिकत नाही' हेही इथेच सांगितले. माजी न्यायमूर्ती वि.अ.नाईक यांनी. 'अविकसित देशांतील समाजवादाच्या स्वरूपाची' श्री. सदाशिव बागाईतकरांनी चर्चा केली ती याच व्याख्यानमालेत आणि आर्थिक परिस्थितीतून - आर्थिक परिस्थितीच्या चक्रातून बाहेर पडण्याचा मार्ग सुचविला गेला तोही याच व्याख्यानमालेत प्राचार्य भणगे यांनी 'ज्या समाजात गतिमानता नव्हती ते समाज लयाला गेले', हे ऐतिहासिक सत्य श्री. टी. के. टोपे यांनी इथल्याच व्यासपीठावर सांगितले. 'तरूण पिढी कोणत्या संस्काराने आणि विचाराने प्रभावीत होते, यावरच देशाचे भवितव्य अवलंबून आहे', असा मूलगामी विचार याच व्यासपीठावर बोलून दाखविला डॉ. प्र. चिं. शेजवलकर यांनी. 'मूल्यांची आलटापालट म्हणजे सुधारणा नव्हे' हे प्राचार्य गोपाळराव मयेकरांनी ऐकविले ते याच व्याख्यानमालेत. इथेच धनंजय कीर यांनी शाहू छत्रपतीच्या समाजक्रांतीचे अचूक मूल्यमापन केले आणि इथेच डॉ. भालचंद्र फडके यांनी सुजाणांना डॉ.आंबेडकरांच्या प्रकाशाचे गीत गायला सांगितले. 'महाराष्ट्रातील सामाजिक क्रांतीचा इतिहास' आमदार पी. बी. साळुंखे यांनी इथेच बोलका केला. 'समाजपरिवर्तनासाठी सामान्य माणसाला शिक्षित करणं आणि उभं करणं जरूर आहे.' हे सत्य प्राचार्य सत्यरंजन साठे यांनी कथन केले तेही याच व्यासपीठावरून. 'सबंध देशच आज विद्वेषाच्या आगीत सापडला आहे. महाराष्ट्रातही ती आग भडकलेली आहे. ती विझविण्यासाठी पाणी आणावे लागेल, महात्मा फुल्यांच्या हौदातून राजर्षि शाहूंच्या पंचगंगेतून, आंबेडकरांच्या स्पर्शाने पुनीत झालेल्या महाडच्या चवदार तळयातून आणि या तीनही ठिकाणांहून आणलेल्या पाण्यात सोडावी लागेल सानेगुरूजींनी आयुष्यभर ढाळलेल्या अश्रूंची धार! असे 'हे' पाणी 'ही' आग विझवू शकेल', ही चिकित्सा डॉ. जनार्दन वाघमारे यांनी 'महाराष्ट्राचे कालचे, आजचे व उद्याचे राजकारण व समाजकारण' या विषयावर इथेच केली. 'शेतीच्या अर्थशास्त्राचा व दुग्धव्यवसायातील समस्यांचा' श्री. प्रतापराव भोसले यांनी इथेच खल केला. 'सत्य हाच संस्कृतीचा गाभा आहे. संस्कृती समृद्धीतून

वाढते व स्थिरावते, आध्यात्मिक संस्कृतीचा 'विठोबा' भैक्तिक संस्कृतीच्या भाकरीवर उभा आहे' हा बहुमोल विचार तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांच्याकरवी इथेच कथन केला. 'एकजिनसी समाजनिर्मितीसाठी नवीन कल्पना असलेल्या नव्या महाराष्ट्र धर्माची व्याख्या' श्री. नानासाहेब गोरे यांनी प्रतिपादन केली ती इथेच. 'कार्ल मार्क्स - जीवन, विचार आणि समाजशास्त्र' या विषयावर सखोल विवेचन केले श्री. वसंत पळशीकर यांनी याच व्याख्यानमालेच्या व्यासपीठावर. 'यशवंतराव जन्मभर उपासक व प्रवक्ते राहिले ते काँग्रेस संस्कृतीचे. ज्या संस्कृतीत प्रचंड ध्येयवाद होता. काँग्रेसने सोपविलेली मुख्यमंत्रीपदाची धुरा १९५६ ते १९६२ या कालखंडात त्यांनी सांभाळली. दिल्ली दरबारातील डावपेचांमध्ये ते जरी उणे पडले असले, तरी त्याच दरबारातील अतिशय महत्त्वाची पदे त्यांनी अतिशय प्रभावीपणे व यशस्वी रीतीने सांभाळली. कारण ते विविध रंगी, सर्वस्पर्शी महान व्यक्तिमत्त्व होते, हे स्पष्ट केले रॉयवादी विचारवंत व एक ज्येष्ठ पत्रकार श्री. द्वा. भ. कर्णिक यांनी याच व्याख्यानमालेत. 'ज्यांना माणूस केंद्रीभूत मानून समाज आणि राष्ट्रउभारणीचा विचार करावयाचा असतो, त्यांना म्हणूनच, जनतेला आपल्या वास्तव परिस्थितीची जाणीव करून द्यावी लागते,' हे डॉ.रावसाहेब कसबे यांनी 'धर्म आणि इतिहास लेखन' या दोन व्याख्यानांतून इथेच खुलासेवार सांगितले. 'नेतृत्वात वारंवार बदल होत गेल्यामुळे गेल्या काही वर्षांत महाराष्ट्राची शेती, सिंचन, उद्योगधंदे, मनुष्यबळनिर्मिती आणि विज्ञान तंत्रज्ञान या सर्वच क्षेत्रात कशी परागती होत आहे, याचे विदारक चित्रण 'महाराष्ट्र दिशाहीन होतो आहे काय?' या विषयावरील व्याख्यानाद्वारे श्री. रायभान जाधव यांनी याच व्याख्यानमालेत केले. प्रा. बा. ह. कल्याणकर यांनी याच व्यासपीठावरून 'महात्मा फुले : सामाजिक विचार आणि आजचे सामाजिक संदर्भ' या विषयावर दोन प्रभावी व्याख्यानांतून आपले सुस्पष्ट परखड विचार कऱ्हाडकरांना ऐकविले. 'यशवंतरावांची विकास कल्पना ही कुठल्या प्रबंधातून किंवा पुस्तकातून आलेली नसून, ती त्यांच्या जीवनक्रमाच्या अनुभूतीतून आलेली आहे. संयुक्त महाराष्ट्राचा मंगलकलश यशवंतरावांनी आणला आणि मावळत्या सूर्याला साक्ष ठेवून समाजवादाचा पाळणा महाराष्ट्रामध्ये हालेल याची ग्वाही दिली' ती येथेच. डॉ. भा. ल भोळे यांनी 'महाराष्ट्राच्या थोर नेत्याचे (कै. चव्हाणांचे) जर खऱ्या अर्थाने स्मरण ठेवायचे असेल तर त्यांची राष्ट्रभक्ती,

लोकशाही समाजरचना व धर्मनिरपेक्षता या मूल्यांची जिवंत जाग आपण यापुढेही ठेवली पाहिजे.' प्राचार्य डॉ.राम जोशी यांच्या व्याख्यानाच्या निमित्ताने हा विचार पुढे जागविला आहे. केवढे मौल्यवान विचार मांडले आहेत या विचारवंतांनी!

निरनिराळ्या ठिकाणांहून मोठमोठे विचारवंत नगरपालिकेच्या आमंत्रणानुसार कराड येथे येतात. आपले विचार प्रस्तुत करतात. नगरपालिकाही त्या विचाराचे संवर्धन करण्यासाठी पैसा खर्च करून पुस्तकरूपाने ते विचार जतन करते. कारण ज्यांना प्रत्यक्ष येऊन हे विचार ऐकावयाची संधी मिळत नाही, त्यांच्यासाठी या पुस्तकांचा विनियोग व्हावा ही त्यामागील सद्भावना आहे. अशा पुस्तकरूपाने प्रकाशित झालेल्या पुस्तकांपैकी सन १९७९चे पुस्तक शिवाजी विद्यापीठाने व सन १९८०चे पुस्तक मुंबई विद्यापीठाने एम. ए. ला अधिक वाचनासाठी नियुक्त केले होते. यावरून आस्थेवाईक अभ्यासकांना हा उपक्रम किती उपयुक्त ठरत आहे याची प्रचीती येते. लोकसंवादासाठी नगरपालिका जो हा वाग्यज्ञ उभारते त्याला आजच्या घडीला म्हणावा तेवढा प्रतिसाद श्रोतृवृंदाकडून लाभत नाही, ही बाब मात्र विचार करण्यासारखी वाटते.

विद्येची नगरी असलेल्या येथील विविध महाविद्यालयांतील विद्यार्थी, प्राध्यापक, शिक्षक, सर्वसामान्य नागरिक यांच्याशी अत्यंत आपुलकीचे नाते नगरपालिकेच्या या वाचनालयाने निर्माण केले, हे या व्याख्यानमालेचे फलित होय. सुसंस्कृत नागरपणाचा डौल, ग्रामीण मनमुक्त धीटाई असणारे कऱ्हाडचे व्यक्तिमत्त्व म्हणूनच लोभस ठरते. शहराच्या साफसफाईबरोबरच नागरिकांच्या मनाची, विचारांची साफसफाई नगरपालिका या ग्रंथालयाद्वारे व यशवंतराव चव्हाण व्याख्यानमालेद्वारे करत आहे. आजच्या कठीण काळातही अशा व्याख्यानमाला होणे गरजेचे आहे, हे या संस्थांनी ओळखले आहे. म्हणूनच त्यांचे अभिनंदन!

यशवंतरावांचे सांस्कृतिक भावबळ

भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्याविषयीही असे म्हटले जाते की, जरी ते पंतप्रधान झाले नसते तरी ते साहित्यिक झाले असते. यशवंतरावांच्या बाबतही काही अंशी असेच म्हटले तरी अतिशयोक्ती होणार नाही. राजकारणात न पडता त्यांनी साहित्य - साधना केली असती तरी ते मराठी सारस्वतात अग्रणीच राहिले असते, किंवा बालपणीच्या कला, प्रेरणा व जाणिवा त्यांनी कलामंचावरील प्रत्यक्ष सहभागाने जाग्या ठेवल्या असत्या; तर जगाच्या रंगभूमीवर ठसा उमटविणारा हा महापुरुष महाराष्ट्राला एक कलावंत म्हणूनही लाभला असता.

नाटकाचे आकर्षण लहानपणापासूनच यशवंतरावांना असल्याचे दिसते. कऱ्हाडला नाटकाचे उत्साही वातावरण होते. गणेशोत्सवातील पौराणिक - ऐतिहासिक नाटके सतत तीन-चार वर्षे पाहिल्यामुळे नाटकातील बरेवाईट त्यांना हळूहळू समजायला लागले. एखाद्या दुसऱ्या प्रयोगात त्यांनी चेहऱ्याला रंग फासून कामही केले. लांब कोल्हापूरला जाऊन प्रेमसंन्यास पाहण्याइतपत नाटकाची गोडी त्यांना बालपणीच लागली होती. याबाबत यशवंतरावच 'कृष्णाकाठ' या आपल्या चरित्रग्रंथात म्हणतात, ''मी नाटक कंपनीची नाटके हौसेने पाहात असे. आनंद विलास नाटक मंडळी ही कऱ्हाडला वर्ष-दीड वर्षाने भेट देत असे. मास्टर दीनानाथ मंगेशकर, रघुवीर सावकार या प्रसिद्ध नटांच्या कंपन्यांची नाटकेही कऱ्हाडला होत. पिटातल्या स्वस्त तिकिटांच्या जागेत बसून मी ती सगळी नाटके मनमुराद पाहिली. शाळेतील संमेलनातील 'माईसाहेब' या नाटकात किर्लोस्करवाडीला एका प्रयोगात काम केल्याचे आठवते.'' ते पुढे म्हणतात ''मनमुराद संगीत ऐकण्याच्या ओढीने मी भजनी मंडळात जात असे. संगीत भजनासाठी रात्री जागलो,

हिंडलो, टाळ वाजविले, भजन म्हटले, नाचलो. शिवजन्मोत्सवासाठी म्हणून सातारा, कोल्हापूर, सांगली येथील भजनाचे फड कऱ्हाडात भरविले.'' अशा प्रकारे यशवंतरावांना बालपणातच सात्त्विक आणि प्रासादिक ओढ निर्माण झाली व नंतरच्या धकधकीच्या काळात जरी त्यांना स्वतःला संगीताची उपासना करता आली नाही, तरी संगीताशी जडलेले नाते मात्र जीवनाच्या अखेरीपर्यंत त्यांना विरंगुळा होते.

नाटकांची गोडी त्यांना बालपणीच लागली असल्यामुळे पुढे नाट्याचार्य खाडिलकरांच्या नाटकांच्या निमित्ताने लिहिताना त्यांच्या नाट्यकृतीचे मार्मिक रसग्रहण करून जुन्या व नव्या नाटकांतील तफावत ते अचूक दाखवू शकले. खाडिलकरांनी 'स्वयंवर', 'भाऊबंदकी' किंवा 'सवाई माधवरावांचा मृत्यू' असे विषय नाटकासाठी निवडण्याची कारणमीमांसा यशवंतराव करतात. त्यांच्या मते 'महाभारताप्रमाणेच मराठ्यांच्या इतिहासातही सर्व व्यक्तिरेखांना युद्धाची पार्श्वभूमी आहे. त्यातील शृंगार हा वीरांचा शृंगार आहे. कारुण्यही युद्धाच्या पार्श्वभूमीवर निर्माण झालेल्या घटनांचे आहे. युद्धामुळेच मानवी जीवनात निर्माण झालेल्या तणावांचे चित्रण करण्याचे युयुत्स व प्रतिभाशाली नाटककाराला वाटलेले आकर्षणच अशा नाट्य विषयांची निवड करण्यामागे असू शकते!' हे यशवंतरावांचे स्पष्टीकरण मर्मग्राही नाही असे कोण म्हणेल?

जुन्या आणि नव्या नाटकातील समाजजीवनाचे चित्रण त्यांच्या अभ्यासाचा विषय होता. जुन्या नाटकांची मांडणी स्थूल आणि ढोबळ असायची, पण नवीन नाटकाची सामाजिक जीवनाची जाणीव अधिक खोल असल्याने त्यामध्ये क्लिष्टता आणि नाट्य विषयाची गुंतागुंत वाढत असल्याने ही आधुनिक नाटके समाजवास्तवांचा सूक्ष्म वेध घेऊ पाहात आहेत, याचे त्यांना जरूर कौतुक होते. पण नाट्य एक कलानंद देणारी कृती आहे, त्यात प्रेक्षकांना व श्रोत्यांना आनंदाचे डोही डुलता आले पाहिजे. जर समस्या शोधनाच्या कर्कश गदारोळात नाट्यगीतातील गायनरस नष्ट होणार असेल तर वेळीच नाटककारांनी, नटांनी जागे होण्याची गरज आहे. असे त्यांनी प्रतिपादले. उस्फूर्त नाट्याविष्काराबरोबरच नाट्य शिक्षण संस्था असलीच पाहिजे हे त्यांचे प्रतिपादन आजही संयुक्तिक आहे असे आपणास दिसून येईल. आणि म्हणूनच नाट्य शिक्षण संस्था महाराष्ट्रात ज्या पूर्वी काम करीत होत्या त्या पुन्हा सुरू झाल्या पाहिजे असे त्यांनी म्हटले

आहे. ते म्हणतात ''साहित्यिकांचा व नटांचा सहवास घडल्यानंतर नटांची नाटकाविषयीची समज वाढते, त्यामुळे अभिनयाचा दर्जा वाढतो. मराठी साहित्यिकांनी व नव्या नाटककारांनी ही परंपरा पुन्हा चालू करण्यासारखी आहे.'' या दृष्टीने जर एखादी नाट्य शिक्षण संस्था महाराष्ट्रात उभी राहिली तर यशवंतरावांच्या स्मृतीस ते अभिवादनच ठरेल.

यशवंतरावांचे नेतृत्व सर्वंकष होते. समाजाचा व राष्ट्राचा विकास त्यांचा निदीध्यास होता. म्हणजे देशात सुबत्ता व शांतता कशी आणता येईल ते त्यांचे पहिले अवधान होते. पण मनुष्य हा कलाप्रेमी आहे. आर्थिक सुबत्ता आल्यानंतर येणारी विश्रांतीची संधी व हातातील संपत्ती योग्य मार्गाने जर वापरली नाही, योग्य करमणूक साधने जनतेला उपलब्ध करून दिली नाहीत तर समाज अनीतिमान भोगतृष्णेमध्ये वाया जातो याची त्यांना जाणीव होती. म्हणूनच लोकांपुढे अभिजात संगीत नाटक आणि इतर कला मनोरंजन झाले पाहिजे, कलांचे उन्नयन झाले पाहिजे. मागच्या बाजूस दूर माळावर अंधाऱ्या जागी होणाऱ्या करमणुकीच्या कार्यक्रमातील हीण नष्ट करायचे असेल तर लोककला, लोकनाट्य सभ्य स्त्री-पुरुषासमोर झगझगीत प्रकाशात सादर करा, म्हणजे त्यातील अश्लील, अनैतिक अंधार आपोआपच नष्ट होईल असे ते म्हणत. त्यांच्या या आग्रहातूनच महाराष्ट्रात तमाशाचे लोकनाट्यांत रूपांतर झाले.

नाट्यकलेला उत्तेजन देण्यासाठी २.१६ लाख रुपयांची एक योजना आखली. नाटकांच्या पुस्तकांना बक्षिसे, हौशी कलावंतांचा नाट्य महोत्सव, खुल्या नाट्यगृहांची निर्मिती, विपन्नावस्थेतील कलावंतांना आर्थिक सहाय्य, संगीत, नृत्य आणि नाट्यशाळांना अनुदान, तमाशांना पारितोषिके आदी गोष्टी महाराष्ट्रामध्ये यशवंतरावजींनी सर्वप्रथम सुरू करून प्रशासकीय गुणाबरोबरच आपल्या रसिक व कलाप्रेमीवृत्तीचा परिचय त्यांनी जनतेला करून दिला. नाट्यकलेच्या विकासासाठी नाट्य महोत्सव, शिबिरे यांना प्रोत्साहन दिले. एप्रिल १९५७ पासून चित्रपटांना करमणूक करात सूट देण्याची नवी पद्धत लागू केली. कलावंतांना शासनातर्फे आर्थिक सहाय्य देण्याची प्रथा त्यांनी सुरू केली. बालगंधर्वांना त्यांच्या विपन्नावस्थेत तीनशे रुपये मासिक मानधन सुरू केले.

या देशातील सांस्कृतिक घडामोडी आजपर्यंत जुनाट आणि कालबाह्य

अशा सामाजिक रचनेच्या केंद्राभोवतीच फिरत आलेल्या आहेत. तेव्हा केंद्रच बदलावे लागेल. ते बदलायचे असेल तर लोकांपर्यंत ज्ञान घेऊन जावे लागेल, नाट्य - चित्रपट या माध्यमाद्वारे हे समर्थपणे करता येईल असा त्यांचा विश्वास होता.

सामाजिक नि सांस्कृतिक समृद्धीमध्ये कलावंताचे स्थान बऱ्याच वेळा डळमळीत होण्याची शक्यता असते आणि त्यामुळे कलावंतांना समाजात प्रतिष्ठा मिळावी, त्यांचे जीवन समाधानी असावे यासाठी त्यांनी कलावंतांच्या अस्मितेची नेहमीच जपणूक केली. कधी स्वतः ते कलावंतापर्यंत श्रोते आस्वादक म्हणून बसले, मैफलीत सामील झाले, तर कधी त्यांना सन्मानाने आमंत्रित करून कृतज्ञतेची पोचपावती सर्वांसमोर दिली. कलावंत हा कलेनेच ओळखला जातो, तेथे प्रांतभेद-जातिभेद-धर्मभेद कधीही मानायचे नसतात, असे आदर्श त्यांनी आपल्या कृतीने निर्माण करून ठेवले आहेत.

संगीत - स्वर, सूर, शब्द या तिन्हीवर आणि त्यांच्या निर्मात्यावर यशवंतरावांचे प्रेम होते. या संदर्भात सुधीर फडके यांच्याबाबतीत घडलेला प्रसंग सांगण्यासारखा आहे. 'सह्याद्रि' या निवासस्थानी सुगम संगीत व गीतरामायणाचा कार्यक्रम होता. तो कार्यक्रम संपवून सुधीर फडके जाण्यासाठी निघाले. तेव्हा यशवंतराव म्हणाले, ''थोडे थांबा, आपणाला कधी मोकळेपणाने गप्पा मारता आल्या नाहीत. म्हणून सुधीर फडके यांना बाजूला घेऊन गेले. दोघेच होते. 'सुधीर मी तुम्हाला केव्हापासून ओळखतो माहीत आहे? १९४१ च्या शेवटी कऱ्हाडला आला होता पं. देशपांड्यांच्याकडे, त्यावेळी तुम्ही आजारी होता. कासेगावकर वैद्य तुम्हाला औषध देत होते, त्यावेळेपासून मी तुम्हाला ओळखतो.''

पं. भीमसेन जोशी यांनी कला व कलावंत या संदर्भातील मा. यशवंतराव चव्हाणांच्या संबंधी सांगितलेल्या आठवणी पुढे नमूद करीत आहे. त्यावरून पं. भीमसेन जोशीसारख्या ख्यातनाम गायकावर यशवंतरावांच्या संगीत व कलाप्रेमाचा केवढा पगडा आहे हे दिसून येते.

पं. भीमसेन जोशी हे एका आठवणीत म्हणतात की, 'यशवंतराव चव्हाण मोठे रसिक व उमदे व्यक्तिमत्त्व, मुख्यमंत्री होण्यापूर्वी त्यांनी माझं गाणं ऐकलं होतं, परंतु प्रत्यक्ष परिचय नव्हता. ओगलेवाडीचे व्यंकटराव

(पापा) ओगले, कऱ्हाडचे तमण्णा विंगकर हे मित्र ओगलेवाडीला येत. त्यात यशवंतराव असायचे; परंतु आम्हाला ते नंतर माहीत झाले. गाण्याचे ते शौकिन होते. गायन ऐकता येईल एवढ्या अंतरावर थांबूनच ते गाण्याचा आस्वाद घेत असत. मुख्यमंत्री झाल्यानंतर त्यांचा माझा परिचय झाला तो त्यांनीच आयोजित केलेल्या एका मैफलीमुळे. संगीतात रस घेणारे असल्यामुळे सूरसिंगार या संस्थेशी त्यांचा निकटचा संबंध होता. १९६१ साली खाँ बडे गुलाम अली ट्यूमरने आजारी होते. त्यांना आर्थिक मदतीची गरज होती. यशवंतराव कलेचे आणि कलावंताचे चाहते होते. त्यांनी ही गोष्ट मनावर घेतली आणि संगीताच्या मैफलीचा कार्यक्रम आयोजित केला. सितारादेवी यांचे कथ्थक नृत्य व पं. निखिल बॅनर्जी यांचे सतारवादन आणि पं. भीमसेन जोशी यांचे गायन, रंगभवनमध्ये हा कार्यक्रम झाला. या कार्यक्रमाच्या उत्पन्नातून चाळीस हजाराची रक्कम खाँ बडे गुलाम अली यांना वैद्यकीय उपचारासाठी उपलब्ध करून दिली. या कार्यक्रमाच्या वेळी यशवंतरावांनी पं. भीमसेनना तंबोऱ्याची भेट दिली. ती भेट त्यांनी आजअखेर जपून ठेवली आहे. कलावंतांना यशवंतरावांचं असं सहकार्य असायचं. त्याचा कधी बाभ्रा केला नाही.

महाराष्ट्र असेंब्ली अधिवेशनाला जोडूनच नागपूर येथे महाराष्ट्र राज्याने सुरू केलेला संगीत महोत्सव आयोजित केला होता. सूरश्री केसरबाई यांना आणि मला बोलाविले होते. केसरबाईंना कार्यक्रमाच्या ठिकाणी यायला वेळ लागला. मी वेळेवर पोहोचलो; परंतु कामाच्या गडबडीत यशवंतरावांच्याकडून निरोप आला की, 'मी येईपर्यंत कार्यक्रम सुरू नका'. त्यांना फार तर अर्धा तास उशीर झाला. ते पोहोचताच मी कार्यक्रम सुरू केला. श्रोत्यापैकी काही मंडळी कोंडाळे करून अस्ताव्यस्त आडवे-तिडवे पसरले होते, मला ती गोष्ट खटकली. म्हणून मी माईकवरून श्रोतृवृंदांना, 'संगीत ही कला आहे. कसे बसायचे, याच्या काही पद्धती आहेत. त्याचे या ठिकाणी पालन झाले पाहिजे' असे सांगितले. हे ऐकताच यशवंतराव ताडकन उठले आणि त्यांनी श्रोत्यांना खडसावलं ''मैफलीची म्हणून काही एक शिस्त असते. ती पाळता येत नसेल तर घरी जा आणि झोपा, आडवं पसरण्याची जागा घर आहे, मैफलीचं सभागृह नव्हे.'' त्यांनी स्वतःच असं खडसावल्यामुळे सारे सावरून बसले. माझं गाणं संपत आलं तेव्हा यशवंतरावांनी एक भजन म्हणण्याची फर्माइश केली. हे हिन्दी भजन

त्यांच्या आवडीचं होतं. भैरवी रागातलं ते भजन मी गायलो; परंतु त्यामुळे केसरबाईंना घुस्सा आला. बैठक संपवून मी बाहेर येताच केसरबाई रागाने म्हणाल्या, 'भैरवीशिवाय दुसऱ्या रागात भजन येत नाही का?'

मला एकच राग, एकच भजन येतं असं सांगून मी दूर झालो. यशवंतरावांना हेच हिन्दी भजन आवडतं हे त्यांना सांगण्यात काही अर्थ नव्हता.

यशवंतरावांच्या ठिकाणी जे कलाप्रेम होतं, रसिकता होती, तेवढं प्रेम रसिकता मला अन्य राजकारणी मंडळीत क्वचितच आढळली. त्यांची एक शिस्त होती, संपूर्ण मैफल ऐकण्याइतका वेळ असेल तरच ते मैफलीच्या ठिकाणी यायचे. गाणं ऐकायचे तर ते पूर्ण हा त्यांचा शिरस्ता ठरला होता. मैफल अर्धवट सोडून ते कधी उठायचे नाहीत. बडे गुलाम अली खाँसाहेब, हिराबाई बडोदेकर, जोत्स्ना भोळे यांच्यासारख्या सुप्रसिद्ध कलाकारांच्या गायनाच्या मैफली त्यांनी अनेकदा ऐकल्या.

यशवंतरावांच्या कला व साहित्यप्रेमाची साक्ष देणाऱ्या त्यांच्या सुप्रसिद्ध संगीत दिग्दर्शक सुधीर फडके व कवी ग. दि. माडगूळकर यांच्या त्यांनी सांगितलेल्या आठवणी लक्षात ठेवण्यासारख्या आहेत.

''तुमच्या पुष्कळ रेकॉर्डस् माझ्याकडे आहेत. मी त्या अनेक वेळा ऐकतो, पण ज्यावेळी अतिशय गंभीर किंवा चिंतेत असतो त्यावेळी तुम्ही गायलेले ''डोळयामधले आसू पुसती ओठावरले गाणे'' ही रेकॉर्ड लावतो आणि ते ऐकून मला विरंगुळा मिळतो असे ते म्हणाले. त्यावर मी चटकन म्हटलं, ''यशवंतराव, तुम्हाला हे गाणं वारंवार ऐकावं लागत असेल.''

यशवंतराव दिलखुलास हसले. कलावंत व साहित्यिक हे यशवंतरावांचे जिव्हाळयाचे विषय होते. त्यांच्या सुख-दुःखाकडे जसे त्यांचे लक्ष असे, तसे त्यांच्यातील वादंग, भांडणे याकडेही असे. याचा अनेकदा प्रत्यय आलेला आहे. फडके - माडगूळकर यांची भांडणे असंख्य वेळा झाली. पुन्हा ते एकमेकांशी बोलूही लागले व एकत्र काम करू लागले. शेवटचं भांडण बरीच वर्षे टिकले.

''तुम्हा दोघांच्या भांडणामुळे संगीताचं आणि मराठी साहित्याचं नुकसान होतंय. मतभेद असेल तर मी मध्यस्थी करतो, असे यशवंतराव म्हणाले,

पुढे काही वर्षानंतर फडके - माडगूळकर पुन्हा बऱ्या संबंधात आले, त्याचा त्यांना आनंद झाला.

कलावंताला यशवंतराव किती मान देत असत याविषयी पं. भीमसेन जोशी व श्री. सुधीर फडके यांनी सांगितलेल्या आणखी दोन हृद्य आठवणी आहेत. ''कलकत्ता विमानतळ. सकाळची दहाची वेळ. संरक्षणमंत्री उपस्थित असल्याने कडक बंदोबस्त. यशवंतरावांनी मला दुरून पाहून ते स्वतःच कंपाउंडपर्यंत आले. त्यांच्याबरोबर मी अलगद विमानतळावर गेलो. माझी सर्वांशी ओळख करून दिली. आस्थेने चौकशी केली. माझ्या गाण्याच्या बैठकींना यशवंतरावांची आणि वेणूताई यांची अनेकदा उपस्थिती असायची. मुंबईत किंवा दिल्लीत 'संतवाणी' चा कार्यक्रम असेल आणि यशवंतराव कुठे अन्यत्र दौऱ्यावर असले, कामात व्यग्र असले तरी सौ.वेणूताईंची उपस्थिती निश्चित असायची. स्वतः येणार असले आणि अन्य कारणामुळे त्यांना वेळेवर येता आले नाही तर संयोजकाकडे भीमसेनचं गाणं मी पोहोचल्याशिवाय सुरू करू नका असे निरोप यायचे. अशीच एक मनाला चटका लावणारी आठवण श्री.सुधीर फडके यांची, ''सौ. वेणूताईंना माझी गाणी खूप आवडायची. वेणूताई गेल्यानंतर यशवंतरावांच्या एकाकी जीवनात साहित्य संगीत यांनी बराच विरंगुळा दिला. वेणूताईंच्या पहिल्या वर्ष-श्राद्धाला (१ जून १९८४ या दिवशी) त्यांनी पं. भीमसेन जोशी यांचे गायन ठेवले व त्याच वेळी त्यांनी निकटवर्तीयांजवळ सांगितलं की 'पुढच्या वर्षश्राद्धाला सुधीर फडक्यांना बोलावून त्यांच्या गीत रामायणाचा कार्यक्रम करायचा.' वेणूताईंचे दुसरे श्राद्ध व्हायच्या आतच यशवंतराव गेले. 'पराधीन आहे जगती पुत्र मानवाचा' या सत्याची विदारक प्रचीती अशी मला आली. पण हे सत्य सांगणारे गीत रामायण मी कऱ्हाडला १ जून १९८५ ला गायलो; परंतु त्यावेळी माझ्या कार्यक्रमाला नेहमी दाद देणारे सौ. वेणूताई व यशवंतराव चव्हाण या दोघांची आसने रिकामी होती.

नाट्य व सिनेसृष्टीतील कलाकारांच्या स्मृतीही बऱ्याच बोलक्या वाटतात. 'रायगडाला जेव्हा जाग येते' या नाटकाच्या शतकमहोत्सवी प्रयोगाला मा. यशवंतरावजी चव्हाण उपस्थित होते. नाटक संपल्यावर रंगपटात जाऊन त्यांनी संभाजीची भूमिका करणारे डॉ. काशिनाथ घाणेकर यांना 'वा! शंभूराजे' म्हणत मिठीत घेतले. डॉ. घाणेकर याबाबत लिहितात की, 'शब्दाची गरज भासू नये इतकी ती कृती बोलकी होती.'

यशवंतराव आपुलकीची सलगी कशी देतात याचे एक उदाहरण बाळ कोल्हटकरांचे पहिले नाटक यशवंतरावांनी पाहिले तेव्हा ते रंगपटात लेखकाला शाबासकी द्यायला गेले. बाळ कोल्हटकरांचे त्यांनी कौतुक केले. मग विचारले, ''तुम्ही कोणत्या गावचे!'' ''मी साताऱ्याचा'' बाळ कोल्हटकर उत्तरले. त्यावर यशवंतराव चटकन उद्‌गारले. ''तू साताऱ्याचा? मग ल्येका हिकडं ये की असा गुमान!'' यशवंतरावांनी बाळ कोल्हटकरला 'हिकडं' ओढलं आणि पाठीत पहेलवानी थाप मारली! साताऱ्याच्या वाटेवर सांडलेली बुगडी एकवेळ बाळ कोल्हटकर विसरले असतील, पण ती पाठीवरची थाप कधी विसरणार नाहीत!

मराठी सिनेसृष्टीतील अभिनेत्री सुलोचना यांच्या महाराष्ट्र सेवेबाबतही ते कौतुकाने व गौरवाने बोलत. 'वहिनीच्या बांगड्या' या चित्रपटाच्या प्रिमीयर शो ला यशवंतरावजी सौ. वेणूताईंसह उपस्थित होते. सुलोचनाबाईंच्या रसिकप्रिय अभिव्यक्तीबद्दल ते म्हणाले, ''अहो, आपली आई, बहीण किंवा वहिनी असावी तर तुमच्यासारखी.'' असं एका चित्रपट अभिनेत्रीबद्दल वाटायला लागणे ही काय समाजाची कमी सेवा आहे? सुलोचनाबाईंनां या श्रेष्ठ विचारवंताकडून लाभलेल्या प्रशस्तीने जीवनाचे सार्थक झाल्यासारखेच वाटले.

संयुक्त महाराष्ट्र राज्य निर्मितीच्या वेळीच महाराष्ट्रातील काही पत्रकारांनी हे राज्य मराठी का मराठ्यांचे? असा खोचक प्रश्न विचारून एका नव्या वादाची पार्श्वभूमी निर्माण केली होती. मा. यशवंतरावांनी या खोचक प्रश्नाला आपल्या विधायक व सर्जनशील कृतीनेच उत्तर दिले आणि आपल्या त्यानंतरच्या (१ मे १९६० नंतर) अवघ्या दोन-अडीच वर्षाच्या कालावधीत साहित्य, संगीत, नाट्य या संस्कृती क्षेत्रातील सर्वांगीण विकासाला संपूर्ण उत्तेजन देऊन आपल्या अभिजात व उमद्या रसिक अभिरूचीची साक्ष केवळ महाराष्ट्रीयांनाच नव्हे, तर इतर प्रांतीयांनाही पटवून दिली व आपले सांस्कृतिक क्षेत्रातील योगदान सिद्ध केले.

गाणे, नाटक, साहित्य व संगीत ही महाराष्ट्राच्या संस्कृतीची अनन्यसाधारण वैशिष्ट्ये आहेत. मराठी माणूस जसा नाटकाचा वेडा तसाच तो गानवेडा. साहित्याच्या क्षेत्रात अनेक वाटा आणि वळणांनी साहित्याला संपन्नता लाभते. महाराष्ट्राच्या या अभिजात गुणांची वाढ

व्हावी, अभिव्यक्तीच्या विविध क्षेत्रातील कलावंतांच्या आविष्काराला योग्य वाव मिळावा, त्यांच्या गुणांचे कौतुक व्हावे आणि पर्यायाने महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनाची जडणघडण आपल्याकडूनही घडावी, हा थोर मूल्यभाव यशवंतरावांनी आपल्या राजकीय जीवनात सुद्धा सातत्याने राजकारणाव्यतिरिक्त जीवनातील सर्व कलांची कदर केली. हस्ते - परहस्ते त्या अभिरूचीला सद्‌भिरुचीचे वळण कसे देता येईल याचा मनोमनी विचार केला आणि त्यातून महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनाचे सामर्थ्य वाढविण्यासाठी वेळोवेळी जे कार्य केले ते महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनातील यशवंतरावांचे खरे योगदान मानल्यास अतिशयोक्ती न वाटावी.

कऱ्हाड नगर परिषदेने 'यशवंतराव चव्हाण स्मृतिसदन' (नाट्य, कला आणि साहित्य) उभे करून यशवंतरावांचे स्वप्न साकार केले आणि संबंधितांची कृतज्ञता व्यक्त केली. ही घटना यशवंतरावांच्या कलाप्रेमाला मुजरा देणारी ठरावी.

अग्निदिव्यातून घडलेले नेतृत्व

स्वातंत्र्यानंतर १९६२ पर्यंत महाराष्ट्रातील निर्विवाद नेतृत्व यशवंतराव चव्हाण यांच्याकडे होते. त्यानंतर ते भारतीय व आंतरराष्ट्रीय नेते बनले. यशवंतरावांच्या राजकीय मूल्यमापनात सामान्यतः या दोन कालखंडातील कार्याचाच जास्त विचार केला जातो, पण आज यशवंतरावांच्याविषयी जसजशी अधिकाधिक चरित्रसाधने उपलब्ध होत आहेत आणि त्यांच्या राजकीय पार्श्वभूमीची चिकित्सा होत आहे, त्याप्रमाणे स्वातंत्र्यपूर्व काळातील या असामान्य कर्तबगारी असलेल्या नेत्याच्या राजकीय पायाभरणीचा विचार अधिकाधिक आवश्यक ठरत आहे. यशवंतरावांच्या नेतृत्वात भावरम्यता आणि परखड वास्तववाद यांचा जो विस्मयजनक संगम आढळतो त्याची मुळं स्वातंत्र्यपूर्व काळातील राजकीय, सामाजिक आणि बौद्धिक मेहनतीमध्येच आपल्याला शोधली पाहिजेत. मुंबईत, दिल्लीत जगातील अनेक झगमगीत राजधान्या कार्यरत असताना हा नेता कृष्णाकाठच्या आठवणीने नेहमी भावविव्हळ राहिला, पण तत्व आणि देशहित यांचा संघर्ष उभा ठाकताच परखडपणे सत्ता आणि खुर्ची याचा त्याग करून तो स्वातंत्र्याच्या दिंडींत सामील झाला. असा नेता १९३० ते १९४६ या कालखंडातील एका अत्यंत गतिमान राजकीय आवर्तातून निर्माण झाला होता, हे आपणास लक्षात घ्यावे लागेल.

यशवंतरावांच्या उपजत नेतृत्वगुणांची त्यांना व इतर लोकांना पहिली चाहूल १९३०-३१ साली लागली. त्यावेळी हा कुमारवयातील तरूण आपला शालेय अभ्यासक्रम पार पाडत होता. आणि त्या पिढीचा राजकीय विचारांचा पाठही गिरवीत होता. त्यावर्षी पुणे येथे झालेल्या वक्तृत्व व निबंध स्पर्धेत त्यांना दिडशे रूपयांचे प्रथम क्रमाकांचे पारितोषिक मिळाले. दुसऱ्या

महायुद्धपूर्वीच्या काळातील व आर्थिक मंदीच्या वर्षांतील ते पारितोषिक आजच्या किंमतीने किमान तीस पट तरी जास्त आहे. त्याहीपेक्षा 'वक्ता दशसहस्त्रेषु' या उक्तीप्रमाणे यशवंतराव नेतृत्वाच्या पहिल्या कसोटीवर त्याचवेळी उतरले. एडमंड बर्क, अब्राहम लिंकन किंवा लोकमान्य टिळक हे नेते असेच वाक्पटू होते. आणि विनोदाची झालर लावलेले हे प्रभावी वक्तृत्व पुढची पन्नास - पंचावन्न वर्षे संसदेत, सामाजिक व्यासपीठावर निवडणुकांच्या प्रचारसभांत किंवा अभिरूचीसंपन्न साहित्यिकांच्या मेळाव्यात सारख्याच सहजतेने श्रोत्यांची मने जिंकत राहिले.

यशवंतराव चव्हाण यांचा राजकीय प्रवाह हा Soldier to General (सैनिकापासून सरसेनापतीपर्यंत) या थाटाचा आहे. १९३०-३२ कायदेभंगाच्या चळवळीत प्रभातफेरी, झेंडावंदन आणि बुलेटिन चिकटवणे यासारखी साध्या कार्यकर्त्याची कामे त्यांनी जेवढ्या तन्मयतेने केली तेवढ्याच तन्मयतेने त्यांनी अखिल भारतीय काँग्रेसचे पदाधिकारीपद सांभाळले आणि त्यामुळे ते नेहमीच लहानमोठ्या सर्व स्तरावरील कार्यकर्त्यांच्या मनोभूमिकांशी सहज समरस होऊ शकत. ही कामे त्यांनी कधी कमी लेखली नाहीत. म्हणूनच ते 'अखेरपर्यंत मी काँग्रेसचा शिपाई आहे आणि मागे कुणीही नसले तरी काँग्रेसचा झेंडा आणि विचार कधीही सोडणार नाही' असे बोलले आणि वागले.

कायदेभंगाच्या चळवळीमध्ये दीड वर्षाची तुरूंगवासाची शिक्षा त्यांनी राजकीय विद्यापीठातील प्रवेशासारखी मानली. आचार्य भागवत, विठ्ठल रामजी शिंदे, डॉ. वि.भ.भुस्कुटे, ह.रा.महाजनी, एस.एम.जोशी यांच्याशी केलेल्या चर्चा, वैचारिक व बौद्धिक मार्गदर्शन यातून त्यांची सामाजिक व राजकीय बैठक अत्यंत स्पष्ट आणि ठाम बनली. या राजकीय पार्श्वभूमीवर त्यांनी तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी, काकासाहेब गाडगीळ यांनी प्रतिपादलेल्या भारतीय संस्कृतीचा समन्वय साधण्याचा प्रयत्न केला आणि जेव्हा म.गांधींनी स्वातंत्र्य चळवळीस भारतीय संस्कृतीला प्रतिपादलेल्या अहिंसेचे अधिष्ठान दिले, तेव्हा म.गांधींचे राजकीय नेतृत्व स्वीकारण्यास यशवंतरावांना अत्यंत आनंदच झाला. कारण गांधीवादी विचार हा भारतीय संस्कृतीतून निर्माण झालेला एक नवीन जीवन दृष्टिकोन आहे आणि या विचाराला जशी मूलभूत आर्थिक सिध्दांताची बाजू आहे, तशीच राजकीय बाजू आहे. आणि हा विचार आपल्या संस्कृतीशी सुसंगतही आहे,

यशवंतराव म्हणत, ''अहिंसा आणि सत्य हे नुसते दोन शब्द नसून एकाच तत्त्वप्रणालीच्या दोन बाजू आहेत आणि म्हणूनच मी व माझ्या सहकाऱ्यांनी गांधीजींचे राजकीय नेतृत्व मान्य केले. तसे पंडित नेहरू यांचा मानवतावाद आणि समाजवाद यांनीही मी प्रभावीत झालो आणि त्यांचा अनुयायी बनलो. या निष्ठेशी आम्ही प्रामाणिक राहिलो.'' ही कबुली म्हणजे यशवंतराव स्वातंत्र्यापूर्वीच्या काळात सिध्दांत आणि व्यक्ती यांची गल्लत करीत नसत त्याचे हे निदर्शक आहे. या सैद्धांतिक भूमिकेमुळेच हे नेतृत्व पुढे फार मोठी जबाबदारी सहजपणे सांभाळू शकले. जेव्हा विचार हा व्यक्तीपेक्षा श्रेष्ठ मानला जातो तेव्हाच नेतृत्वाची कसोटी लागते. यावरून असे दिसते की, भारतीय संस्कृती आणि मानवतावाद आणि त्यावर आधारलेले राजकारण याची बांधिलकी यशवंतरावांनी १९३५ दरम्यान स्वीकारली होती.

कोणताही नेता व्यापक व्यासंगाशिवाय आजच्या गतिमान जगात काम करू शकणार नाही आणि खरे नेतृत्व असा व्यासंग सहजपणे सातत्याने करीत असते. त्यांच्या खुणा त्या काळापासूनच यशवंतरावांच्या आयुष्यात दिसतात. मार्क्सवाद, रॉयवाद, समाजवाद, नियोजन यांचे परिशीलन आणि सखोल चिंतन त्यांनी सतत केलेले होते आणि त्यातूनच आपल्या राजकीय कार्याची दिशा आणि विकास कार्यक्रमाचे अग्रक्रम त्यांनी ठरवायला सुरूवात केलेली दिसून येते. जनसामान्यांचे कल्याण, हितसंबधीयांना शह, सर्वास योग्य संधी आणि दलित गरीब जनतेची शोषणापासून मुक्ती ही ध्येये स्वातंत्र्यपूर्वकाळापासूनच यांनी पुरस्कारलेली दिसतात.

सुरूवातीच्या काळापासूनच यशवंतराव चिंतनशील स्वभावाचे असल्याने त्यांनी विविध ग्रंथांचे वाचन, बहुश्रुतपणा, वक्तृत्व आणि सांस्कृतिक जाणीव जोपासल्यामुळे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला एक शालीनता, ऋजुता, शब्दांचे भाषाभान या बऱ्याच राजकीय नेत्यात अभावाने आढळणाऱ्या गुणांचा विकास झालेला दिसून येतो. त्यामुळेच लोकसभेत जेव्हा यशवंतराव विरोधी पक्षावरही घणाघाती टीका करीत तेव्हाही शालीनतेचा तोल कधीही सुटत नसे. संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलनाच्या वेळी आचार्य अत्रे यांच्या 'मराठा' दैनिकातून त्यांच्यावर होणाऱ्या अत्यंत ओंगळ आणि व्यक्तिगत स्वरूपाच्या टीकेच्या भडिमाराला त्यांनी पातळी न सोडता पण घणाघाती उत्तर दिले, ते त्यांच्या शालीन टीका पद्धतीचे एक ठळक उदाहरण देता येईल.

१९३० ते १९४५ या काळात जे नेतृत्व निर्माण होत होते त्यांना केवळ स्वातंत्र्यच मिळवायचे नव्हते. कारण ते तर दृष्टिपथातही आले होते. म.गांधींनी अनेक प्रशासक, डॉक्टर्स, वैज्ञानिक, तंत्रज्ञ इत्यादींना तुम्ही तुमच्या क्षेत्रातच कार्य करा, उद्याचा भारत तुम्हाला घडवायचा आहे, असे सांगितले होते. पक्षातील सजग नेतृत्वाने आपल्यापुढे कोणती कामे आहेत याचा मागोवा त्याच वेळी घेतला होता. यशवंतरावांनी ग्रामीण भागातील सरंजामशाही दूर करण्यासाठी, शेतकऱ्याची अवकळा नाहीशी करण्यासाठी काम केले पाहिजे याची आणि शिक्षणाच्या, आरोग्य विकासाच्या कोणत्या वाटा चोखाळल्या पाहिजेत याची खूणगाठ त्याच वेळी बांधली होती. जातीय वैमनस्यास तिलांजली देणे आणि विकासाची रचना सामाजिक न्यायावर आधारणे ही आपल्या कार्याची दिशा त्यांनी अभ्यासपूर्वक स्वातंत्र्यपूर्व काळातच नक्की केल्याचे दिसून येते. त्यासाठी त्यांनी वाचन, ग्रामीण भागात सर्वदूर निरीक्षण याचा अवलंब केलेला आढळतो. गावोगाव हिंडून गांधींच्या चळवळीचा प्रचार करताना, कार्यकर्त्यांशी हितगूज करताना त्यांनी देशाचे अर्थकारण, समाजकारण उघड्या डोळ्यांनी पाहिले आणि प्रचीतीचे बोलणे या स्वरुपात ते लोकांपुढे मांडले आणि म्हणूनच जेव्हा १९४६च्या निवडणुकीत ते निवडून आले तेव्हा त्यांची लोकप्रतिनिधी म्हणून काम करण्याची आणि महाराष्ट्राला नेतृत्व देण्याची तयारी जवळ जवळ पूर्ण झाली होती. आता फक्त कृती आणि कृती करता करता नेतृत्वाची उमेदवारी.

यशवंतरावांचे नेतृत्व ज्या काळात विकसित होत होते, त्या काळानेच त्यांना अनुभव आणि व्यासंग यांचे महत्त्व पटवून दिले होते. सत्ता सत्तेसाठी नाही तर सेवेसाठी आहे आणि सेवा करण्यासाठी समस्यांची आणि संयोजनाची माहिती आवश्यक आहे, हा विचार त्या काळातील नेत्यास पटवून द्यावा लागत नसे. आणि म्हणूनच मोरारजी देसाईसारख्या, बाळासाहेब खेर यांच्यासारख्या नेत्यांकडून यशवंतरावांनी हंसाच्या निरक्षीरबुद्धीने राजकारणाचे बारकावे, कार्यक्षमता, कामाचा उरक, दीर्घ दृष्टी आणि निर्णय घेण्याची तत्परता, अंमलबजावणी, धडाडी यांचा स्वीकार केला. ही 'धीर धरी रे धीरापोटी' धीरगंभीरवृत्ती त्यांना स्वातंत्र्यपूर्व काळातील चिंतनशील व्यासंगातूनच लाभलेली आहे, असे दिसून येते. त्यामुळेच यशवंतरावांचे नेतृत्व संयुक्त महाराष्ट्राच्या अग्निदिव्यातून अधिक ऊर्जस्वल बनले असे

दिसून येते.

राजकारण करत असताना राजकारणाच्या चढ-उतारामध्ये सामाजिक सुधारणेचा परिवर्तनाचा धागा त्यांनी आपल्या हातून कधीही सोडला नाही. महाराष्ट्राच्या परिवर्तनाचे ते शिल्पकार ठरले.

राष्ट्रीय एकात्मता, धर्मनिरपेक्षता, समाजवादी दृष्टिकोन या त्रिसूत्रीमध्ये काँग्रेस संस्कृती समाविष्ट आहे. तर कोणताही निर्णय लोकांच्या मताने घेणे हा या संस्कृतीचा आधार आहे.

सामान्य शेतकऱ्याच्या घरातील हा मुलगा अठराविश्वे दारिद्र्याला तोंड देत असतानाही उच्चविद्याविभूषित होतो हीच एक मोठी किमया आहे. त्यासाठी जिद्द दाखवून हा गरीब मुलगा एकीकडे ऐरणीवरील घाव सोशीत तावून सुलाखून निघत असताना राष्ट्रीय आंदोलनात स्वतःसाठी एक स्थान संपादन करतो, ही तर अधिकच कौतुकास्पद घटना होय.

यशवंतराव: राजकारणातील चढ-उतार

परकीय सत्तेच्या विरुद्ध सारा भारत देश पेटून उठला होता, स्वातंत्र्यलढ्याचे नेतृत्व म.गांधीजींच्याकडे आले. संपूर्ण देशातील तरूणांच्या मनांत राष्ट्रभक्तीची ज्योत पेटविली गेली. ती ज्योत गुलामगिरीच्या बेड्या तोडण्यासाठी सतत तेवत ठेवून आंदोलनात भाग घेणाऱ्या तरुणांनी क्रांतीची मशाल हाती घेतली. त्यावेळच्या इतर तरुणांप्रमाणेच वयाच्या सतराव्या वर्षी यशवंतरावांना राजकारणात भाग घेण्याची स्फूर्ती निर्माण झाली आणि ते महात्मा गांधींनी सुरू केलेल्या कायदेभंगाच्या चळवळीत सामील झाले. त्यावेळी महाराष्ट्रामध्ये दोन गट प्रबळ होते. एक गट सुधारकांचा म्हणजेच आगरकरांचा. दुसरा गट लो. टिळकांचा राष्ट्रवादी गट. यशवंतराव असे चाणाक्ष होते की, त्यांनी राजकारणामध्ये राष्ट्रवादाचे प्रवक्ते असलेल्या लो.टिळकांचा वारसा स्वीकारला आणि समाजकारणामध्ये मात्र त्यांनी ज्योतिबा फुले, राजर्षि शाहू, आगरकर, म.विठ्ठल रामजी शिंदे यांचा वारसा स्वीकारला, राजकारण व समाजकारण यांचा समन्वय साधणे हे यशवंतरावांचे वैशिष्ट्यच होय. राजकीय क्षेत्रातील काँग्रेसच्या निष्ठेपासून ते असे कधीही विचलित झाले नाहीत. त्याचप्रमाणे समाजपरिवर्तनाच्या ध्येयापासून ते कधीही ढळले नाहीत.

यशवंतरावांनी काँग्रेस संघटना ही आपली मानली आणि जनतेच्या आंदोलनाचे एकमेव प्रतीक म्हणून त्यांनी काँग्रेसशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही पक्षाला वा संघटनेला जवळ केले नाही. लो. टिळकांच्यानंतर त्यांनी आपले स्फूर्तिदाते गुरू म्हणून म.गांधींचीच निवड केली. त्यांचे वैचारिक गुरू हे अर्थात पं.जवाहरलाल नेहरू हे होत. काही काळानंतर यशवंतरावांचा एम. एन. रॉय यांच्याशी संपर्क जडला आणि त्यांच्या ध्येय-धोरणांमुळे

ते भारावूनही गेले. रॉय हे काँग्रेसचेच पुरस्कर्ते, पण त्यांना गांधी - नेहरू यांचे नेतृत्व मान्य नव्हते. त्यांची अशी भूमिका होती की, साम्राज्यशाही विरोधी आंदोलनात तडजोडवादी पुढारी ऐनवेळी मोडता घालतील आणि साम्राज्यशाहीशी तडजोड करतील म्हणून काँग्रेसमध्ये निष्ठावंत व जहाल मतवादी काँग्रेसजनांचे प्रतिस्पर्धी नेतृत्व निर्माण करण्याची त्यांनी घोषणा केली. यशवंतरावांना असे वाटले की, प्रतिस्पर्धी नेतृत्वाच्या कल्पनेला आपण मान्यता दिली तर काँग्रेसच्या राष्ट्रीय प्रवाहापासून आपण दूर फेकलो जाऊ, म्हणून ते रॉय पंथापासून अलग झाले.

त्या काळात कम्युनिस्ट पक्ष त्याचप्रमाणे शेतकरी कामकरी पक्ष असे डाव्या विचारसरणीचे पक्षही आपापल्या परीने कार्यरत होते. यशवंतराव हे शेतकरी कुटुंबात जन्माला आलेले होते. त्यांची आर्थिक परिस्थितीही गरिबीचीच होती. साहजिकच त्यांचा कल तळागाळातील लोकांच्या हितासाठी झटणाऱ्या राजकीय पक्षाकडेच झुकलेला होता. १९१७ सालच्या रशियन राज्यक्रांतीने भारावून गेलेल्या लोकांपैकीच यशवंतराव हे होते. त्या क्रांतीचे आकर्षण पं.जवाहरलाल नेहरू यांनाही वाटू लागल्यामुळे ते जसे समाजवादाकडे वळले तसेच यशवंतराव पंडित नेहरूंकडे झुकले. त्यांनी निरनिराळ्या पक्षोपक्षांच्या ध्येयधोरणांचा विचार केला, नाही असे नाही. त्यांना स्वतःलाही काही काळ वाटत होते की, आपण कम्युनिस्ट पक्षात सामील व्हावे. शेतकरी कामकरी पक्षाची मुंबईत जी पहिली बैठक झाली तिलाही यशवंतराव जातीने हजर होते. या पक्षाचा दाभाडी प्रबंध ही एकेकाळी गाजलेली वैचारिक बैठक होती. गगनाला गवसणी घालण्याची आकांक्षा धारण केलेल्या या पक्षाने दाभाडी प्रबंधामार्फत खुद्द कम्युनिस्ट इंटरनॅशनलकडे आपल्या पक्षाच्या मान्यतेसाठी आवाहन केले होते. केवढी झेप या पक्षाने घेतली होती, हे यावरून समजण्यासारखे आहे. पण यशवंतराव हे विलक्षण विचारी. जमिनीवर पाय घट्ट रोवूनच त्यांनी आपल्या राजकीय भूमिकेची आखणी केली आणि त्यांनी रॉय पक्ष, कम्युनिस्ट पक्ष व शेतकरी कामकरी पक्ष या तिन्ही पक्षाकडे पाठ फिरवून काँग्रेस पक्षच आपल्या भावी राजकीय जीवनाचा आधार ठरविला. अर्थात काँग्रेसच्या नेतृत्वासाठी त्यांनी गांधी आणि जवाहरलाल नेहरू यांनाच प्रमाण मानले आणि पुढील साऱ्या जीवनात ती काँग्रेस हेच आपले 'स्वगृह' ठरविले.

यशवंतरावांच्या जीवनाचा साकल्याने विचार केला तर त्यांच्या

प्रत्येक प्रश्नावरील भूमिकेत विलक्षण सुसंगती दिसून येते. रॉय यांच्या प्रतिस्पर्धी नेतृत्त्वाच्या कल्पनेला त्यांनी विरोध केला तो गांधी-नेहरू यांच्या नेतृत्वालाही कल्पनाविरोधी आहे म्हणून. संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलन अक्षरशः पेटलेले असताना त्या आंदोलनाचा कल नेहरूंच्या विरुद्ध लोकमत संघटित करण्यासाठी होत आहे हे जाणून यशवंतरावांनी फलटणहून एक प्रक्षोभक निवेदन केले की, ''संयुक्त महाराष्ट्राची स्थापना मला हवी आहे, पण त्याहीपेक्षा नेहरूंचे नेतृत्व अबाधित राखणे हे मला अधिक महत्त्वाचे वाटते.'' ते निवेदन इतके स्फोटक झाले की पुढील काळात उभ्या महाराष्ट्रात 'सूर्याजी पिसाळ' म्हणून यशवंतरावांची संभावना करण्यात येऊ लागली, यशवंतरावांना या निवेदनाबद्दल कधीही खेद वा खंत वाटली नाही. कारण त्यांना एकच जाणीव झाली होती ती ही की, पंडित नेहरू यांचे मतपरिवर्तन झाल्याशिवाय संयुक्त महाराष्ट्र प्रश्न सुटणार नाही. कालांतराने हे मतपरिवर्तन झाल्यामुळेच संयुक्त महाराष्ट्राचा मंगलकलश यशवंतराव मुंबईत घेऊन येऊ शकले.

पंडित नेहरूंच्या प्रभावाने यशवंतराव इतके भारावून गेले होते की, त्यांचा शब्द मोडण्याची कल्पनाही त्यांना सहन होत नसे. १९६० साली मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राची स्थापना झाल्यानंतर यशवंतराव हे स्वबळावर महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री झाले. त्यानंतर त्यांना काँग्रेस पक्षातच नव्हे, तर विरोधी पक्षातही कोणी स्पर्धक राहिला नाही. पण यशवंतराव असे धोरणी होते की, त्यांनी बलप्रयोगाचा मार्ग कधी आपल्या राजकारणात स्वीकारला नाही, त्यांनी विरोधकांनाही सांभाळून घेऊन, ज्याला कॉन्सेन्ससचा मार्ग म्हणता येईल त्याचा स्वीकार केला आणि महाराष्ट्र राज्याची घडी विरोधशून्यरीतीने बसविण्याची किमया केली. तसे पाहिले तर ही घडी सुव्यवस्थितरीतीने बसेपर्यंत महाराष्ट्र सोडण्याची त्यांना इच्छा नव्हती. पण पंडितजींचे आवाहन आल्यानंतर, त्यांनीच महाराष्ट्र राज्याचा सोहळा साजरा होत असताना ''हिमालयावर संकट आले तर महाराष्ट्राचा सह्याद्रि हिमालयाच्या संरक्षणासाठी धावून जाईल.'' ही आपली भविष्यवाणी सार्थ करण्यासाठी दिल्लीचे संरक्षणमंत्रीपद स्वीकारण्याला मान्यता दिली. यशवंतरावांनी आपल्या मनाविरुद्ध हे आव्हान स्वीकारले होते. पण त्यावेळी पंडितजींच्या आवाहनाला प्रतिसाद देण्यातील आत्मसमाधान त्यांना प्राप्त झाले होते, यात संशय नाही.

ही जबाबदारी स्वीकारण्यापूर्वी यशवंतरावांनी पुण्यामध्ये जे एक भाषण केले त्यातून विरोधाचे एक मोहोळ त्यांच्याविरुद्ध खवळून उठल्याशिवाय राहिले नाही. या भाषणात त्यांनी जी भूमिका घेतली होती ती डाव्या गटातील समाजवाद्यांच्या कम्युनिस्ट विरोधी प्रवृत्तीशीच जुळण्यासारखी होती. कारण सर्वसाधारण समाजवाद्यांनी चीनचे भारतावरील आक्रमण हे कम्युनिस्टांचेच आक्रमण मानले होते. त्यालाच प्रत्यक्ष क्रुश्चेव्ह यांच्याकडूनही प्रतिसाद मिळाला असे म्हणता येईल. कारण क्रुश्चेव्ह यांनी चीनला आपले 'बंधुराष्ट्र' ठरविले, तर भारताला 'मित्रराष्ट्र' म्हणून संबोधिले होते. म्हणजे रक्ताचे नाते त्यांनी चीनशीच जोडले होते. पण पंडित नेहरू यांची भूमिका त्यावेळी निराळ्या रूपाने प्रगट झाली. त्यांनी हे आक्रमण ही कम्युनिस्टांचा भारताविरुद्ध रचलेला डाव आहे असे मानण्याला नकार दिला. त्यांनी चिनी राष्ट्रवादाच्या भूमिकेतील ही विकृती आहे असे त्या आक्रमणाचे विश्लेषण केले. चीनने थोड्याच दिवसात एकतर्फी माघाराची घोषणा केल्यामुळे या मतभिन्नतेचा प्रश्न अनायासेच निकालात निघाला. पण यशवंतरावांनी तेव्हापासून एक कटाक्षाने निर्णय घेतला तो हा की, आपण यापुढे तात्त्विक भूमिकेच्या बाबतीत मौन पाळणे हेच अधिक श्रेयस्कर होय. पुढील काळात राष्ट्रापुढे अनेक पेचप्रसंग निर्माण झाले, खुद्द काँग्रेस पक्षातही मतभेदांची अनेक वादळे उठली, तरी यशवंतरावांनी आपले मौन सोडले नाही, हे लक्षात ठेवण्यासारखे आहे.

यशवंतरावांना मानाची पदे भरपूर मिळाली. एका परीने त्यांच्याकडे ती चालतच आली. यशवंतरावांचा पिंड मात्र असा होता की, निष्ठेच्या बाबतीत त्यांनी स्वतःच्या आवडी-निवडीकडे कधी लक्ष दिले नाही. उदाहरणार्थ १९४६ साली त्यांची खरी इच्छा होती ती मुख्यमंत्री बाळासाहेब खेर यांच्या हाताखाली काम करण्याची, पण दैवयोग असा की, बाळासाहेबांची भेट होण्यापूर्वी त्यांची मोरारजी देसाई यांच्याशी भेट झाली आणि मोरारजीने आपल्या गृहमंत्रीपदाच्या पार्लमेंटरी सेक्रेटरीच्या जागेसाठी त्यांची मागणी केली, यशवंतरावजींनी निष्ठावान शिष्य म्हणून मोरारजींच्या विनंतीला मान दिला. तेव्हापासून मोरारजी देसाई आणि यशवंतराव यांच्यामध्ये एक घनिष्ठ नाते निर्माण झाले आणि त्यांच्या राजकीय उदयाला या नात्याचा फार उपयोग झाला.

यशवंतरावांचे वैशिष्ट्य असे की, मोरारजींचे हे ऋण त्यांनी कधीही

अमान्य केले नाही. पण वैयक्तिक ऋण आणि तात्त्विक निष्ठा यांच्यामध्ये जेव्हा संघर्ष निर्माण झाला तेव्हा यशवंतरावांनी स्पष्टपणे मोरारजींना सांगितले की, आपल्यामधील तात्त्विक भिन्नतेचा विचार करता भारताच्या प्रधानमंत्रीपदाच्या जागेसाठी मला आपल्याला पाठिंबा देता येणार नाही. हा प्रसंग पंडित नेहरूंच्या निधनानंतरचा होय. त्यावेळी प्रधानमंत्री पदासाठी मोरारजींनी यशवंतरावांचा पाठिंबा मागितला होता आणि यशवंतरावांनी स्पष्ट शब्दात तो नाकारला होता.

योगायोगाच्या गोष्टी अशा की, महाराष्ट्राच्या राजकारभारात यशवंतरावांनी पार्लमेंटरी सेक्रेटरीची जागा स्वीकारली ती मोरारजींच्या गृहखात्यात. तेथे त्यांनी इतक्या निस्पृहपणे कार्य केले की, एकापाठोपाठ एकेक खाती त्यांच्या हाती सोपविण्याला मोरारजींना कधी संदेह वाटला नाही. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर महाराष्ट्र काँग्रेसमध्ये दोनच नेते प्रामुख्याने पुढे आले. एक भाऊसाहेब हिरे आणि दुसरे यशवंतराव चव्हाण. भाऊसाहेबांचा राजकीय जीवनाचा अत्युच्च्य क्षण म्हणजे नाशिक येथील काँग्रेसचे अधिवेशन होय. त्या अधिवेशनाला सरदार पटेल हजर होते, पण त्यांच्या जीवनाचाच अस्त होण्याची ती वेळ होती. त्यानंतर पंडितजींचे काँग्रेसमध्येच नव्हे तर देशाच्या इतिहासात निर्विवाद नेतृत्व प्रस्थापित झाले. भाऊसाहेब हिरे यांनी राज्य पुनर्रचनेच्या काळात महाराष्ट्राच्या भवितव्याचा प्रश्न पंडितजींच्या इच्छेनुरूप हाताळला असता तर महाराष्ट्राचे नेतृत्व त्यांच्या हाती निःसंशय पंडितजींनी सोपविले असते. पण भाऊसाहेब हिरे यांनी संयुक्त महाराष्ट्र समितीचे नेतृत्व हाती घेण्याच्या ईर्षेत पंडितजींच्या भावनांचा तर विचार केला नाहीच, पण महाराष्ट्राचे नेते दिल्लीत एकमत व्यक्त करीत असताना मुंबईत जाऊन जी मते बदलत असत त्यातून पंडितजींच्या मनाचा जो गोंधळ होत असे तो दूर करण्याचाही प्रयत्न केला नाही. त्यामुळे भाऊसाहेब हळूहळू पंडितजींपासून अलग होत गेले आणि परिणामी महाराष्ट्राच्या राजकारणावरील त्यांची पकड सैल होत गेली. यशवंतराव यांनी यावेळी जी मुत्सद्दीपणाने पावले टाकली त्याचा आशय असा होता की, महाराष्ट्राचे ईप्सित तर त्यांनी आपल्या डोळ्यापुढून दूर जाऊ दिले नाही; पण पंडितजींच्या भावनांना साद घालीतच ते उद्दिष्ट साध्य करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. स्वतः पंडितजी हे लोकशाहीचे निस्सीम उपासक असल्यामुळे मराठी जनक्षोभाचे उग्ररूप पाहून त्यांना स्वतःलाच

जाणीव होत गेली की, यापुढे महाराष्ट्राच्या मागण्या लाथाडून टाकणे हे आपल्या नेतृत्वाला तर बाधक होईलच, पण देशाच्या भवितव्यालाही ते विघातक ठरेल. यशवंतरावांच्या राजनीतीची परिपक्वता अशी की, त्यांनी पंडितजींच्या हस्तेच संयुक्त महाराष्ट्राचा मंगल कलश प्राप्त करून घेतला आणि काँग्रेसच्या राजवटीला धक्का न देता त्यांनी महाराष्ट्रावरील आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले.

साहजिकच असा प्रश्न निर्माण होतो की, यशवंतरावांची राजनीती इंदिरा गांधींच्या राजवटीत अशीच यशस्वी का होऊ शकली नाही? त्या प्रश्नाचे उत्तर देणे कठीण नाही. ते कारण असे की, पंडितजींची राजवट लोकशाहीवादी होती आणि इंदिराजींची राजवट एकतंत्री पद्धतीची होती. त्यांच्या राजवटीत काँग्रेसचे स्वरूपही बदलले आणि राज्यकारभाराची पद्धतीही आमूलाग्र बदलली. यशवंतरावांना त्याची जाणीव होण्यापूर्वीच इंदिराजींनी काँग्रेसमधील रथी-महारथी नामोहरम केले आणि दुसऱ्या कोणत्याही नेत्याला त्यांचे योग्य ते श्रेय न देता देशाच्या हिताचे आणि जनतेच्या कल्याणाचे सारे श्रेय आपल्याकडे घेऊन आपली एक प्रत्ययकारी प्रतिमा देशामध्ये निर्माण केली की जिच्यामुळे त्यांच्याखेरीज सारे नेतृत्व खुजे ठरून इंदिराजी मात्र 'इंदिरा म्हणजे भारत' अशा उज्ज्वल पातळीवर उजळून निघाल्या. याबाबतीत यशवंतराव यांच्याशी संबंधित असा एक प्रश्न विचारात घेण्यासारखा आहे आणि तो म्हणजे बँकांच्या राष्ट्रीयकरणाचा प्रश्न होय. वस्तुतः राष्ट्रीयकरणाची भूमिका यशवंतरावांच्या नेतृत्वाखाली महाराष्ट्र काँग्रेसने सतत आग्रहपूर्वक घेतली होती. आणि म्हणून चौदा बँकांच्या राष्ट्रीयकरणाचे श्रेय इंदिरा गांधी यांनी आवर्जून यशवंतरावांना द्यावयाला पाहिजे होते. ते तर त्यांनी दिले नाहीच; पण ही राष्ट्रीयकरणाची घोषणा त्यांनी अशा वेळी आणि इतक्या नाट्यपूर्ण रीतीने केली की यशवंतरावांना त्यांच्यापुढे नतमस्तक होण्याशिवाय दुसरा मार्गच उरला नाही. ती वेळ होती बंगलोर येथील काँग्रेस पार्लमेंटरी बोर्डाच्या बैठकीची - की जीत पाच विरुद्ध चार मतांनी काँग्रेस श्रेष्ठींनी संजीव रेड्डी यांचे नाव राष्ट्रपतीपदाच्या स्पर्धेसाठी मुक्रर केले. इंदिरा गांधी यांनी तो आपला पराभवच मानला नाही तर तो आपला अधिक्षेप मानला आणि आपल्या सर्व सहकाऱ्यांना नामोहरम करण्यासाठी दोन निर्णय लगेच जाहीर केले. (१) मोरारजी देसाई यांना अर्थमंत्रीपदावरून बडतर्फ करण्याचा आणि

(२) चौदा बँकांचे राष्ट्रीयकरण करण्याचा. इंदिराजींनी हे निर्णय जाहीर करून सिंडिकेट म्हणून मानल्या गेलेल्या काँग्रेस श्रेष्ठींचा तर अधिक्षेप केलाच; पण स्वतः यशवंतरावांच्यापुढे एक फार मोठा पेच उभा केला. तो पेच इतका निरूत्तर करणारा होता की मोरारजी यांच्या बडतर्फीसारख्या अत्यंत जालीम उपाययोजनेबद्दल यशवंतरावांना आपले मत सुद्धा व्यक्त करण्याचे धाडस करता आले नाहीच, पण बँकांच्या राष्ट्रीयकरणाबद्दल इंदिरा गांधी यांचे उत्साहपूर्ण अभिनंदन करून त्यांच्या गटात सामील झाल्याचेही त्यांना प्रत्यक्षपणे जनतेला दाखवून देण्याची वेळ आली.

राजकारणात पराभव हे सोसावे लागतातच. पण हा पराभव सर्वस्वी नामोहरम करणारा पराभव होता - की ज्यातून यशवंतरावांना त्यापुढील काळात केव्हाही उजळ माथ्याने राजकारणात भाग घेता आला नाही. इंदिरा गांधी यांनी त्यांच्यावर उगवलेला हा सूड होता, असे म्हणणे भाग आहे. हा सूड इतक्या निर्घृणपणाने घेण्यात आला की मोरारजी देसाई यांचे ऋण फेडण्यासाठी का होईना, पण यशवंतरावांनी अपरिहार्यपणे त्यांच्याविरुद्ध केलेल्या कृतीचा निषेध केला असता, तो त्यांना करता आला नाही. संजीव रेड्डी या आपण स्वतः निवडलेल्या उमेदवाराचा दारुण पराभव झाला त्याबद्दल यशवंतरावांना खेदही व्यक्त करता आला नाही. आणि त्याहीपेक्षा नामुष्कीची गोष्ट अशी की, यशवंतरावांना त्यानंतरच्या काळात त्यांना पसंत नसलेल्या ज्या ज्या गोष्टी इंदिरा गांधी यांनी केल्या, त्यातील अत्यंत लोकशाही विरोधी गोष्ट म्हणजे आणीबाणी होय. तिच्यासहित सर्व कृतींना आपल्या मौनाने यशवंतरावांना पाठिंबा द्यावा लागला. दैवगती अशी की, देशाच्या नेत्याला कोणतीही अडचण भासू नये म्हणून जे मौन पाळण्याचा यशवंतरावांनी निर्णय घेतला होता, ते मौन काँग्रेस पक्षाचे विघटन होत असताना आणि देशातील लोकशाहीची विटंबना होत असतानाही यशवंतरावांना पाळण्याची वेळ आली.

याला दैवदुर्विलास नाहीतर काय म्हणायचे? मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्र स्थापन करण्याचे स्वप्न साकार करणारा, महाराष्ट्र राज्याला वैभवाच्या शिखरावर चढविणारा, सहकारी आंदोलनाला प्रेरणा देऊन त्यातून सहकारी कारखान्यांची एकापेक्षा एक समृद्ध अशी साम्राज्ये उभी करणारा, विकेंद्रीकरणाच्या धोरणातून महाराष्ट्राचा एकेका जिल्ह्यात जिल्हा परिषदांची कार्यक्षम केंद्रे निर्माण करून 'दिल्ली दूर आस्त' ही

कल्पना विफल करणारा त्यागी आणि धैर्यशाली म्हणून उभ्या महाराष्ट्रात नाव मिळविणारा यशवंतरावांसारखा नेता जीवनाच्या अखेरीस हतबल व्हावा हा दैवदुर्विलास नव्हे तर काय? पण पराभवातही धीरोदात्त प्रासादित नेतृत्वावरील निष्ठेचा आदर्श उभा करणारा आणि संघटनेवरील प्रेमाखातर अपमानाचे जहर पचवून व विटंबनेची सारी आग सहन करून अभिमानाने स्वगृही परत जाणारा असा एकमेव एकनिष्ठ नेता म्हणून यशवंतराव चव्हाण यांचे नाव अजरामर झाल्याशिवाय राहणार नाही व त्यांचे नाव आधुनिक इतिहासातून कधीही पुसले जाणार नाही.

अभिजात रसिक प्रतिभावंत

'साहित्याच्या क्षेत्रात माझी भूमिका नम्र रसिक वाचकाची आहे' हे यशवंतरावांनी आवर्जून वारंवार सांगितले असले, तरी तेवढ्यापुरती ती मुळीच सीमित नव्हती. त्यांचा मूळ पिंडच प्रतिभावंताचा होता.

महाराष्ट्र राज्याच्या स्थापनेनंतर यशवंतराव राज्याचे मुख्यमंत्री झाले. त्याचवेळी राजकारणी, मुत्सद्दी या गुणाबरोबरच साहित्यिक यशवंतराव असा त्यांचा बोलबाला झाला. राजकारणात वावरणारा जो खरा मुत्सद्दी असतो तो अगदी मोजक्या शब्दात आपले मनोगत व्यक्त करतो. साहित्य लेखनातही यशवंतरावांचा हाच गुण प्रकर्षाने दृष्टोत्पत्तीस येतो. समर्थ साहित्यिक असेल तरच तो आपले मोठे मनोगत थोड्या शब्दात व्यक्त करू शकतो. त्यांचे लेखन आटोपशीर असायचे. सह्याद्रिचे वारे, शिवनेरीच्या नौबती, युगांतर, ऋणानुबंध, भूमिका, वुईंडस् ऑफचेंज, कृष्णाकाठ हे त्यांचे ग्रंथ वाचताना त्याची प्रचीती येते. 'केसरी' दिवाळी अंका (१९६२) मध्ये त्यांचा सर्वस्वी सत्यावर आधारलेला 'नियतीचा हात' हा लेख ललित साहित्याचा उत्कृष्ट नमुना मानावा लागेल. हा जेवढा भावपूर्ण लेख आहे तेवढाच आपल्या आईवर लिहिलेला 'सोनहिरा' हा भावमधुर लेख आहे.

यशवंतरावांना मुळातच साहित्याची आवड होती. त्यांच स्वतःचं वाचन चोख होतं. स्वतःचं ग्रंथालय समृद्ध होतं. मराठीबरोबरच हिंदी आणि इंग्रजीतील उत्तमोत्तम ग्रंथ त्यांच्या संग्रही होते. नोबेल पुरस्कार, अन्य पुरस्कार लाभलेले ग्रंथ ते आवर्जून आणीत - वाचीत. कोणीही मोठा ग्रंथकार, विद्वान, लेखक, कवी किंवा कलाकार राजधानीत आला तर त्याला साहेबाकडे आग्रहाचं निमंत्रण असे. ते या सर्वांशी मौलिक विचारविमर्श करीत.

श्री. राम खांडेकर आपल्या आठवणीत सांगतात, 'साहेब रोज १२ ते १५ तास काम केल्यानंतर रात्री जेवणानंतर तास - दीड तास वाचन केल्याशिवाय झोपत नसत. दिवसाही सवड मिळाल्यास अधून-मधून वाचन चालू असे. वाचनाची शैली मात्र वेगळी. एकाच वेळी ५-६ पुस्तके हाती घ्यायचे. प्रत्येकातील काही पात्रे वाचायची. प्रवासात वाचण्याची पुस्तके-मासिके निराळी असायची. दिल्लीला आल्यानंतर जबाबदारीप्रमाणे पुस्तकांचे विषयही अनेक होत गेले. पुस्तकांची निवड बारकाईने करीत. पुस्तके मनन करून वाचत व वाचलेल्या पुस्तकातील मजकूर विसरत नसत. संग्रही असलेल्या पुस्तकांचे व त्या लेखकाचे नाव लक्षात रहात असे. पुस्तक वाचन चालू असताना कोणी अडथळा आणला, तर त्या गोष्टीची त्यांना फार चीड होती. एक राजकारणी, मुत्सद्दी, संसदपटू, कार्यक्षम मंत्री आणि पक्षनेते हा त्यांचा 'राजकीय' लौकिक जगभर झालेला आहे. मराठी माणसाला त्यांचा अभिमानही आहे. अन्य राजकारण धुरंधरापेक्षा यशवंतरावांचे वेगळेपण हे आहे, की त्यांचा आपल्या मराठी भाषेवर खूप जीव होता. ते स्वतः एक सर्जनशील कलावंत व उत्तम समीक्षकही होते. आयुष्यभर अखंड चौफेर वाचनामुळेच वाचलेल्या ग्रंथांची आस्वादक समीक्षा करण्याचे सामर्थ्यही त्यांना लाभले होते.

कऱ्हाड येथे १९७५ मध्ये झालेल्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाच्या स्वागताध्यक्षीय भाषणात ते म्हणतात-''साहित्य हे थर्मामीटरमधील पाऱ्यासारखे संवेदनशील असते. समाजाच्या माणसामध्ये जे असते तेच साहित्यात अवतरते. साहित्य कोणत्याही रंगाचे असले तरी चालेल, पण आजूबाजूच्या परिस्थितीचा डोळसपणे अभ्यास करून समाजात सर्वथरांत निर्माण झालेल्या अवस्थेतील जाणीव असणारे समाजचिंतन त्यात असले पाहिजे. राजकारण व साहित्य दोघांचे माध्यम शब्द आहे. म्हणून राजकारणी हे साहित्यिकांचे शब्दबंधू असतात.''

''भारतीय, विश्वात्मकता व मराठीपणा हे तिन्ही गुण एकाच वेळी आले तरच आपले साहित्य समृद्ध होईल. त्यात भिन्न रुचित्व येईल. इंद्रधनुष्याची प्रभा त्यावर पसरेल. प्रीतिसंगमावर तुम्हा सर्वांचे स्वागत करतो आहे. आमची कृष्णाकाठची भाजी-भाकरी गोड मानून घ्यावी. भाजी - भाकरी असली तरी कसदार आहे.'' असे यशवंतराव स्वागताध्यक्षीय भाषणात सांगतात. याच दरम्यान कऱ्हाड येथे महाराष्ट्र वाङ्मय मंडळाची स्थापना

करून प्रतिवर्षी एका उत्कृष्ट वाङ्मय प्रकाराला 'कऱ्हाड पुरस्कार' आता 'यशवंतराव चव्हाण कऱ्हाड पुरस्कार' प्रदान करण्याची मुहूर्तमेढ रोविली.

साहित्य, संस्कृती यांच्या वृद्धीसाठी, संवर्धनासाठी काम करणारी विद्वानांची उच्चाधिकार यंत्रणा निर्माण करून त्यांचा ज्ञानाचा, साहित्याचा, विचारांचा उपयोग करून काम करण्याची प्रवाही योजना सिद्ध व्हावी या हेतूने 'महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ' यशवंतराव चव्हाणांनी स्थापन केले. त्या मंडळाचे २० डिसेंबर १९६० मध्ये नागपूर येथे रीतसर उद्घाटनही त्यांच्या हस्ते झाले. त्यावेळी ते म्हणतात - ''मी जेव्हा साहित्य म्हणतो तेव्हा ललित साहित्य म्हणतो असे नव्हे, किंवा ललित साहित्य हेच तेवढे साहित्य असाही याचा अर्थ नाही. ललित शब्द म्हणजे साहित्य अशी माझी कल्पना नाही. साहित्य म्हणजे सामान्य जनतेचे हित करण्याचे साहित्य अशी साधीसुधी व्याख्या मी करतो. या व्याख्येत शास्त्रांचाही अभ्यास गृहीत धरावा लागतो. आज ही गोष्ट कोणीही नाकारू शकणार नाही, की मराठी भाषेमध्ये अमृताशी समान अक्षर लिहिणाऱ्या महान पंडितांना आम्ही शिरोधार्य मानतो. असे आम्ही कितीही तरी संशोधनासाठी इंग्रजी भाषेचा पाठपुरावा करणे आम्हाला आवश्यक होते. तेव्हा इतर भाषांमध्ये जे ज्ञानभांडार असेल, जे विचार असतील ते मराठी भाषेत खेचून आणण्याचा आम्हाला प्रयत्न करावा लागणार आहे. सरतेशेवटी ही नवी संस्था एकसारखी वाढत राहो, साहित्यिकांच्या या महान यात्रेत संस्कृतीचा स्वाधीन साहित्याचा जरीपटका खांद्यावर घेऊन ही संस्था यशश्रीच्या सतत आघाडीवर राहो, अशी सदिच्छा व्यक्त करतात.

श्री. यशवंतराव चव्हाण यांच्या कारकीर्दीत मराठवाडा विभागाकरिता वेगळे विद्यापीठ स्थापन करण्यात आले. त्याचप्रमाणे मराठवाड्यातील कला-क्रीडागुणांना उत्तेजन देण्यासाठी मराठवाडा सांस्कृतिक मंडळाची स्थापना करण्यात आली. दक्षिण महाराष्ट्रासाठी कोल्हापूर येथे शिवाजी विद्यापीठाची स्थापना करण्यात आली.

सैनिकी शिक्षण क्षेत्रातील यशवंतराव चव्हाण यांचे चिरंजीवी कार्य म्हणजे सातारा येथे सैनिक स्कूलची निर्मिती करून दि. २३ जून १९६१ रोजी संरक्षणमंत्री कृष्णमेनन यांच्या हस्ते सैनिकी स्कूलचे उद्घाटन त्यांनी केले. त्यांच्या कारकीर्दीत औरंगाबाद व कऱ्हाड येथे इंजिनिअरिंग कॉलेजेस

सुरू करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ अस्तित्वात आले. मराठी विश्वकोशाचे प्रचंड कार्यही त्यांच्याच प्रेरणेने, पुढाकाराने सुरू करण्यात आले.

शिक्षण हे समाजपरिवर्तनाचे प्रभावी साधन आहे, या गोष्टीवर त्यांचा दृढ विश्वास होता. शिक्षण हे शेवटी राष्ट्रीय एकात्मता, राष्ट्रीय विकासाचे प्रभावी माध्यम ठरले पाहिजे, यासाठी ते प्रयत्नशील होते. साहित्य हे सामर्थ्य आहे. व्यक्तीच्या जीवनाप्रमाणेच राष्ट्राच्या जीवनात जी आव्हाने येतात ती झेलण्याचे सामर्थ्य जेव्हा प्रत्यक्ष अनुभवाला येते तेव्हा राष्ट्र मोठे होते. हे सामर्थ्य शस्त्राने प्राप्त होत नाही. हे सामर्थ्य विचारातून, संस्कारातून येते. हे विचारसंस्कार देण्याचे काम भाषेमार्फत, साहित्यामार्फत घडते, म्हणून साहित्याचे मोल जास्त आहे, असे श्री.चव्हाण एके ठिकाणी म्हणतात.

यशवंतराव चव्हाण यांचे अभिजात ग्रंथप्रेम, त्यांचा विपुल ग्रंथसंग्रह, चौफेर वाचन, सुजाण रसिकता इत्यादी सर्व तसे अपूर्वाईचे. खंत एवढीच की, या प्रतिभावंत चंद्राचे उदंड चांदणे बरसले ते मुख्यतः समाजकारण, राजकारण या प्रदेशावर. जर हा चंद्र पौर्णिमेच्या पूर्ण प्रकाशात शारदेच्या दरबारात फुलला असता तर हे सह्याद्रिचे वारे युगांतर घडवत, ऋणानुबंध जोडत, कृष्णाकाठ उजळत सागरतीरावरून यमुनाकाठच्या दिशेने झेपावत असताना अकस्मात चंद्राला खळे पडले अन् कृष्णाकाठीच एका तेजस्वी सूर्याचा अस्त झाला! सह्याद्रिच दुभंगला, शब्दही मुके व्हावे असा हा वियोग. प्रबोधनाची गंगोत्री नियतीच्या आघाताने अबोल झाली. जनसामान्याची रसिकता फुलवणारा कृष्णाकाठ मूक झाला. आता उरल्या फक्त पवित्र स्मृती.

‘प्रस्तावने’तील ‘यशवंत’राव

सामाजिक तत्त्वज्ञान व समाजाचे मौलिक अध्ययन - मनन केलेले जाणते नेतृत्व म्हणून यशवंतरावांचा उल्लेख प्रामुख्याने होत असला तरी कला, साहित्य, विज्ञान, संगीत, संस्कृती, सहकार, शेती इत्यादी विविध विषयांच्या गूढगर्भगृहामध्येही त्यांनी समर्थपणे संचार केला होता, ही गोष्ट तेवढीच खरी आहे. समाजकारण व राजकारण हे प्रांत सोडून त्यांनी आपली प्रज्ञा-प्रतिज्ञा केवळ साहित्य क्षेत्राला समर्पित केली असती, तर त्यायोगे मराठीतला एक सच्चा साहित्यिक लाभला असता, हे विद्वान मंडळींनी सुद्धा मान्य केले आहे. राजकारणाच्या धकाधकीतून थोडीबहुत फुरसत काढून यशवंतरावांनी जे लेखन केले आहे, ते त्यांच्या अस्सल अक्षरभक्तीची साक्ष म्हणता येईल.

यशवंतरावांना जीवनाची विविध अंगे, समस्या किंवा विषय एखाद्या लोलकाप्रमाणे फिरवून पाहण्याची उपजत अशी ओढ नि आवड होती. खरे तर ते सच्च्या कलावंताचे ब्रीद. त्यामुळेच राजकारणाच्या जीवघेण्या प्रवासात त्यांनी आपली व्यासंगी वृत्ती आणि चिकित्सक दृष्टी शेवटपर्यंत जोपासली. साहित्यासक्तीचा झराही सतत वाहात ठेवला. अनेक साहित्यिक आणि विद्वान त्यांचे मित्र होते. त्यांना ग्रंथाचा लोभ होता, शब्दांवर त्यांचे प्रेम होते. त्यांच्या अनेक मुलाखती, लेख, भाषण, प्रासंगिक टिपणे त्याचप्रमाणे विविध प्रकारच्या साहित्यकृतींचे वाचन, निवांतपणे व विचारपूर्वक मनन करून कितीतरी विविध विषयावरील पुस्तकांना त्यांनी आटोपशीर, विस्तृत आणि विचारांचा वारसा घेणाऱ्या अशा मौलिक प्रस्तावना लिहून दिलेल्या आहेत. अनेकदा चपखल असा शब्दप्रयोग करीत, की त्या प्रस्तावना वाचून प्रथितयश साहित्यिकालाही त्यांचा हेवा वाटवा. उत्तम शब्दरचनेला ते

रसिकतेने दाद देत.

यशवंतराव चव्हाण यांनी आपल्यातील 'माणूस' जपला होता हेही राजकारणाचा भाग म्हणून नव्हे. राजकारण्यांना 'बहुतांची अंतरे' जपावी लागतात आणि म्हणून एरवी साहित्याशी गंध नसणाऱ्या लोकप्रिय नेत्याला छोट्या - मोठ्या साहित्यिकांच्या ग्रंथांना आणि पुस्तिकांना पुरस्कार द्यावा लागतो, 'दोन शब्द' लिहावे लागतात. पण त्याचे स्वरूप 'अंतरीचे धावे स्वभावे बाहेरी' असे असत नाही. यशवंतरावांच्या प्रस्तावना त्याला अपवाद ठरतात. कारण त्यामध्ये केवळ तोंडदेखलेपणा नाही. साहित्याशी आवड हा त्यांच्या समृद्ध व्यक्तिमत्त्वाचा एक असाधारण अविभक्त घटक आहे. त्यांची अभिरुची ही बहुविध आणि सखोल आहे. ती राजकारणाच्या धबडग्यात एकारलेली नाही किंवा माणसांच्या गर्दीत हरवलेली अगर मलीन झालेली नाही.

यशवंतरावांची ज्ञानाच्या क्षेत्रातील जिज्ञासा किती सर्वांगीण, चौफेर चिकित्सक होती हे दिसून येते. पुस्तक पंडित नेहरूसारख्या त्यांच्या श्रद्धेय आदर्शाविषयी असो, लता मंगेशकरसारख्या गानसम्राज्ञीविषयी असो, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्यासारख्या युगपुरुषावर असो अगर स्वा. सावरकरांसारख्या विरोधी विचारसरणीच्या राष्ट्रनेत्याविषयी असो, त्या पुस्तकाला पुरस्कार देताना यशवंतराव निरपेक्ष व निःपक्षपाती दृष्टिकोन स्वीकारीत असत.

राजकारणापासून क्रीडाक्षेत्रापर्यंत आणि साहित्यापासून युद्धशास्त्रापर्यंत विविध ज्ञानशाखातील लिहिल्या गेलेल्या पुस्तकांना सारख्याच आत्मीयतेने त्यांनी प्रस्तावना दिलेल्या आहेत. यशवंतराव हे काही वि. स. खांडेकर, नरहर कुरुंदकर, पु.ल.देशपांडे व तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांच्यासारखे प्रसिद्ध व्यावसायिक प्रस्तावनाकार नव्हते. त्यामुळे त्यांचा पुरस्कार मागणाऱ्या ग्रंथकाराचा हेतू नेहमीच निरपेक्ष होता असे म्हणता येत नाही. साहित्याचा यशवंतरावांचा गाढा व्यासंग यापैकी सर्वांनाच माहिती असेल असेही नाही. तरीही सार्वजनिक क्षेत्रातील एका भारतीय पातळीवरच्या थोर नेत्याचे दोन शब्द पाठराखणी म्हणून आपल्या पुस्तकाला मिळावेत असे त्यांना वाटले. यामागे त्यांचा व्यावहारिक हेतू असेल, प्रत्यक्षात मात्र या छोट्या-मोठ्या प्रस्तावना वाचताना एक रसिक, मर्मज्ञ व जीवनातील

विविध अंगांचा विनम्र उपासक अशी त्यांची प्रतीमा या प्रस्तावनांच्या ओळी-ओळीतून साकार होते.

त्यांनी लिहून दिलेल्या प्रस्तावनांपैकी काही निवडक प्रस्तावना सारांशरूपाने देत आहे. त्यांतून यशवंतरावांच्या भावस्पर्शी आणि मार्मिक विधायक समीक्षादृष्टीने रसडोळस दर्शन सुजाण रसिकांना भावेल, अशी अपेक्षा आहे.

§ पुस्तकाचे नाव **कर्मवीर भाऊराव पाटील** ले. मा. भि. काटकर. प्रका.वर्ष १९८२

खऱ्या अर्थाने म.ज्योतिराव फुले यांचा वारसा विसाव्या शतकात चालविणाऱ्या ज्या चार - दोन थोर व्यक्तींनी निष्ठापूर्वक प्रयत्न केला त्यांच्यापैकी कर्मवीर भाऊराव हे एक आहेत. हा काही सामान्य वारसा नाही. हा क्रांतिकारक वारसा आहे. आणि हा वारसा घेऊन भाऊरावांनी सामाजिक विषमतेविरुद्ध व अज्ञानाविरुद्ध जो घनघोर लढा दिला त्याचा प्रत्यय या पुस्तकाच्या पानापांनात दिसून येतो. कर्मवीरांचे हे चरित्र वाचून एका सामान्य थरातील एक सामान्य बुद्धिमत्तेचा पण भावनाशील, संस्कारक्षम व तडफदार असा तरुण एका सामाजिक क्रांतीचा सेनापती बनतो, ही एक गोष्ट सर्वांना उमगली तरच त्याला काही अर्थ आहे. असे विचार या चरित्रग्रंथाच्या प्रस्तावनेत मांडले आहेत.

§ **स्वर** (काव्यसंग्रह) लेखक ह. न. जोशी (कवी सुधांशु). प्रका. १९७०.

कल्पनाशक्ती शाप आहे आणि वरही आहे. अशी तरल कल्पनाशक्ती असल्याशिवाय सरस-साहित्य निर्मिती होणे कठीणच; परंतु हा शाप जीवनातल्या अनंत वेदना शब्दरूप करणारा आहे. स्वतःच्याच नव्हे, तर सहसंवेदनेने अनेकांच्या भावानांना शब्दरूप देऊन निर्भेळ आनंदाची निर्मिती करणारा असा हा शाप एखाद्या भाग्यवंतालाच पूर्वपुण्याईने लाभतो. कवी 'सुधांशु' कल्पनाशक्तीचे हे असेच वरदान घेऊन वाचकापुढे या 'स्वर' रूपात आले आहेत.

§ **भारतीय मल्लविद्या : उदय आणि विकास** ले. कृ. गो. सूर्यवंशी. प्रका. १९६५

जीवनात भरती आणि ओहोटी ही सर्वत्रच असते. मल्लविद्येच्या बाबतीतही हा निर्सगनियम चुकला नाही. मध्यंतरीचा हा काळ या विद्येला आपला मार्ग अडीअडचणींना तोंड देऊन आक्रमण करावा लागला. इंग्रजी अमदानी येण्यापूर्वीच काही शतकापासून आपल्या सर्व विद्यांना खुरटून टाकणारे एक अंधःकार युग भारतात वावरत होते. इंग्रजी राजवटीनेही आमच्या विद्यांच्या प्रगतीसाठी काहीच प्रयत्न केले नाहीत. त्याच काळात जगातील इतर देशांत विज्ञान युगाची वाढ होऊन अनेक क्षेत्रात ते देश प्रगती करत होते. आम्ही व परंपरेने चालत आलेल्या आमच्या विद्या मात्र खुरटल्या अवस्थेत आपले जीवन जगत होत्या. या सर्व परिस्थितीचा परिणाम जीवनाच्या इतर क्षेत्रात जसा झाला तसा तो मल्लविद्येवरही झाला. परंपरेने चालत आलेली मल्लविद्या काही शौकीन लोकांच्या व राजेरजवाड्यांच्या पाठिंब्यावर, मदतीवर कशीतरी टिकून राहिली होती. स्वातंत्र्यकाळानंतर या क्षेत्रात नव्या दृष्टीचा उदय झाला. या विद्येची वाढ करण्याच्या प्रयत्नास सुरवात झाली.

§ **अठराशे सत्तावन्नचा महाराष्ट्र** ले. पुरुषोत्तम पांडुरंग गोखले. प्रका. १९५७

१८५७ च्या क्रांतीयुद्धासंबंधीचे जे अनेक गैरसमज प्रचलित आहेत, त्यापैकी एक असा की, या क्रांतियुद्धाचा वणवा फक्त उत्तर हिंदुस्थानापुरताच मर्यादित होता. दक्षिणेकडच्या श्री.नानासाहेब पेशवे, तात्या टोपे, राणी लक्ष्मीबाई, रंगो बापूजी वगैरे क्रांतियुद्धातील नेत्यांचे कार्यक्षेत्र उत्तर हिंदुस्थानापुरतेच मर्यादित होते; परंतु गोखले यांनी या गैरसमजुतीचे साधार निराकरण करून दक्षिणेत आणि बृहन्महाराष्ट्रातही त्यावेळी कसा उठाव झाला होता आणि तो अखिल भारतीय क्रांतियुद्धाचाच भाग कसा होता, हे ऐतिहासिक कागदपत्रावरून, संशोधक बुद्धीने गॅझिटिअरसारख्या सरकारी प्रकाशकांचे, भारतीय व परदेशी पंडितांच्या ग्रंथांचे परिशीलन करून संशोधनाने मिळालेली माहिती मराठी भाषेत जनतेपुढे मांडून महाराष्ट्राच्या क्रांतियुद्धाच्या इतिहासावर पुष्कळच प्रकाश टाकला आहे.

§ **युगकर्ता** (लोकमान्य टिळक चरित्र). ले. सविता भावे, प्रका. १९८४.

एकोणीसाव्या शतकाच्या शेवटी व विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी

ज्या धैर्याने आणि सम्यक्वृत्तीने बंदीवास स्वीकारण्याचे धैर्य टिळकांनी दाखविले ते विशेष आहे. मी जेव्हा लो.टिळकांच्या जीवनाचा विचार करतो तेव्हा त्यांच्या निर्धाराचे मला अधिक महत्त्व वाटते. असे निर्धारी पुरुष इतिहासात क्वचितच तयार होतात. स्वातंत्र्य हवे, पण त्या स्वातंत्र्याचे सामाजिक स्वरूप कसे असावे याची त्यांची कल्पना अधिक व्यापक असती तर हिंदुस्थानातील व महाराष्ट्रातील आजची परिस्थिती कदाचित वेगळी झाली असती,'' असा विचार प्रस्तावनेत मांडलेला आहे.

§ **भूमिपुत्र** (श्री. विठ्ठलराव विखे पाटील यांचे चरित्र) लेखक - राजा मंगळवेढेकर. प्रका. १९७७.

कर्जबाजारीपणा व त्यातून निर्माण होणारी दैन्य-दुर्दशा व नोकरशाही यांच्या कचाट्यात महाराष्ट्राचा शेतकरी सापडला असताना अशा परिस्थितीत सामाजिक, आर्थिक व राजकीय पाठबळ नसताना आपल्या शेतकरी बांधवांना बरोबर घेऊन, त्यांच्या मनाची व निर्धारी स्वभावाची तयारी करून त्यांच्यामध्ये नवचैतन्य घडवून आणतो. भारतातील पहिला सहकारी साखर कारखाना महाराष्ट्रात उभा करणारा एक अशिक्षित शेतकरी तरुण मुलगा म्हणजे विठ्ठलराव विखे पाटील. छोटा खातेदार, शेतकरी भागीदार असताना हा विचार आग्रहपूर्वक मांडून त्यांनी आपली दूरदृष्टी सिद्ध केली आहे.

§ **श्री.जगजीवनराम : व्यक्ती आणि विचार,** लेखक डॉ. प्रभाकर माचवे. प्रका.१९७७.

अस्पृश्यतेचे निर्मूलन करण्यासाठी महाराष्ट्रात म. फुले, कर्मवीर शिंदे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, राजर्षि शाहू यांनी जे कार्य केले आहे, किंवा त्या सामाजिक विचारवंतांनी या प्रश्नाविषयी सामाजिक जाणीव निर्माण करण्याचे प्रयत्न केले आहेत त्यामुळे महाराष्ट्रात या प्रश्नाविषयी जिव्हाळा आहे. हाच प्रश्न भारतीय स्वरूपाचा असल्यामुळे भारतातील अन्य प्रांतात या प्रश्नांसंबंधी कोणते कार्य झाले आहे, याची ओळख मराठी भाषिकांना करून देणे आवश्यक होते. या दोन्ही दृष्टीने व दुसऱ्या एका दृष्टीने, बाबू जगजीवनराम हे राष्ट्रीय चळवळीच्या प्रवाहात सामील झाले. आणि देशाच्या मुक्तीतच दलितांची मुक्ती आहे या भावनेने त्यांनी कार्य केले. या दोन्हीही दृष्टीने त्यांच्या चरित्र ग्रंथास महत्त्व आहे. त्यांच्या या कार्याची

ओळख भावी पिढीला करून देणे अगत्याचे आहे.

§ **लता** (गौरवग्रंथ) संपा. सरोजिनी वैद्य, शांता शेळके. प्रका. १९६७.

लता मंगेशकर हे अद्‌भुताचा स्पर्श झालेले भारतीय संगीतसृष्टीचे लेणे आहे. शब्द आणि भावना यांना जोडणाऱ्या त्यांच्या मधुर स्वरांतून संगीताची नवी सृष्टी उभी राहते व त्या स्वरांनी रसिकांची ऱ्हदये हेलावतात. गीतातील भावनांचा उत्कट अनुभव येतो.

'ये मेरे वतन के लोगो' हे प्रसिद्ध गीत त्यांनी गायिले तेव्हा स्व. पंडित नेहरूंचे डोळे पाणावले होते. ते अश्रू लताबाईंच्या ओल्या स्वरातील भावनांचे शिंपण होते.

§ **विधानसभा : परिचय व कामकाज,** ले. के. टी. गिरमे. प्रका. १९६६.

जनजीवनात आढळणाऱ्या भावना, आकांक्षा, राग, लोभ यांचे प्रतिबिंब विधिमंडळात उठत असते आणि हे सर्व संसदीय कामकाजाच्या नियमाच्या चौकटीत बसवून या कामकाजाचे स्वरूप व दैनंदिन कार्याच्या प्रक्रिया यांचे दर्शन घडविले आहे. मराठीतील राज्यशास्त्रविषयक वाङ्‌मयात या पुस्तकाने मोलाची भर पडेलच, पण लोकशाहीत अवश्य असलेल्या जनतेच्या राजकीय शिक्षणासाठीही या पुस्तकाचा उपयोग होईल. हे या प्रस्तावनेत यशवंतराव सांगतात.

§ **डॉ. भाऊ दाजी : व्यक्ती, काल व कर्तृत्व** लेखक. अ. का. प्रियोळकर. प्रका. १९७१.

भाऊ दाजी लाडांच्या जीवनात इतकी विविधता होती, की निष्णात डॉक्टर, समाजचिंतक, गरिबासाठी जिद्दीने लढणारे व करूणेने सेवातत्पर राहणारे समाजसेवक, व्यासंगी, प्राच्यविद्या पंडित व संशोधक अशा अनेक भूमिकांतून महाराष्ट्राची व भारताची त्यांनी सेवा केली आहे. ती नवीन पिढीला समजली पाहिजे. प्रत्येक पिढीला ती सांगितली गेली पाहिजे. या दृष्टीने या चरित्राचा उपयोग होईल.

§ **मुलाखतीच्या मैदानातून,** लेखक : धो.म. मोहिते. प्रका. १९६९.

या पुस्तकाला प्रस्तावना लिहिण्याचे एक महत्त्वाचे कारण धों. म. मोहिते यांनी आपल्या लेखात रेखाटलेला परिसर व रंगविलेली प्रातिनिधिक व्यक्तिचित्रे यांच्याविषयी त्यांच्या ग्रामीण पार्श्वभूमीविषयक असणारी आस्था हे सांगताना या जिव्हाळयामुळे आपण तटस्थ वृत्तीतून प्रस्तावना लिहू शकणार नाही. हे स्पष्टपणे कबूल करण्याचे धाडस यशवंतरावांनी येथे दाखविलेले दिसते.

§ **लोकसाहित्य : साजशिणगार,** संपा. डॉ. सोरजिनी बाबर, प्रकाशन १९६४.

जीवन पराकोटीचे समर्पित असेल तर ते कधीच जीर्ण होत नाही. चंद्र कधी जुना होत नाही, सूर्याला म्हातारपण येत नाही, दर्या कधी संकोचत नाही. यातील प्रत्येकाच्या जीवनात पराकोटीचे समर्पण आहे, पण अनंत युगे लोटली तरी विनाश त्यांच्याजवळ पोहचलेला नाही. लोकसाहित्य निश्वसन अखंड आहे. आणि लोकांच्या चालीरीतीत त्यांच्या स्वभावाच्या वैशिष्ट्याचे प्रतिबिंब उमटलेले दिसते. लोकसाहित्य आपण चाखले पाहिजे आणि दूरदृष्टीने जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले पाहिजे, तरच बाहेरच्या लोकांना आपला समाज काय आहे हे जाणून घेता येईल. लोकसाहित्याचा अजूनही अनादर केला जातो, बोट ठेवून पूर्ततेसाठी खास प्रयत्न केले आहेत. याचे प्रत्यंतर या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत येते.

§ **संघर्ष** (श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या जीवनावरील कादंबरी), ले. मीना जोशी. प्रकाशन वर्ष - १९८२.

हिंदुस्थानसारख्या एका विशाल देशात अखिल सामान्यजनांचा विश्वास असणारी ही एक व्यक्ती म्हणजे एक शक्ती आहे. अर्थात ही शक्ती त्या व्यक्तीची राहात नसून ती त्या देशाची बनते व त्यामुळे देश सार्थ होतो आणि तो देश आत्मविश्वासाने प्रगतीच्या दिशेने पाऊल टाकू शकतो.

श्रीमती मीना जोशी यांच्या या कथेत 'संघर्ष' या नावाखाली श्रीमती इंदिरा गांधी यांचे जीवन गुंफले आहे. एखाद्या व्यक्तीचे जीवन एका शब्दात सांगावयाचे असेल तर तसा शब्द शोधणे सहजासहजी सोपे नसते, पण श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या बाबतीत संघर्ष हा शब्द औचित्यपूर्ण आहे. या एका शब्दात त्यांच्या सर्व जीवनाचे सार आले आहे. एक कर्तबगार जीवन

पुढे पुढे जात आहे, त्यापासून अनेक आशा-अपेक्षा आहेत. अशा जीवनाची ही गाथा वाचनीय झाली आहे यात शंका नाही.

§ **खंडेराव बागल यांचे निवडक लेख,** संपादक : भाई माधवराव बागल, प्रकाशन वर्ष : १९७६.

महात्मा फुले यांनी जे वैचारिक आंदोलन महाराष्ट्रात निर्माण केले, त्या वातावरणात वाढलेल्या पिढीतील श्री.खंडेराव बागल हे एक महत्त्वाचे विचारवंत होते. त्यांची निष्ठा व्यासंगावर आधारलेली होती. त्यामुळे त्या निष्ठेला दूरदृष्टी लाभलेली होती. त्या विचारातील सर्वच आग्रह सर्वांना मान्य होतील असे नाही. ब्राह्मण - ब्राह्मणेतर वादावरील त्यांचे विश्लेषण आणि इंग्रजविरोधी राष्ट्रीय चळवळीसंबंधीचे त्यांचे विवेचन यासंबंधी जरूर मतभेद होतील; परंतु दलित समाजाबद्दल या पोटतिडकीने त्यांनी लिहिलेले आहे, ते आजही मार्गदर्शक ठरेल असे मला वाटते. असे मत या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत व्यक्त केले आहे.

§ **अमृतपुत्र,** भा.द.खेर. प्रकाशन वर्ष - १९७०, चिरंजीव अमृतगाथा

स्व. लालबहादूर शास्त्री यांची भारताचे महामंत्री म्हणून अवघी अठरा महिन्यांची कारकीर्द झाली. या अठरा महिन्यात भारताचा जो इतिहास घडला त्यामध्ये 'शास्त्रीचा हिंदुस्थान' म्हणून एक आगळा हिंदुस्थान आकाराला आला. लो.टिळकांचा हिंदुस्थान अशी हिंदुस्थानची गेल्या शतकाभरातली विविध स्वरूपे आहेत. या देशाच्या संकटकाळात नेतृत्वाचे जे रूप, जे अवतार इतिहासाला आवश्यक वाटला, तसा तो या भूमीत साक्षात अवतरला आणि संकटाचा परिहार झाला. शास्त्रींचं या 'वामन' अवतारातील कार्य असंच चिरंजीव ठरलं आहे. अठरा महिन्यांच्या कारकीर्दीची अठराअध्यायी गीता देशातील पन्नास-पंचावन्न कोटी मुखांनी एकसुरानं गावी अशी आहे.

भारत-पाक युद्धाच्या वेळी त्यांनी देशाला नेतृत्व दिलं. प्रेरणा दिली आणि लढाई बंद होताच पाकबरोबर उत्तम 'शेजारी-संबंध' पस्थापित करण्यासाठी सर्व शक्ती पणास लावली, त्या शास्त्रींची ही अमृतगाथा प्रत्येक मराठीचिये घरी असलीच पाहिजे.

§ **छत्रपती शिवराय (महाकाव्य),** य.दि.पेंढारकर (महाराष्ट्र कवी

यशवंत), प्रकाशन वर्ष : १९६८,

कविता निव्वळ योजून घडत नाही म्हणतात. ती स्फुरावी लागते. अनुभूतीची उत्कटता भावनांच्या पंखावर बसून शब्दरूप घेते तेव्हा कवितेचा जन्म होतो. असंख्य स्त्री-पुरुषांनी पिढ्यान्‌पिढ्या अनुभवलेल्या उत्कट अनुभूती आणि त्यांच्या जीवनातील प्रीती, करुणा आणि पराक्रम या प्रबळ प्रवृत्तींना साद घालणाऱ्या प्रेरणांना आपल्या प्रतिभेने देणारा कवी भेटतो तेव्हा महाकाव्याचा जन्म होतो.

समर्थ रामदासांनी चाफळाच्या ज्या दऱ्याखोऱ्यातून शिवरायांचा संदेश पोहोचविला. योगायोगाने त्याच चाफळयाच्या दऱ्याखोऱ्यांतून आलेले हे कवी यशवंत महाकाव्याच्या रूपाने समर्थांचे शब्द खरे करीत आहेत. आमच्या पिढीतील श्रेष्ठ कवी शिवरायांची महापूजा आपल्या महाकाव्याने बांधीत आहेत.

§ **राजर्षी शाहू छत्रपती गौरव ग्रंथ :** प्रमुख संपादक : आमदार पी. बी. साळुंखे. प्रकाशन वर्ष : १९७६. सत्यशोधकाचा शोध

इतिहासाला देण देण्याचे सामर्थ्य असलेल्या पुरुषांच्या कार्याचे वास्तव मूल्यमापन व्हावयाचे असेल तर त्याला काही काळ जावा लागतो, असे हा ग्रंथ वाचल्यानंतर मनात येऊन जाते. शाहू महाराजांचा मानवतावाद हा अत्यंत प्रमुख व मौलिक असा पैलू आहे. या थोर माणसाने कधी कोणाचा द्वेष केला हे खरे वाटत नाही किंवा नुसते विचार मांडले नाहीत; तर हातात असलेल्या सत्तेचा वापर जाणीवपूर्वक व निर्धाराने सामाजिक न्यायाच्या प्रस्थापनेसाठी केला. माझ्या मताने ही अतिशय मौलिक व लक्षणीय गोष्ट आहे. भारतात तेव्हाही व्यक्तिशः अनेकांच्या हाती मर्यादित स्वरूपाने का होईना सत्ता होती; परंतु त्या सत्तेचा उपयोग ध्येयवादी दृष्टीने करून समाजामध्ये मौलिक बदल करण्याचा प्रयत्न विसाव्या शतकाच्या प्रांरभी करणारा राजर्षि शाहू महाराज हा एकुलता एक राजा होता.

दलितांना न्याय दिला पाहिजे असे सर्वप्रथम बजावून सांगणारा व त्याची अंमलबजावणी करणारा हा राजकर्ता त्या काळात निघाला हे विशेष महत्त्वाचे आहे. दलितांना न्याय देण्यासाठी उभा राहिलेला, कालसुसंगत, समाजप्रबोधनाचे व्रत घेतलेला विसाव्या शतकातील मानवतावादी मराठी

राजा हे शाहू महाराजांचे चित्र गौरवग्रंथातील अनेकविध लेखांतून उभे राहते व ते चित्र अत्यंत आकर्षक आहे. पिढ्यान्‌पिढ्यांना मार्गदर्शक आहे.

कोणत्याही ग्रंथाची प्रस्तावना ही लेखकांच्या सर्वांगीण जाणकारीची उत्स्फूर्त दाद आहे, असे म्हटले तर यशवंतरावांच्या या साऱ्या प्रस्तावनांनी ही मूलभूत अपेक्षा पुरी केली आहे असे म्हणावे लागेल. ग्रंथाचा विषय, लेखकाचा अभ्यास आणि शैली याबरोबरच ग्रंथातील विचारांच्या प्रस्तुतच्या कालखंडाशी संबंध जोडण्यात यशवंतरावांचे भाव-तरल पारदर्शी मन गुंतून जाताना दिसते. 'लोकसाहित्याचा अजूनही अनादर केला जातो,' असे डॉ. सरोजिनी बाबर यांच्या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत यशवंतराव म्हणतात, तेव्हा या पुस्तकाने ही अनादराची भावना दूर व्हावी अशी नकळत अपेक्षाही व्यक्त करतात.

'संघर्ष' ला लिहिलेली प्रस्तावनाही अशी लक्षणीय आहे एखाद्या व्यक्तीचे जीवन एका शब्दात मांडणे अवघड आहे, हे त्यांनाही मान्य आहे; पण लेखिकेने 'संघर्ष' या एकाच शब्दात इंदिरा गांधींचे जीवन चितारले आहे, याबद्दलची रसिकदादही यशवंतराव निःसंकोचपणे देतात.

क्रांतिसिंह नाना पाटील या डॉ. जयसिंगराव पवार यांच्या पुस्तकामध्ये 'श्री. नाना पाटील हे सातारा जिल्ह्याने स्वातंत्र्य चळवळीत केलेल्या मोठ्या कामाचे प्रतीक आहे' असे ते आपल्या शुभेच्छांमध्ये नमूद करतात, तर महाराष्ट्रातील प्रसिद्ध रयत शिक्षण संस्थेचे आद्य संस्थापक कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या चरित्रग्रंथावर इंग्रजीतून भाष्य करीत असताना ''सामाजिक विषमतेविरुद्ध जनसामान्यांनी केलेल्या संघर्षाचे मूर्तिमंत प्रतीक' म्हणून ते त्याचा कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख करतात. तर 'माझ्या राजकीय आठवणी' कार कै. हरिभाऊ लाड यांच्याविषयी लिहिताना 'आमचे दुबळ्या शरीराचे पण कणखर मनाचे मित्र' असा ते आवर्जून उल्लेख करतात. 'हिरोशिमा' सारखी कादंबरी जगातील सर्व भाषांत गेली तर ज्यांच्या हातात निर्भय शक्ती आहे, त्यांच्यावर जनमानसाचे दडपण येण्याची आशा आहे, अशी ते अपेक्षाही व्यक्त करतात. 'हे अंतरंग माझे'चे कवी बाळकृष्ण तथा बाबुराव घाटे यांच्या काव्यसंग्रहाला पुरस्कार देताना, आजच्या कवींना जुन्यापिढीतील कवींचा वारसा नाकारता येत नाही व त्या दृष्टीने कवी बाळकृष्ण घाटे यांच्या काव्यसंग्रहाच्या प्रकाशनाचे येथे यशवंतराव

मनःपूर्वक स्वागत करताना दिसतात. या छोट्याशा पुस्तकात सुद्धा यशवंतरावांचे विवेचक काव्यप्रेम व्यक्त झाले आहे. उदा. बाळकृष्ण घाटे यांच्या कवितेचे स्वागत करतानाच 'मराठी कवितेतील नवीन संस्कारामुळे नव्या पिढीला त्यांचे काव्य कितपत रुचेल,' अशी साधार शंका ते व्यक्त करतात व त्याच वेळी 'कवी बाळकृष्ण हे अतिशय संवेदनशील, इतिहासप्रेमी कवी आहेत हे कोणलाही नाकारता येणार नाही' असे ते आग्रहाने सांगतात. 'हंटर'कार खंडेराव बागल हे महात्मा फुले यांच्या वैचारिक आंदोलनाचे एक साक्षीदार आणि महत्त्वाचे पुरोगामी विचारवंत, त्यांच्या निवडक लेखांचे संकलन प्रसिद्ध करून माधवराव बागलांनी दुहेरी जबाबदारी पार पाडलेली आहे, हे यशवंतरावांचे मत रास्त वाटते. स्वतः राजकारणी असूनही महाराष्ट्रातील पुरोगामी सामाजिक चळवळीचे व त्यानिमित्ताने झालेल्या परखड विचारमंथनाचे यशवंतराव नेहमी स्वागतच करतात. ठाम लोकशाही दृष्टिकोनामुळे मतभेद लक्षात घेऊनही अशा लेखनाची त्यांना आवश्यकता वाटते.

'सांगतो ऐका ज्ञानेश्वरी' या शाहीर शंकरराव निकम यांच्या ग्रंथाला पुरस्कार देताना त्यांच्या १९४२ च्या क्रांतियुद्धात त्यांनी केलेल्या शाहिरी रचनेचे स्मरण यशवंतरावांना आले आहे. एक लोकशाहीर ज्ञानेश्वरीवर ग्रंथरचना करतो याचे त्यांना विशेष कौतुक वाटते. या निमित्ताने ज्ञानेश्वरीवरील निष्ठा, मराठी भाषेचा अभिमान आणि प्रतिभावान शीघ्र कवित्व यांचा अपूर्व संगम या रचनेत झाल्याचा त्यांनी आवर्जून उल्लेख केला आहे. 'जागृत सातारा' कार श्री. पु. पां. तथा बाबुराव गोखले यांच्या व्यासंगी लेखनाचे व त्यागी देशभक्तीचे त्यांनी आवर्जून अभिनंदन केले आहे. तर पं. जवाहरलाल नेहरू यांच्या संमिश्र पण तेवढ्याच भव्य व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वंकष आढावा 'पंडित नेहरू : एक मागोवा' या पुस्तकाने घेतल्याबद्दल त्यांना धन्यताही वाटली आहे. मल्लविद्येसारखा अगदी वेगळा विषयही यशवंतराव ज्या अभ्यासूवृत्तीने तपासतात, ते पाहिले की अचंबा वाटतो. 'इंग्रजी अमदानीत आपल्या विद्या खुरटल्या अवस्थेत जीवन जगत होत्या' हे कटू सत्य ते मांडतात. आणि स्वातंत्र्यानंतर याबाबतची नवी दृष्टी घेऊन लोक कामाला लागत आहेत, याचा आनंदही व्यक्त करतात.

यशवंतराव कोणतीही प्रस्तावना लिहीत असताना त्या विषयाच्या मुळाशी जात असतात. उदा. शाहीर शंकरराव निकमांच्या त्या ग्रंथास

पुरस्कार देताना त्यांनी ज्ञानेश्वरीचे आजच्या मराठीतील पुनर्लेखन करणे आवश्यक आहे हा भाषिक विचार मांडला आहे. वास्तविक हाही विचार नवा आहे असे नाही; परंतु यशवंतरावांसारखा लोकनेता जेव्हा हा विचार व्यक्त करतो तेव्हा ज्ञानेश्वरासारख्या थोर संतांनी सांगितलेल्या अध्यात्माचे आपल्या विशेषतः बहुजन समाजात सार्थ मनन व्हावे, हा लोकशाहीवादी विचार त्यामागे असतो, असेच मला वाटते.

यशवंतरावांनी लिहिलेल्या प्रस्तावना म्हणूनच साहित्यातील आस्वाद समीक्षेचा एक आदर्श वस्तुपाठ ठरावा. 'प्रस्तावना' म्हणजे खरे तर (प्र)स्तवनच असते. कोणताही प्रस्तावनाकार ग्रंथाची प्रस्तावना करताना त्यातील आशयाची भलावण करण्यात काही गैर मानत नाही. पण यशवंतराव प्रस्तावना करताना केवळ 'स्तवना'साठी 'प्रस्तावना' हा दृष्टिकोन न ठेवता त्यातील आशयगर्भ लिखाणाबाबत अतिशय सावध असतात. कधी रससौंदर्य दर्शवितात, तर कधी त्यातील लेखनबीजाचे स्वरूप समजवून सांगतात. कधी मूल्यमापन करतात, तर कधी काही सूचक संदर्भ देऊन जातात, की ज्यातून इतरांनाही प्रेरणा लाभावी.

यातच यशवंतरावजींच्या प्रस्तावनाकार म्हणून मिळालेल्या रसिकमान्यतेचे मर्म साठविलेले दिसते. उत्कटता हाच त्यांच्या जीवनाचा स्थायीभाव होता. लेखक लहान, मोठा, नवा, प्रथितयश असा भेदाभेद त्यांनी केला नाही. साहित्यशारदेच्या दरबारात ते आपली राजवस्त्रे काढून आले, म्हणून तर त्यांचे मोठेपण गगनाला भिडले.

राजकारणामुळे हरवलेला साहित्यिक

साहित्याविषयीचे प्रेम हा यशवंतरावांना लहानपणापासून लाभलेला एक छंद होता.

संस्कारक्षम मन असणे ही देणगी नियतीची! विचारांचे, कृतीचे, साहचर्याचे मनावर परिणाम घडत राहतात. संस्कारक्षम मन हे सर्व साठवीत राहते आणि त्यातून माणूस घडतो. यशवंतरावांना नियतीने संस्कारक्षम मन दिले आणि त्याच नियतीने उत्तम संस्कार करणारी माणसं आणि परिस्थिती यशवंतरावांच्या सभोवती निर्माण करून त्यांच्या मनाला घडविलं. त्यामुळे एक राजकारण, समाजकारण करणारा नेता म्हणून यशवंतरावांची प्रतिमा आपल्या मनासमोर उभी राहिली तरी त्यांच्या अंतरात सतत तेवणारी संस्कार ज्योती मधूनमधून प्रसंगोपात प्रकाशाची किरणं दाखविते. आणि त्या प्रकाशात यशवंतराव म्हणजे एक सुशिक्षित, संस्कारसंपन्न साहित्यिकांचा बाज असलेला संवेदनाक्षम मनाचा माणूस असल्याचं प्रत्ययाला येतं.

यशवंतरावांना प्रतिभेचे देणे आईकडून उपजतच मिळाले होते. दळताना आईने म्हटलेल्या स्वरचित ओव्यांनी पहिला वाङ्मयीन संस्कार त्यांच्यावर केला होता. रामायण - महाभारताचे कथासार असणाऱ्या बऱ्याच ओव्या त्यांच्या आईने रचल्या होत्या. आईबरोबर ऐकलेली कथा-कीर्तने, प्रवचने व पौराणिक आख्याने इत्यादीतून त्यांचे भाषाभान सतर्क झाले होते. कृष्णा - कोयनेच्या प्रीतिसंगमाकाठचा सांस्कृतिकदृष्ट्या समृद्ध असलेला परिसर त्यांच्यातल्या सर्जनशील ऊर्मींना खतपाणी घालणारा ठरला. त्या परिसराने त्यांच्या मनात निसर्गसौंदर्याची ओढ रुजविली.

यशवंतरावांनी आपले 'ऋणानुबंध' हे पुस्तक कृष्णा-कोयनेच्या काठावर नांदणाऱ्या 'कऱ्हाड'ला समर्पित केले आहे. ते या परिसराविषयीच्या कृतज्ञतेच्या भावनेतूनच. कृष्णा-कोयनेच्या 'या पाण्याने काही छंद लावले व काही श्रद्धा दिल्या' हे त्यांनी अर्पणपत्रिकेत नमूद केले आहे. देवराष्ट्र हे त्यांचे आजोळ. त्याच्या शेजारील सागरोबाचे शिवार, देवालये, तेथील पवित्र पाण्याची कुंडे, रम्य परिसर या परिसराने त्यांना इतका लळा लावला होता, की एखाद्या सुखस्वप्नासारखे त्यांनी आपले तिथले बालपण मर्मबंधातल्या ठेवीप्रमाणे जन्मभर जपले होते. सोनहिऱ्याच्या ओढ्याच्या काठावर, घनगर्द आंबराईत कोकिळेच्या कुहूकुहू स्वरात स्वर मिसळून त्यांनी अर्धेअधिक मेघदूत मुखोद्‌गत केले होते. डोंगरावर एकट्याने चढावे - उतरावे, कृष्णा-कोयनेच्या संगमात डुंबावे व त्या नद्यांचे एकात्म होऊन वाहणारे पाणी पाहात काठावर तासन्‌तास चिंतन करावे हा त्यांच्या बालवयातला मुक्त जीवनक्रम, त्यांच्यातल्या सहित्यिकाच्या निकोप जडणघडणीस कारणीभूत झाला होता.

लोकमान्य टिळक यांच्या कार्याची सांगता आणि महात्माजींच्या कार्याचा उदय अशा कालावधीमध्ये यशवंतरावांचे बालपण गेले होते. फडके - खांडेकर युगात त्यांची पिढी वाढली होती. विशेषतः खांडेकरांच्या लेखनाचा आपल्या विचारावर व भावनांवर खोल ठसा उमटला होता हे यशवंतरावांनी नमूद केले आहे. या काळात आचार्य भागवत, वि. म. भुस्कुटे, ह. रा. महाजनी, एस. एम. जोशी वगैरे अनेक नेते तुरुंगात होते. त्यांच्या सान्निध्यामुळे तेथे राजकीय गप्पागोष्टी करता आल्या. याशिवाय 'माझी जन्मठेप', 'लो. टिळक चरित्र' वगैरे पुस्तके त्यांनी वाचली. स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांचे 'कमलाकाव्य' आचार्य भागवत तुरुंगात समजून सांगत असत. त्याचा लाभ यशवंतरावांना तेथे झाला. तेव्हा आपणही दीर्घ काव्य लिहावे असे वाटून यशवंतरावांनी राष्ट्रीय चळवळीत स्वतःला झोकून देण्याची तीव्र इच्छा असलेल्या ग्रामीण युवकाचे मनोविश्व चितारणारे दीर्घ काव्य लिहायला प्रारंभ केला होता. त्यांच्या काही कथा 'लोकक्रांती' नावाच्या नियतकालिकात प्रकाशित झाल्या होत्या. एक कांदबरीही त्यांनी मनाशी आखून ठेवली होती.

शाळेत असताना व तरुणपणी खांडेकरांच्या भावनाप्रधान कादंबऱ्या, फडके यांच्या प्रणयप्रधान कथा, संत ज्ञानेश्वरांच्या वाङ्‌मयातील काव्याचा

गोडवा चाखला, मॅक्झिम गॉर्की यांची 'आई' कादंबरी असे काही अक्षर वाङ्मय वाचले. त्यामुळे त्यांचा समाजमुख पिंड घडविण्यात मोठी मदत झाली. कऱ्हाड गावात हरिजन मुलांसाठी शाळा उघडण्याचा आणि तिचे उद्घाटन करण्यासाठी कर्मवीर विठ्ठल रामजी शिंदे यांना बोलावण्याचा जोड उपक्रम त्यांनी वयाच्या विशीत केला होता. त्यामागे हेच संस्कार होते.

ललित लेखक होण्याचे आपले स्वप्न त्यांना आपल्या सामाजिक, राजकीय जीवनाच्या धावपळीत बाजूला ठेवून द्यावे लागले असले, तरी मनात खोलवर रुजलेला वाङ्मयीन संस्कार मात्र कधीच मिटला नाही. उभ्या हयातीत ते जे जे बोलले वा त्यांनी जे काही पांढऱ्यावर काळे केले, त्यातून हा संस्कार प्रकट होत राहिला. मुख्य म्हणजे कोणताही अनुभव तादात्म्य पाहून घेण्याची जी क्षमता या संस्कारातून त्यांच्या अंगी आली ती तर त्यांच्या शब्दा-शब्दांतून आविष्कृत झाली आहे. कला, साहित्य, संगीत, नाट्य, खेळ या सर्व क्षेत्रांत त्यांनी रस घेतला. जीवनाच्या सर्व दालनांच्या सतत संपर्क-साहचर्यातून आपल्या व्यक्तिमत्त्वाची चैतन्यभूक ते भागवीत राहिले.

साहित्य क्षेत्रातील प्राथमिक भूमिका ही वाचकांची. ती यशवंतरावांनी अत्यंत निष्ठेने व चोखपणे पार पाडलेली आढळते. त्यांच्या वाचनासंबंधीचे व त्यांच्या लेखन-भाषणांतून आलेले संदर्भ नुसते जरी एकत्र केले तर त्यांच्या जिज्ञासेच्या कक्षा किती विशाल होत्या याचा प्रत्यय येतो. उल्लेख न झालेल्या पुस्तकांची संख्या तर कित्येक पटींनी मोठी असावी. मनाची केव्हाही विश्रब्ध अवस्था झाली की पुस्तक काढून वाचीत बसणे, प्रवासात नवनवीन पुस्तके नजरेखालून घालणे हा यशवंतरावांच्या आपल्याकडच्या राजकारण्यांमध्ये अतिदुर्लभ असलेला छंद होता. वैचारिक लेखनाबरोबरच कथा, कांदबरी, कविता वगैरे साहित्यप्रकारही ते आस्थेने वाचीत असत. ''आपल्याला आवडलेले पहिले पुस्तक पहिल्यांदा कसे आणि केव्हा वाचले याची आठवण मनात ताजी असते. हे पुस्तक आपल्या हातात घेऊन कसे कुरवाळले....नव्याकोऱ्या पुस्तकाला येणारा सुरेखसा वास कसा येत होता'' – 'कृष्णाकाठ' मधील आठवण. ही अस्सल ग्रंथप्रेमी माणसालाच पटणारी खूणगाठ सांगून आपण खांडेकरांची 'दोन ध्रुव' कोल्हापुरातल्या भुसारी वाड्यातील खोलीत एका पावसाळी दुपारी वाचली. ही आठवण

यशवंतराव कित्येक वर्षांनंतर आळवून सांगतात.

खांडेकरांच्या लेखनवैशिष्ट्यांचा परिचय देताना त्यांच्या कादंबऱ्यातील पात्रे, प्रसंग व संवादांचा हवाला आपल्या उत्स्फूर्त भाषणांतून देतात, तेव्हा त्यांच्या सूक्ष्म आस्वादक वाचकत्वाचीच साक्ष मिळते. त्यांच्या भाषणात मराठी संत, अव्वल दर्जाचे आंग्ल नाटककार-कवी, महानुभाव, आधुनिक मराठी नाटककार-कवी, अन्य क्षेत्रातील कलावंत, एवढेच नव्हे, तर लोकजीवनाशी समरूप झालेले वासुदेव - गोंधळी इत्यादी लोककलावंतांचे नाना प्रकारचे संदर्भ आलेले आढळतात. यावरून त्यांच्या चौफेर व चतुरस्त्र आकलनशक्तीची साक्ष पटते. साहित्याच्या सामाजिक बांधिलकीचे ते स्वतः पुरस्कर्ते असल्यामुळे तसे साहित्य त्यांना विशेष आवडत असले तरी प्रेमविषयक भावनाप्रधान साहित्याचे ही त्यांना वावडे नव्हते. ना.धों. महानोर आणि नारायण सुर्वे या दोघांचीही कविता ते सारख्याच गोडीने वाचीत.

आयुष्यभर केलेल्या चौफेर वाचनामुळेच वाचलेल्या ग्रंथाची आस्वादक समीक्षा करण्याचे सामर्थ्य त्यांना लाभलेले होते. विविध साहित्यकृतींबद्दल सहज म्हणून त्यांनी जी विधाने केली आहेत ती त्यांच्या चिकित्सक बुद्धीचा प्रत्यय देतात. एक रसिक या नात्याने ते सहज विधाने करीत असले तरी 'प्रत्येक साहित्यप्रेमी हा आजच्या लोकशाही युगात नम्र समीक्षक असतोच' याची यशवंतरावांना निश्चित जाणीव असल्याचे दिसून येते. त्यामुळेच यशवंतरावांचा साहित्यिक म्हणून विचार करताना त्यांनी केलेल्या समीक्षेचा आवर्जून उल्लेख करणे अगत्याचे ठरते. डॉ. प्रभाकर माचवे यांना यशवंतराव रसिक - साहित्यिक - सज्जन वाटतात. ना. सी. फडक्यांना यशवंतराव अधिक प्रिय वाटत ते साहित्यिक व वक्ता म्हणून. यशवंतरावांचे पडलेले भाषण जसे कोणी कधी ऐकलेले नाही त्याचप्रमाणे त्यांचा फसलेला लेखही कधी आढळत नाही. टीकाकार श्री. के. क्षीरसागरांना यशवंतराव हे साहित्यिक राजकारणी वाटतात. यशवंतरावांबद्दल ते म्हणतात की, ''अंगात रग आहे तो पर्यंत राजकारणाच्या रिंगणातून ते बाहेर पडतील अशी कल्पना करवत नाही, पण जर कधी काळी बाहेर पडले तर त्यांनी खरे-खुरे निःसंकोच आत्मचरित्र लिहावे'' अशा प्रकारे यशवंतराव राजकारणाप्रमाणे साहित्यातही श्रेष्ठ नेते ठरतात.

यशवंतराव स्वतः आपल्या सार्वजनिक, राजकीय कार्यात मग्न असले तरीही त्यांनी अनेक प्रसंगी अनेकांच्या विनंतीवरून लेख लिहिले. लिखित भाषणे केली, उत्स्फूर्त व्याख्याने दिली आणि कित्येकदा आपल्या मनातल्या विचारांना लेखरूपाने शब्दांच्या माध्यमातून अभिव्यक्ती दिली. यातूनच त्यांच्याकडून जाणीवपूर्वक मांडणी झालेले भाषणांचे संग्रहही प्रकाशित झाले. त्यामध्ये 'युगांतर' व 'भूमिका' या भाषण संग्रहांचे उल्लेख करावे लागतील. तसेच आपल्या अनेक वर्षांचे लेखन आणि त्यामधून आपल्या ऋणानुबंधाची माहिती देणारा एक संग्रह स्वतःच संस्कारित करून 'ऋणानुबंध' या नावाने प्रकाशित केला.

यशवंतरावांच्या राजकीय कर्तृत्वाचा, यशस्वी नेतृत्वगुणाचा, प्रशासकीय कौशल्याचा, अभ्यासपूर्ण विचारांचा आणि अविचल निष्ठांचा जसा भाग होता; तसाच त्यांच्या संयमी, संस्कारित प्रसंगोचित आणि लालित्यपूर्ण आविष्कारनिपुणतेचाही फार मोठा भाग होता. लोकांना आकर्षित करील अशी वक्तृत्वशैली होतीच, पण त्याचबरोबर त्यांच्या भाषणातील आशयात अभिजात, साहित्यिक, रसिक आणि लाघवी दृष्टी विलोभनीय असे.

'ऋणानुबंध' आणि 'कृष्णाकाठ खंड-पहिला' या दोन पुस्तकांतून त्यांच्याविषयी बरेच काही त्यांच्याच शब्दांत वाचावयाला मिळते. ही पुस्तके वाचत असताना आपण कोणातरी साहित्यिकाचे लेखन वाचतो आहोत असाच भास होत राहतो. एखाद्या गंभीर समस्येचे विश्लेषणही ते सहज, साध्या परंतु रोचक दृष्टांतांनी करतात ते पाहिले म्हणजे त्यांच्या अंतरातल्या साहित्यिकाची ओळख व्हायला उशीर लागत नाही. 'श्रीखंडाच्या जेवणातही हिरव्या मिरचीची चटणी लागतेच, तरच त्या जेवणाला रुची येते आणि सुखाचे श्रीखंड पोटभर खाता येते! पण त्यावेळी माझ्या पानात काहीच नव्हते. मोकळ्या ताटावर बसून भूक भागविण्याची आईची कला मला अवगत नव्हती.' नियतीचा हात या लेखात यशवंतराव आपल्या गरिबीचं, अजाणपणाचं आणि मातेच्या चिंतेचं वर्णन करता-करतानाच जीवनभाष्यही करून जातात. या चतुराईला(कुशलतेला) साहित्यिकाचा पिंडच हवा.

१९७५ मध्ये कऱ्हाडला साहित्य संमेलन झाले. तो आणीबाणीचा काळ. त्यामुळे राजकारणी आणि साहित्यिक माणसातली नाती दुरावली होती. मनं दुरावली होती. कराडला हे संमेलन भरत असल्यानं अनिवार्यपणे

यशवंतरावांना स्वागताध्यक्षपदावर नियुक्त करण्यात आलं. सरकारी माणसाला स्वागताध्यक्षपद स्वीकारण्याची ती वेळ नव्हती. धिक्कारण्याची होती. म्हणून काही मंडळींनी त्यांच्या निवडीला विरोधही केला. त्यावेळी यशवंतरावांनी अत्यंत समर्पक शब्दांत सर्वांना आवाहन करून आपले शहाणपण आणि कार्यकुशल व्यवहारीपण याची आपल्या भाषणातून सर्वांना जाणीव करून दिली. 'एक स्त्रीच आपल्या संमेलनाची अध्यक्ष आहे (दुर्गाबाई भागवत) आणि एक स्त्री भारताच्या पंतप्रधान आहेत (इंदिरा गांधी). इतरही अनेक क्षेत्रात स्त्रियांना मानाचे स्थान मिळालेले आहे.' अशा खुमासदार उल्लेखांनी भाषण रंगवत नेले. 'मी साहित्य समीक्षक नाही, एक रसिक मराठी भाषिक साहित्यप्रेमी आहे. साहित्यप्रेमी हाही आजच्या लोकशाही युगात एक नम्र समीक्षकच असतो आणि त्या दृष्टीनं काही विषयांना मी स्पर्श करणार आहे.' या प्रकारच्या विजनशील, नम्र पण ठाशीव भूमिकेने त्यांनी आपली उपस्थिती दाखविली. याच भाषणात त्यांनी लोकांच्या मनातल्या भावना व्यक्त करून, साहित्याच्या उद्दिष्टांची चर्चा केली. 'प्रादेशिक लोकभाषा याच ज्ञानभाषा झाल्या पाहिजेत' अशी मराठी भाषेची तरफदारी यादृष्टीने दलित समाजातून आलेल्या नव्या मराठी साहित्यिकांनी जे जे साहित्य निर्माण केले आहे ती मराठीतील एक मोलाची भर आहे' अशा शब्दात साहित्यातल्या नव्या प्रवाहाची सुजनता शिफारस काळाचं भान ठेवून साहित्य वाचणारा रसिक ही भूमिका स्पष्ट करणारे अनेक संदर्भ त्यांनी आपल्या भाषणातून सांगितले.

केंद्रामध्ये संरक्षण, गृह व अर्थमंत्री म्हणून त्यांनी समर्थपणे कारभार केला. अखेर विदेशमंत्रीपद स्वीकारल्यानंतर पाश्चिमात्य, पौर्वात्य राष्टांच्या यात्रा त्यांनी केल्या. एक तऱ्हेची संपूर्ण पृथ्वी प्रदक्षिणा त्यांना घडली. सरोवरे, उद्याने, जंगले यांच्यात विहार केला. निरनिराळ्या राष्ट्रांचे विकासाचे कार्यक्रम अमलात आलेले प्रत्यक्ष पाहिले. याचे मोठ्या रसिकतेने मार्मिक वर्णन त्यांनी आपल्या विविध लेखांतून व लेखसंग्रहांतून केलेल आहे. ते प्रत्यक्ष प्रशासनाच्या व्यापात नसते तर मराठीतील प्रवासवर्णनाच्या क्षेत्रात त्यांनी अभिजात यात्रा वर्णनांची भर घातली असती. त्यांच्या या यात्रावर्णनावरून त्यांचे मराठी शब्दकलेवरील प्रभुत्व प्रत्ययास येते. प्रत्यक्ष अनुभव आणि त्यांना तात्त्विक चिंतनाची जोड अशा तऱ्हेने सुबक लेखन करण्यात त्यांचा हातखंडा होता. रशियाला गेले तेव्हा व्होल्गा नदीच्या

काठावरच्या शहराने त्यांना असेच उल्हसित केले. एका रेस्टॉरंटमधील भोजनासाठी ते गेले होते. तिथे एका वाद्यवृंदाने गायलेल्या गीताचे सूरच त्यांना प्रथम आवडले. शब्द कळले नाहीत. मग त्यांनी तिथल्या माणसाकडे चौकशी केली आणि त्या गीतात व्होल्गा नदीचे वर्णन आहे असे जेव्हा त्यांना कळले, तेव्हा त्या गीताचे इंग्रजी भाषांतर त्यांनी ताबडतोब आपल्या डायरीत उतरून घेतले. पुढे जेव्हा जेव्हा त्यांना 'नदीकाठचे गाव' हा विचार आठवे तेव्हा डायरी काढून ते व्होल्गा गीत वाचीत. शब्दावरच त्यांचे प्रेम होते. मराठी, हिंदी, इंग्रजी भाषेतील नाना प्रकारची पुस्तके त्यांच्याकडे होती आणि त्यात नित्यनवीन भर पडत होती. राजकीय, आर्थिक, संरक्षणविषयक, सामाजिक, धार्मिक चरित्रे, आत्मचरित्रे, संदर्भोपयोगी, त्याचबरोबरच गाजलेल्या उत्तमोत्तम ललितकृतीही त्यात होत्या. मराठीतील अनेक नवी पुस्तके त्यांना लेखक - प्रकाशकाकडून भेट मिळालेली आहेत. भारतात व परदेशात कोठेही गेले तरी ग्रंथ त्यांनी विकत घेतलेले आहेत. भारतात व परदेशात कोठेही गेले तरी यशवंतराव कटाक्षाने एक गोष्ट करीत. तिथल्या ऐतिहासिक स्थळांना द्यायवयाच्या भेटीच्या यादीत नाट्यगृह आणि ग्रंथालय यांचा समावेश असेल याची खबरदारी घेत - नाट्यगृहात शक्यतो नाटक बघत आणि ग्रंथालयात ग्रंथ पाहात व ग्रंथ खरेदी करत. ज्या ग्रंथाबद्दल ऐकले वा वाचले असेल त्याची चौकशी करीत. अहोरात्र देशाच्या कठीण प्रश्नांची चिंता वाहताना या माणसाने हे साहित्यप्रेम कसे टिकवले असेल, त्यासाठी किती त्रास घेतला असेल याची कल्पनाही करता येत नाही.

याच ठिकाणी मला यशवंतरावजींच्या उदंड ग्रंथाभ्यासाची आणि साहित्याच्या विविध प्रकारांच्या ग्रंथसंग्रहाच्या छंदाची आठवण होते. नुकतीच वेणूताई चव्हाण चॅरिटेबल ट्रस्टमध्ये संग्रहित केलेली यशवंतरावांची ग्रंथसंपदा पाहण्याची संधी लाभली; पण त्या ग्रंथालयात ग्रंथपाल म्हणून काम करण्याचे श्रेयही मिळाले. त्या ग्रंथांच्या ग्रंथालयशास्त्राप्रमाणे नोंदी करताना असे आढळून आले की, त्यांचे वाचन केवळ मराठी किंवा इतर भारतीय भाषांतील ग्रंथापुरतेच सीमित नव्हते; तर इंग्रजीसह इतर प्रमुख भाषांतील किंवा इतर भाषांतील इंग्रजीत अनुवादित झालेले ग्रंथ मला त्या संग्रहात आढळले. केवळ साहित्यावरच नव्हे तर विविध ज्ञानाशाखांतील ग्रंथ त्यांच्या संग्रही आहेत. त्यामध्ये काही त्यांनी मुद्दाम खरेदी केलेले व

काही भेटीदाखल आलेले ग्रंथ आहेत. त्यांचे ग्रंथप्रेम केवळ महाराष्ट्रातील साहित्यिकांनाच नव्हे, तर इतर प्रांतातील प्रमुख साहित्यकारांना माहीत असल्यामुळे अनेक नामवंत साहित्यिकांनी त्यांना आपले ग्रंथ भेट म्हणून दिलेले आढळते. पण एवढ्यानेच त्यांची ग्रंथाभ्यासाची आस्था दिसून येते असे नाही. कारण आजच्या काळात कोणाही उच्चपदस्थ व्यक्तीच्या संग्रही बऱ्यापैकी ग्रंथसंग्रह असतो; परंतु यशवंतरावजींचे वैशिष्ट्य हे की, त्यापैकी बहुतेक पुस्तके त्यांनी हाताळली आहेत. त्यावर त्यांनी टिपणे काढलेली आहेत. प्रसिद्ध साहित्यिकापासून अगदी नवोदित साहित्यिकापर्यंत सर्वांना आपले आभिप्राय स्वतःच्या हस्ताक्षरात त्यांनी कळविले आहेत. ही गोष्ट त्यांच्यासारख्या अनेक व्यापात असलेल्या व्यक्तीला, साहित्याविषयीचे नित्यचिंतन आणि आस्था यामुळेच शक्य होते. भालचंद्र नेमाडे, ना. धों. महानोर, अरुण साधू यासारख्या वेगवेगळ्या प्रवृत्तीच्या साहित्यिकांवर त्यांनी आपले स्पष्ट अभिप्राय नोंदलेले आढळतात. उदा. 'सिंहासन' 'मुंबई दिनांक' यासारख्या कादंबऱ्या माझ्या मनाची मुळीच पकड घेऊ शकल्या नाहीत हे जितक्या परखडपणे नोंदवितात, तसेच भालचंद्र नेमाड्यांच्या 'कोसला', 'जरिला', 'झूल' यासारख्या कादंबऱ्या, अनिल अवचटांची 'माणसे' यासारखा लेखसंग्रह, लक्ष्मण माने यांचे 'उपरा' सारखे आत्मकथन वाचून आपण अस्वस्थ झाल्याची नोंद यशवंतराव करतात. 'विदेशदर्शन' या पत्ररूप प्रवासवर्णनात देशोदेशीच्या प्रवासामध्ये आढळलेल्या नवीन ग्रंथांचा, नाट्यप्रयोगांचा, संगीत-नृत्य वगैरे विषयांचा वा कार्यक्रमांचा उल्लेख वर्णनाच्या ओघात सहज आलेला दिसतो. यावरून साहित्य संस्कृती व कला याविषयीच्या ग्रंथसंग्रहाचा भाग हा त्यांच्यापुरता प्रदर्शनाचा भाग नसून त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला ताजे राखणाऱ्या व जीवनरस देणाऱ्या एका आंतरिक ऊर्मीचाच भाग आहे, असे म्हणावेसे वाटते.

साहित्यात इतका रस, तर प्रत्यक्ष साहित्यिकांच्या भेटीतही तितकीच आत्मीयता, महाराष्ट्रात दौऱ्यावर आल्यावर सरकारी कार्यक्रमातून वेळात वेळ काढून आपल्या साहित्यिक मित्रांच्या खाजगी भेटी ते आवर्जून घेत. कोल्हापुरात खांडेकर, पुण्यात ना. सी. फडके, ग. दि. माडगूळकर, मुंबईत तर त्यांच्या भेटीसाठी उत्सुक अनेकजण असत. माडगूळकरांच्या भेटीत त्यांच्याकडून 'जोगिया' ऐकत तशीच महानोरांकडून त्यांची 'मळयावरची कविता,' बैठकीतील काव्यानंद हा अत्तराच्या कुपीसारखा मी माझ्या स्मरणात

जपून ठेवला आहे.' असे यशवंतरावांनी एके ठिकाणी लिहून ठेवले आहे. सातारला भरलेल्या १९९३ च्या साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष श्री. विद्याधर गोखले यांच्या षष्ट्यब्दिपूर्ती समारंभाला अध्यक्ष म्हणून यशवंतराव आलेले होते. त्यावेळी केलेल्या भाषणात त्यांनी आपल्या साहित्यिक रसिकतेचा एक वेगळा पैलू नकळत प्रकाशात आणला. 'रविवारच्या लोकसत्तेतील गोखल्यांच्या, उर्दू शायरीने आणि संस्कृत सुभाषितांनी नटलेल्या रसिल्या अग्रलेखांचे आपण अनेक वर्षांचे वाचक आहोत. त्या अग्रलेखांनी आपल्याला उर्दू व संस्कृत भाषेची गोडी लावली' असा गौप्यस्फोट यशवंतरावांनी केला. हेच प्रेम त्यांनी अनेक मराठी नाटककारांवर व कलावंतांवर केले. कलावंतांची तरल संवेदनक्षमता, सर्जनशील नवनवोन्मेषशाली प्रतिभा, शब्दशक्तीच्या समर्थ किमयेच्या क्षमतेचे परिपूर्ण भान, वाङ्मयात प्रवीण आणि उदंड व्यासंग, साहित्यबद्दलची चोखंदळ जाण आणि साहित्य व समाज यांच्यातील एकमेकांच्या नात्याचे यथार्थ भान, चौरस अनुभवसंपन्नता आणि आस्वादक समीक्षाबुद्धी इत्यादी दुर्मिळ गुणांचा समूह यशवंतरावांच्या व्यक्तिमत्त्वात होता. साहित्यक्षेत्रात ते प्रंचड मोठी साहित्यिक कामगिरी करू शकले असते; पण राजकारणात उभी हयात गेल्यामुळे हे ते करू शकले नाहीत. प्रा. ना. सी. फडके यांच्या लेखनाबद्दल असे म्हणतात, ''भावनेने ओथंबलेले, प्रभावी भाषेने नटलेले लेखन जी लेखणी करू शकते ती साधीसुधी लेखणी नाही. श्रेष्ठ दर्जाच्या अस्सल साहित्यिकाच्या हातात शोभावी, अशीच ती आहे.' त्यांच्या लिखाणाचा आस्वाद जेव्हा, जेव्हा मी घेतो तेव्हा तेव्हा माझ्या मनात येते की, यशवंतरावांच्या रूपाने महाराष्ट्राला आणि भारताला एक पहिल्या दर्जाचा नेता मिळाला खरा; परंतु त्यांच्यावर पडलेल्या नेतेपणाच्या ओझ्यामुळे त्यांच्या ठिकाणी जो श्रेष्ठ साहित्यिक आहे, त्याचे पूर्ण कर्तृत्व प्रगट होत नाही ही खेदाची गोष्ट मानावी लागेल. महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री असताना त्यांनी साहित्य, संस्कृती यांच्या वृद्धीसाठी, संवर्धनासाठी काम करणारी विव्दानांची उच्चाधिकार यंत्रणा निर्माण करून त्यांच्या ज्ञानाचा, साहित्याचा, विचारांचा उपयोग करून काम करण्याची प्रवाही योजना सिद्ध व्हावी या हेतूने 'महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ' स्थापन केले. त्यांच्याच कारकीर्दीत मराठवाडा विभागाकरता वेगळे विद्यापीठ स्थापन करण्यात आले. त्याचप्रमाणे मराठवाड्यातील कला, क्रीडागुणांना उत्तेजन देण्यासाठी मराठवाडा सांस्कृतिक मंडळाची

स्थापना करण्यात आली. दक्षिण महाराष्ट्रासाठी कोल्हापूर येथे शिवाजी विद्यापीठाची स्थापना करण्यात आली. महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ, विश्वकोशाचे प्रचंड कार्यही प्रेरणेने व पुढाकाराने सुरू करण्यात आले. १९५८ च्या सुमारास झालेली नाट्य परिषद, याशिवाय नाटकांच्या पुस्तकांना तसेच विविध विषयांवरील उत्कृष्ट पुस्तकांना बक्षिसे, हौसी कलावंतांचा नाट्य महोत्सव, खुल्या नाट्यगृहाची निर्मिती, विपन्नावस्थेतील कलावंतांना शासनातर्फे आर्थिक सहाय्य, संगीत, नृत्य, नाट्यशाळांना अनुदान, तमाशांना पारितोषिके या गोष्टी महाराष्ट्रामध्ये त्यांनी सर्वप्रथम सुरू करून प्रशासकीय गुणाबरोबर आपल्या रसिक कलाप्रेमी वृत्तीचा परिचय जनतेला करून दिला. लोककलांना शहरी रसिकांनी अंगीकारावे, तमाशा हा ग्रामीण कलाप्रकार ग्रामीण लोकरंजनासाठीच न राहता तो लोकप्रबोधनाचे माध्यम व्हावे यासाठी पुणे येथील हीरा बागेत आयोजित केलेल्या राज्यस्तरावरील पहिल्या तमाशा परिषदेचे उद्घाटक म्हणून ते उपस्थित होते. १९७५ साली कऱ्हाडला 'महाराष्ट्र वाङ्मय मंडळ' स्थापन करून प्रतिवर्षी एका उत्कट वाङ्मयप्रकाराला रुपये ५००१/- 'कऱ्हाड पुरस्कार' प्रदान करण्याची मुहूर्तमेढ त्यांनी रोवली.

साहित्य आणि संस्कृती यांचा एक अतूट संबंध असतो. यशवंतरावांचे व्यक्तिमत्त्व सुसंस्कृत, लोकशाही जीवनाचे मूलभूत मर्म समजलेले, संवेदनशील व मानवतावादी मन लाभलेले संपन्न आणि समर्थ असे होते. करुणेचा वारसा त्यांना आपल्या आईकडून लाभला. कविमनाचाही तेथूनच लाभला. साहित्यिक यादृष्टीने कालच्या समीक्षकांनी त्यांचे मूल्यमापन केले आहे. आजचे करीत आहेत, उद्याचेही करतील. साहित्यिक म्हणून त्यांच्याकडून कितपत कसदार निर्मिती झाली यापेक्षाही मराठी साहित्याच्या समृद्धीसाठी त्यांच्याकडून झालेले कार्य महत्त्वाचे आहे. साहित्य निर्मितीसाठी त्यांनी दिलेली प्रेरणा महत्त्वाची आहे.

१९६२ चे साहित्य संमेलन सातारा येथे झाले. ते चिनी आक्रमणाच्या सावटाखाली भरले. संमेलन चालू असतानाच चिनी आक्रमण सुरू झाले होते. त्याप्रसंगी उद्घाटनाचे भाषण करीत असताना 'देशात आणीबाणीची स्थिती असताही ज्याबाबतीत काटकसर करू नये त्यापैकी साहित्य संमेलन ही एक बाब आहे' असा विचार त्यांनी व्यक्त केला. त्यावेळी आणीबाणी परकीय आक्रमणामुळे होती. पण १९७५ साली अंतर्गत

आणीबाणी होती. आणि कऱ्हाड येथील साहित्य संमेलनाचे स्वागताध्यक्ष यशवंतराव इंदिराबाईंच्या केंद्रीय मंत्रिमंडळात होते. त्यावेळीही दुर्गाबाई भागवतासारख्या कट्टर स्वातंत्र्यवाद्यांना सौम्य स्वरात ''मुक्त विचाराचा सिद्धांत हा एक आकर्षक विचार आहे आणि मूलतः समर्थनीय आहे; पण आजच्या सामाजिक, आर्थिक क्षेत्रात उभे असलेले इतर राष्ट्रीय प्रश्न यांचा संदर्भ विसरून हा सिद्धांत यशस्वी होऊ शकेल काय, याचेही चिंतन होण्याची गरज आहे'' हे निखळ साहित्याच्या प्रेमापोटी त्यांनी सुनावले. यशवंतरावांनी संयुक्त महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री या नात्याने मराठी साहित्य आणि संस्कृती यासाठी त्यांच्या कारकीर्दीत जे प्रचंड कार्य केले त्याची नोंदही येथे करावी लागेल.

समाजसंगराचा सरसेनापती

१९६१-६२ साल असावे. सांगली येथे यशवंतरावांचा ४६ वा वाढदिवस मोठ्या थाटाने साजरा करण्यात आला. त्यावेळी यशवंतरावांनी केलेल्या भाषणातील एक उतारा येथे मुद्दाम दिला आहे. त्यावरून आपणास यशवंतरावांच्या यशाची गुरुकिल्ली सापडेल. ते म्हणतात, तत्त्ववेत्ता राजा व्हावा असे स्वप्न प्लेटोने रंगविले; पण तत्त्ववेत्ते जेव्हा काय भयानक घडते याचा अनुभव आज अर्ध्या जगातील जनता अनुभवत आहे.

तत्त्ववेत्त्याच्या राजकीय अपयशाचे कारण यशवंतराव चव्हाण सांगतात त्याप्रमाणे त्याला आपल्या मर्यादांची जाणीव नाही हेच होय. तत्त्वज्ञानात तो मर्यादाशील असतो, पण भलत्या क्षेत्रात शिरला की तो अमर्याद होतो. हाच न्याय सर्वत्र लागू आहे. म्हणून मानवाच्या यशाचे गमक त्याच्या मर्यादा पुरुषोत्तमत्वावर अवलंबून आहे.

कित्येकांना असे वाटते की, यशवंतराव एकदम पुढे आले, पण तसे नाही. पार्लमेंटरी सेक्रेटरी, मंत्री, द्विभाषिकाचे मुख्यमंत्री, महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री, भारताचे संरक्षणमंत्री, गृहमंत्री, अर्थमंत्री, परराष्ट्रमंत्री, उपपंतप्रधान हे त्यांच्या प्रगतीचे टप्पे मानले तर पहिल्या २ अवस्थांमध्ये ते आपल्या कुवतीचा अंदाज घेत होते. यालाच उमेदवारीचा काळ म्हणतात. त्यानंतर राज्याची पुनर्रचना झाली. महाराष्ट्रात आंदोलनाची वावटळ उठली. कित्येकांनी लोकप्रियतेच्या वाहत्या गंगेत हात धुऊन घेतले. आपल्या मर्यादा न ओळखता झेप घेण्याचा प्रयत्न केला. दिव्यावर पतंगाने झेप घ्यावी तशी त्यांची अवस्था झाली. यशवंतरावांनी प्रश्नाच्या मर्यादा ओळखल्या आणि आपल्याही मर्यादा न ओळखता झेप घेण्यात मर्यादातिक्रम होतो. मर्यादा ओळखून मार्ग शोधण्याचा प्रयत्न केल्यास मर्यादा ओलांडता येतात.

गरजेची जाणीव होणे यातच मूलभूत स्वातंत्र्याचा प्रारंभ असतो, या जर्मन तत्तवेत्ता हेगलच्या विचारांना अनुसरून यशवंतरावांची वरील वाटचाल विरोधाभासात्मक वाटली तरी समर्थनीय आहे.

इंद्रप्रस्थाहून अमृतकलश आणणारे देव अथवा संयुक्त महाराष्ट्रासाठी राजीनामा देण्याबद्दल श्रेष्ठींची परवानगी मागणारे '६५' अथवा ॲसिड बल्बच्या सिद्धांतानुसार संयुक्त महाराष्ट्र मिळवू पाहणारे हे सारे प्रश्नाच्या मर्यादा ओळखू शकले नाहीत. राष्ट्रीयत्वाच्या, लोकशाहीच्या, पक्षाच्या अशा अनेक मर्यादा ओळखून मार्ग काढायचा होता. पण लोकप्रियतेचा मोह अनावर असतो हेच खरे. त्या भावनेच्या भरात जो ओरडणार नाही तो दुबळा, भेकड, द्रोही! यशवंतरावांनी हे सारे सहन केले. कारण पुढील यशाची पाऊलवाट या घनदाट जंगलातून गेली होती. प्रवास खडतर खरा. पण हा प्रवास जीव मुठीत धरून न करता धीरगंभीरवृत्तीने, छाती वर काढून करायचा होता. ही महान कसोटी होती. जीवनात तो आणीबाणीचा क्षण होता. लोकनिंदेच्या तापलेल्या तव्यावरून चालायचे होते. यशवंतरावांनी हे दिव्य केले आणि म्हणूनच लोकांना त्यांच्या नेतृत्वाची प्रचीती आली.

यशवंतरावांचे खरे यश या खडतर काळातून आपल्या पक्षाचे तारू सहिसलामत पैलतीराला नेण्यात आले. एक काळ असा होता की, महाराष्ट्रात काँग्रेसला उभे राहायला जागा नव्हती. एक काळ असा आला की, काँग्रेसने महाराष्ट्रातील ८० टक्के जागा व्यापल्या. एक काळ असा होता की, त्यावेळी फक्त 'काँग्रेस मुर्दाबाद' याच घोषणा ऐकू येत होत्या. त्यावेळी काँग्रेस नेत्यांचे, कार्यकर्त्यांचे स्वागत, चपला व जोडे यांनी होत होते. एक काळ असा होता की, पदयात्रा काढून मते मागितली तरी लोक मते देण्यास राजी नव्हते. पुढे एक काळ असा आला की, लोकांनी काँग्रेसला भरभरून मते दिली. त्यावेळी 'काँग्रेस झिंदाबाद'च्या घोषणांनी महाराष्ट्र दुमदुमून गेला व यशवंतरावांवर पुष्पहाराची वृष्टी होऊ लागली.

साहित्य सभा देखील काँग्रेस विरोधाने भारावून गेल्या. तर त्याच व्यासपीठावरील साहित्यिक यशवंतरावांची वाङ्मयीन पूजा बांधू लागले. एके काळी सार्वजनिक जीवनातील विविध चळवळी काँग्रेस विरोधाने पछाडलेल्या होत्या. पुढे असा काळ आला की, प्रत्येक समारंभाचे, सत्काराचे अग्रस्थान यशवंतरावांकडे जाऊ लागले. कालमर्यादा ओळखण्यानेच कालावर मात

करता येते याचा यापेक्षा आणखी कोणता पुरावा हवा?

यशवंतराव सौजन्यशील होते. 'सर्वेषाम विरोधेण' काम करण्यात वाक्‌बगार होते. त्यामुळेच त्यांना एवढे यश लाभले होते. ही त्यांच्या यशाची मीमांसा जुजबी, वरवरची वाटते. किंबहुना त्यांच्या राजकीय कर्तृत्वावर या मीमांसेने थोडा अन्याय होतो. 'सर्वेषाम विरोधेण' मिळालेली लोकप्रियता फार काळ टिकत नाही. राजकारण म्हटले की त्यात जशी तडजोड हवी तशीच तोडजोडही हवी. राजकारण भेंडीच्या भाजीप्रमाणे बुळबुळीत नाही. त्यात लवंगी मिरचीचा थोडा ठसका असावाच लागतो. यशवंतरावांच्या राजकीय कर्तृत्वात आणि व्यक्तिमत्त्वातही असा ठसका होता. माणसालाही आरपार न्याहाळून किती हसावे, कसा खांद्यावर हात ठेवावा आणि त्याच्याशी किती मार्दवाने वा आपुलकीने बोलावे याच्या त्यांनी श्रेणी ठरविल्या असाव्यात, असाच भास होतो. धन्वंतरी रोग्याला पाहताक्षणी रोग ओळखतो तसेच मुत्सद्याने माणसाची पारख केली पाहिजे. हे सारे करत असताना त्यांची स्वतःची काही ठाम भूमिका ठरलेली असते. औषधाला जसे अनुपान तसे त्यांचे हास्य व सौजन्य!

काँग्रेसमधील प्रगतीवर विचारसरणीचे यशवंतराव प्रतीक होते. महाराष्ट्रात उजव्या गटाच्या विचारसरणीचे बीज प्रथमपासूनच रूजले नव्हते. तथापि डाव्या विचारसरणीच्या मर्यादाही ते चांगल्या प्रकारे ओळखत होते. त्यांनी काँग्रेसला वळण लावले ते डाव्या दिशेने. पण डाव्याच्या कडेला ते गेले नाहीत. संयुक्त महाराष्ट्राच्या आंदोलनात जवळ जवळ नामशेष होऊ घातलेल्या काँग्रेसचे फिनिक्स पक्ष्याप्रमाणे पुनरुज्जीवन करण्याचे कर्तृत्व सर्वस्वी त्यांचे. महाराष्ट्राचे सलग काँग्रेस घटकराज्य झाल्यानंतर त्या राज्याच्या व्याप्तीएवढी सलग काँग्रेस संघटना निर्माण करण्याचे कर्तृत्व यशवंतरावांचेच!

यशवंतरावांचे व्यक्तिमत्त्व केवळ राजकारणी होते असे नाही. त्यांच्या जीवनाला विविध पैलू होते. जितक्या सहजतेने ते राजकीय कार्यकर्त्यांच्या मेळाव्यात वावरत, तितकीच सहजता ते जेव्हा विचारवंत, साहित्यिक, विद्वान, शास्त्रज्ञ, कारखानदार यांच्या सहवासात असत तेव्हाही पहायला मिळे, हे कसब त्यांनी प्रयत्नपूर्वक साधले होते. त्यांचे नेमके वेगळेपण येथेच दिसून येते.

त्यांच्या चरित्रग्रंथात एके ठिकाणी म्हटले आहे सत्तास्पर्धेच्या राजकारणात नेत्याला प्रसंगी डावपेचांचा अंगीकार करावाच लागतो. यशवंतराव हे डावपेचांपासून दूर राहणे शक्यच नव्हते; परंतु सामाजिक हेतूंच्या सिद्धीसाठीच ते डावपेच खेळले हे त्यांच्या नेतृत्वाचे वैशिष्ट्य आहे. साहस केव्हा करायचे आणि परिस्थितीच्या चक्रव्यूहात प्रत्यक्ष केव्हा शिरायचे यासंबंधीचे त्यांचे गणित मनाशी पक्के झालेले असायचे.

यशवंतरावांनी आपल्या राजकीय कारकीर्दीमध्ये मंत्रीपदे भूषविलीच, पण सहकारी चळवळ, शेतकऱ्यांच्या विकासाच्या योजना, पंचायत राज्य व जिल्हा परिषदांची स्थापना, सहकारी साखर कारखाने, दलित व दुर्बल घटकांच्या उद्धारासाठी निरनिराळे कार्यक्रम, साहित्य व सांस्कृतिक मंडळाची स्थापना, गरिबांच्या मुलांना मोफत शिक्षण इत्यादी योजनांची महाराष्ट्र राज्यात मुहूर्तमेढ रोवली. त्यांनी आपल्या राजकीय जीवनात अनेक कार्यकर्ते महाराष्ट्रात निर्माण केले. साहित्यिक, कलावंत, पत्रकार अशा विविध क्षेत्रात त्यांनी मित्रसंग्रह केला. अशा प्रकारे ते सर्वत्र वावरत आणि रमत सुद्धा केंद्रीय मंत्रिमंडळात त्यांना प्रवासही खूप घडला. त्या प्रवासात आपल्या आवडत्या लेखकांचा मुद्दाम शोध घेऊन त्यांची भेट घेण्याची व जगप्रसिद्ध साहित्यिकांच्या व कलावंतांच्या स्मारकांचे आवर्जून दर्शन घेण्याची त्यांची त्यामागील श्रद्धा, विनम्रता त्यांच्या सुसंस्कृत व कलाप्रेमी मनाला साजेशीच म्हणावी लागेल. राजकारणात अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीला तोंड देऊन सावधतेने, धोरणी वृत्तीने, कष्टपूर्वक साध्य केलेला सुसंस्कृतपणा याच्या बळावरच त्यांनी महाराष्ट्राला, देशाला खंबीर नेतृत्व दिले.

तात्यासाहेब केळकर यांनी एका व्याख्यानात सांगितल्याप्रमाणे, कीर्ती ही समुद्राच्या लाटासारखी आहे. एका लाटेतून दुसरी उठते, दुसरीतून तिसरी उठते व पसरत जाते. अशा रीतीने महाराष्ट्रात यशवंतरावांच्या कर्तृत्वाची उठलेली लाट पुढे हळूहळू देशात पसरत गेली व त्या लाटेने आपल्या कर्तृत्वाने महाराष्ट्र समाजास एकात्म व प्रगत करण्याचा सतत प्रयत्न केला.

महाराष्ट्राच्या काळया मातीतून निर्माण झालेले, कृष्णामाईच्या पाण्यावर पोसलेले कसदार, सुसंस्कृत, निर्मळ, उत्तुंग नेतृत्व आज त्याच कृष्णा-कोयनेच्या पवित्र संगमाच्या कुशीत विसावलेले आहे.

यशवंतरावांचा आत्मसंवाद
(निवडक मुलाखती)

यशवंतराव चव्हाण ही व्यक्ती नसून तो एक विचार आहे. ती आधुनिक संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीपासून सांस्कृतिक, शैक्षणिक, सामाजिक व इतर अनेक क्षेत्राच्या जडणघडणीला आकार देणारी एक चालतीबोलती संस्थाच होती. या संस्थेचे आज प्रत्यक्ष अस्तित्व आपणात नाही. पण अनेक जितीजागती स्मारके आज अस्तित्वात आहेत. यशवंतराव चव्हाण ही एक व्यक्ती नसून एक विचार आहे असे जेव्हा आपण म्हणतो, तेव्हा तो अलंकाराचा भाग नसतो. महाराष्ट्रातील सामाजिक परिवर्तनाच्या दृष्टीने म. फुले, राजर्षि शाहू महाराज, महर्षी शिंदे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारधारेला विकसित करण्याचे, सत्तास्थानी राहून याबाबत त्यांनी कठोर टीकाकाराची भूमिका न घेता नेहमीच समन्वयकाची व आत्मशोधकाची भूमिका घेतलेली दिसते.

वैचारिकदृष्ट्या यशवंतरावांचे व्यक्तिमत्त्व अगदी तरुण वयातही कसे संपन्न आणि समतोल होते याविषयीची माहिती त्यांच्या आत्मचरित्रात (कृष्णाकाठमध्ये) त्यांचे बंधू गणपतराव यांच्याबरोबर त्यांनी केलेल्या चर्चेत आली आहे. गणपतरावांशी नंतर माझी जी चर्चा झाली त्यावेळी मी त्यांना सांगितले. महात्मा फुले यांचे चरित्र वाचल्यानंतर मला काहीतरी नवीन वाचल्यासारखे वाटले. त्यांनी उभे केलेले प्रश्न महत्त्वाचे आहेत, पण त्यासाठी कोणत्यातरी एका जातीचा द्वेष केला पाहिजे ही गोष्ट काही मला पटत नाही. जे समाज मागे पडले आहेत त्यांना जागृत करणे, त्यांच्यात नवीन सुधारणा करणे हाच एक मार्ग उत्तम आहे अशी माझी बाजू होती. या सर्व चर्चेचा माझ्या मनावर एक परिणाम असा झाला. पुष्कळसे असे महत्त्वाचे प्रश्न आहेत, की जे आपल्याला आकलन होत

नाहीत व ते आपण समजावून घेतले पाहिजे हे तीव्रतेने जाणवले. यासाठी मोठ्या आणि शहाण्या मंडळींशी बोलले पाहिजे, इतरांशी संभाषण आणि संवाद केला पाहिजे अशीही जाणीव झाली. तेच करण्याचा मी निर्णय घेतला. माझ्या या वयात मी एका स्थित्यंतरातून चाललो होतो त्याची ही साक्ष आहे. (कृष्णाकाठ पृष्ठ ३४-३५) हे चित्र वयाच्या चौदा-पंधराव्या वर्षी यशवंतरावांच्या मनात निर्माण झालेल्या वैचारिक आंदोलनाचे आहे. त्यांच्यापुढील प्रगल्भ समतोल प्रागतिक मनोरचनेचा पाया असा त्यांच्या लहानपणीच भक्कमपणे रोवला गेलेला दिसतो.

अशीच उदार पार्श्वभूमी त्यांच्या अध्यात्मिक आणि आस्तिक्यवादी व्यक्तिमत्त्वाच्या जडणघडणीच्याही मुळाशी आहे असे जाणवते. 'मी कुठल्या एका दगडाच्या मूर्तीत ईश्वर आहे आणि सर्व चालवतो आहे असे माझे मत नाही; परंतु आपल्याला न समजणारी अशी एक जबरदस्त शक्ती आहे व तिचे अस्तित्व मानणे आवश्यक आहे. त्याशिवाय अनेक गोष्टींचा उलगडाच होत नाही' (कृष्णाकाठ- पृष्ठ ५३)

या व्यापक मनोभूमिकेमुळेच यशवंतरावांना महाराष्ट्राच्या जीवनाच्या सर्वांगाला परीसस्पर्श करता आला. सांस्कृतिक, शैक्षणिक, वाङ्मयीन, सामाजिक, क्रीडा व मनोरंजन अशा अनेक क्षेत्रांच्या जडणघडणीला जो एक सजग आकार त्यांना देता आला तो यामुळेच.

यशवंतराव आज आपल्यात नाहीत(नसले) तरी त्यांच्या कर्तृत्वाच्या खुणा आधुनिक व नवतरुण महाराष्ट्राच्या गेल्या तीस-पस्तीस वर्षांच्या वाटचालीत जागोजागी उमटलेल्या दिसतात. विशेषतः गेल्या काही वर्षांत महाराष्ट्रातील जातीविद्वेषाचे आणि विघटनवादाचे जे बीज रोवले जात आहे त्या संदर्भात यशवंतरावांची आज आठवण होणे अपरिहार्य आहे.

याची सुरुवात यशवंतरावांच्या अखेरीच्या दिवसातच झाली होती. मुस्लिम लीग, दलित पँथर, शिवसेना, मराठा महासंघ इत्यादी जातीयवादी संस्थांच्या कारवायांमुळे ते अतिशय अस्वस्थ झाले होते. त्यांच्या स्वप्नातला महाराष्ट्र असा नव्हता ही आपली अस्वस्थता ते वेळोवेळी जाहीर व्यासपीठावरून बोलून दाखवत. महाराष्ट्रातील थोर शिक्षण महर्षी स्व. बापूजी साळुंखे यांच्या सत्कारप्रसंगी (एप्रिल १९८२) ते म्हणाले होते, ''महाराष्ट्राला एवढी थोर शैक्षणिक परंपरा असताना आजची तरूण पिढी

ठिकठिकाणी जातीयवाद निर्माण करत आहे, याचा मला खेद वाटतो. प्रत्येक तरुणाने समाजातील आपले स्थान कोणते आहे, समाजासाठी आपण काय करतो याचा विचार करावा. हा अमूक जातीचा, तो अमूक जातीचा असा विचार जर तरुण पिढी करू लागली तर हिंदुस्थानचा विचार कोण करणार!''

लो. टिळकांच्यानंतर अखिल भारतीय पातळीवर महाराष्ट्राचे स्थान निर्माण करणारा यशवंतरावांच्यासारखा महाराष्ट्रीय नेता अपवादानेच आढळेल. केवळ महाराष्ट्राच्याच नव्हे, तर अखिल भारतीय समाजजीवनाच्या संदर्भात सर्वांगीण विचार करणारे असे हे थोर व्यक्तिमत्त्व होते. यशवंतरावांनी महाराष्ट्राच्या राज्यशासनात पार्लमेंटरी सेक्रेटरी म्हणून स्थान मिळवले, पुढे ते विशाल द्वैभाषिकाचे, नंतर संयुक्त महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री झाले. एवढेच नव्हे, तर नंतर नोव्हेंबर, १९६२ मध्ये झालेल्या चिनी आक्रमण प्रसंगी पं. जवाहरलाल नेहरूंच्या निमंत्रणावरून केंद्रीय मंत्रिमंडळामध्ये संरक्षणमंत्री म्हणून प्रवेश केला. त्यानंतर १९८० पर्यंत केंद्रीय मंत्रिमंडळात निरनिराळ्या खात्याचे मंत्री म्हणून त्यांनी काम पाहिले.

आपले स्वयंभू आणि पृथगात्म वैशिष्ट्य यशवंतरावांनी शेवटपर्यंत टिकविले. हे त्यांनी प्रत्येक क्षेत्रातील विशेषतः सार्वजनिक क्षेत्रातील कार्यात आपला जो ठसा उमटवला त्यावरून स्पष्ट होते. त्यांच्या बहुरंगी व्यक्तिमत्त्वाचा गौरव करताना अत्यंत भावरम्य शब्दात ना. शरद पवार म्हणतात, ''भारताचे समर्थ गृहमंत्री एवढ्यावरच त्यांचे मूल्यमापन करणे अशक्य आहे. किंबहुना यशवंतरावांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे हेच वैशिष्ट्य आहे की, ते एकसुरी नाही, एकरंगी नाही, ते बहुरंगी, बहुसुरी आहे. एखाद्या कुशल संगीततज्ज्ञाचा संच आपल्या सर्व वाद्यवृंदासह सुरेल झंकार एका लयीत छेडून एक नादमधुर सूरकाव्य मनःपटलावर कोरतो. त्यावेळी एक निर्व्याज आनंदाचा क्षण आपल्या अंतरंगात चिरंतन होतो, तसेच यशवंतरावांच्या व्यक्तिमत्त्वाबद्दल वाटते. ते राजकारणात राजकारणी आहेत, सामाजिक समस्यांचे चिंतक आहेत, तसेच समाजातल्या विविध प्रवृत्तीचे अभ्यासू आणि रसिक टीकाकार आहेत. यशवंतरावांच्या स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर राजकीय जीवनाकडे पाहिले तर असे दिसून येते की, त्यांचे आजवरचे राजकारण हे व्यापक सामाजिक हित, समाजवादी अर्थकारणाचा पुरस्कार,

लोकशाही जीवननिष्ठा आणि व्यक्तिस्वातंत्र्यवादी दृष्टिकोन या चार प्रमुख सूत्रांचा आचार करणारे आहे.'' (महाराष्ट्र टाइम्स - १२ मार्च १९७० - यशवंतराव : राष्ट्रीय व्यक्तिमत्त्व पृष्ठ ६२)

'यशवंतराव : राष्ट्रीय व्यक्तिमत्त्व', संपादक भा. कृ. केळकर, या महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळाने प्रकाशित केलेल्या ग्रंथात 'राजकीय जीवनाचे चार अध्याय' या आपल्या लेखात संसदपटू मधू लिमये म्हणतात. ''यशवंतरावांना संगीत, नाट्य, साहित्य यात रस होता. त्यांचे व्यक्तिमत्त्व अनेकरंगी होते. त्यांचे आत्मचरित्र अपुरे राहिले याची खंत वाटते. त्याचा पुढील भाग मनाने राजकारणातून निवृत्त झाल्यानंतर जर त्यांनी लिहिला असता तर तो निश्चितच रंगतदार झाला असता यात शंका नाही.'' (पृष्ठ-१००)

यशवंतरावांच्या मुलाखती वेगवेगळ्या प्रसंगी वेगवेगळ्या कारणाने विविध क्षेत्रातील भिन्न भिन्न प्रवृत्तीच्या जाणकार लोकांनी घेतलेल्या आहेत. त्यामुळे त्यांनी उपस्थित केलेल्या प्रश्नांकडे पाहण्याचा यशवंतरावांचा दृष्टिकोन जसा स्पष्ट होतो, तसाच या जाणकारांचा यशवंतरावांच्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन कोणता होता हेही या मुलाखतींच्या वाचनाने वाचकांना कळून येईल. गेल्या ३०-३५ वर्षांतील महाराष्ट्रातील निरनिराळ्या वृत्तपत्रातील व नियतकालिकातील निरनिराळ्या कार्यक्रमाच्या वा प्रासंगिक निमित्ताने घेतल्या गेलेल्या मुलाखतींपैकी काही मुलाखती सारांशरूपाने देत आहे. त्यातून गेल्या ३० वर्षांतील महाराष्ट्राच्या विविध क्षेत्रातील राजकारणापासून ते साहित्यापर्यंत घडामोडींचे समालोचन समीक्षण व डोळस रसग्रहण यांचे समग्रदर्शन यशवंतप्रेमी विचक्षण वाचकांना व्हावे, अशी अपेक्षा आहे.

§ कर्तृत्वाची येथ प्रचीती मुलाखतकार-ना.ग.नांदे, (साप्ता. आवाहन मासिक १७ एप्रिल १९६६)

यशवंतराव यशस्वी संरक्षणमंत्री ठरले याचे रहस्य काय? यशवंतराव म्हणतात, 'युद्धतंत्रविषयक व चीनविषयक साहित्यिक वाचन, युद्धतंत्र व शास्त्रविषयक तज्ज्ञ लोकांच्या चर्चा घडवून आणल्या.' त्यांचे मनन व चिंतन केले. कष्टाने असाध्य ते साध्य होते अशी त्यांची श्रद्धा होती. मनुष्यस्वभावाचे विविध नमुने सार्वजनिक जीवनामध्ये अभ्यासायला मिळाले. कम्युनिस्ट तंत्रज्ञान व इतिहास यांच्या अभ्यासामुळे चीनने जागतिक राजकारणात

घेतलेल्या गेल्या १५-२० वर्षांतील भूमिकेचा अभ्यास करता आला. 'इंटर कॉन्टिनेंटल बॅलेस्टिक मिस्साइल' च्या शोधाचा युद्धतंत्रावर व युद्धाच्या स्वरूपावर झालेला परिणाम त्यामुळेच त्यांच्या ध्यानात आला. अण्वस्त्रबंदी करार अपरिहार्य ठरला. प्रचलित आंतरराष्ट्रीय डावपेचांच्या संदर्भात त्यांनी त्यावरून निष्कर्ष काढला की, चीन-रशिया व रशिया-भारत युद्धाचा विचार व भारत-पाक संबंधाचा विचार क्रमप्राप्त ठरला आहे. पंडितजींची चतुःसूत्री व शास्त्रीजींची राजनीती यात फरक असल्याचा लोकप्रवाद फसवा व खोटा असल्याचे त्यांनी निक्षून सांगितले. पण परिस्थितीत बदल झाल्यामुळे त्या धोरणांच्या अंमलबजावणीच्या पद्धतीत बदल करणे आवश्यक झाले आहे, असाही त्यांनी खुलासा केला.

§ सामाजिक परिवर्तनासाठी विषमता निर्मूलन जरूर मुलाखतकार श्री.ना. बा. लेले.

शिक्षणाद्वारे संस्कार करून जात-पात वाद नष्ट करता येईल. त्यातूनच सामाजिक परिवर्तन होईल. स्वयंपूरक नगरांची निर्मिती (सॅटेलाईट टाऊन्स) हे चव्हाणांच्या दूरदृष्टीचे एक गमक होय. विकासाचा समतोल साधायचा असेल तर निष्ठा, मूल्य यांचाही समतोल हवा. या मुलाखतीमध्ये त्यांनी उपेक्षित अशा जिराईत शेती करणाऱ्यांच्या अपेक्षांची आबाळ करता कामा नये, असा इशारा दिला आहे. विज्ञाननिष्ठ मनोवृत्तीचा विकास प्रयत्नपूर्वक केला पाहिजे असे मार्ग या मुलाखतीमध्ये यशवंतरावांनी सुचविले आहेत.

§ उद्याच्या औद्योगिक महाराष्ट्राचे माझे स्वप्न - मुलाखतकार - किर्लोस्कर प्रतिनिधी -किर्लोस्कर दिवाळी अंक-१९६०)

महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री, उद्याच्या संपन्न महाराष्ट्राची वाटचाल कशी होणार याचे दिग्दर्शन या मुलाखतीत करत आहेत. त्याची उभारणी १) सार्वत्रिक शिक्षण, २) काम करून स्वतःची उन्नती करून घेण्याची इच्छा, ३) कष्ट करण्याची तयारी, ४) सामुदायिक कार्यात परस्पर सहकार्याने काम करीत राहण्याची तयारी या चार गुणांनी होणार आहे, याची स्पष्ट जाणीव देत आहेत.

त्यांच्या मुलाखतीचा गाभा हा आहे की, जनता शहाणी व समजूतदार झाल्याशिवाय महाराष्ट्रात औद्योगिक प्रगतीचा पाया पक्का होणार नाही. ते

पुढे म्हणतात की, महाराष्ट्रातली कारखानदारी पक्की करण्यासाठी शिक्षण आणि सतत कष्ट करण्याची आवड ही प्रथम आवश्यक आहे. आपली प्रगती करण्याची तळमळ जनतेतच असावयाला पाहिजे. 'मी पुढे जाणार' हा एकच निर्धार महाराष्ट्राने केला पाहिजे.

§ साप्ताहिक मौज - दिनांक - १ मे १९६० मुलाखतकार 'मौज' प्रतिनिधी (महाराष्ट्र राज्य निर्मिती विशेषांक)

तीस वर्षे उलटली तरी या मुलाखतीत यशवंतरावांनी त्यावेळी अस्तित्वात असलेल्या अनेक प्रश्नांवर आणि भावी महाराष्ट्र राज्यात निर्माण होऊ पाहणाऱ्या समस्यांवर मनमोकळी मते व्यक्त केली आहेत.'मौज'च्या प्रतिनिधीनेही ही मुलाखत सर्वांगीण आणि उपयुक्त कशी होईल याची काळजी घेतली आहे.

जातीयतेच्या संदर्भात यशवंतराव म्हणतात ''निवडणुकीच्या काळात विविध स्वरूपातल्या जातीयवादाचा आश्रय घेतला जातोच; पण याबाबतीत कुठल्याच पक्षाचा अपवाद सांगता येत नाही.'' शिक्षणपद्धतीत आमूलाग्र बदल करण्यासाठी मराठी शिक्षण तज्ज्ञांशी तेव्हा(१९६०) यशवंतरावांनी चर्चा केली तेव्हा त्यांचे जे मत झाले ते आजच्या परिस्थितीतही लक्षात घेण्यासारखे आहे.

''आपले ठराविक वैचारिक वर्तुळ वा चाकोरी सोडून बाहेरच्या नव्या कल्पनांचा विचार करणे त्यांना फारसे मानवत नाही.'' हे त्यांनी निर्भीडपणे नोंदलेले मत आजही चिंतनीय ठरते. कारण अनेक शिक्षणविषयक आयोग आणि अहवाल निर्माण होऊनही तीस वर्षांत महाराष्ट्राच्या शिक्षण पद्धतीत काहीच मूलगामी बदल झाले नाहीत ही वस्तुस्थिती आहे.

विरोधी पक्ष आणि सत्ताधारी पक्ष यांच्यामधील परस्पर संबंधात ''महाराष्ट्राच्या जिव्हाळयाच्या प्रश्नांवर कम्युनिस्टासह सर्व पक्षांशी विचारविनिमय करून सहकार्य मिळविण्याचा माझा सतत प्रयत्न राहील. खरे म्हणजे तसा अनौपचारिक विचारविनिमय मी नेहमी करत आलो आहे'' असे यशवंतराव म्हणतात. त्याकाळच्या काही नाजूक प्रश्नांबाबतही आपली स्पष्ट मते यशवंतरावांनी नोंदलेली आहेत. उदा. 'विद्यापीठासारख्या स्वायत्त संस्थांच्या कारभारात सरकारने हस्तक्षेप करू नये हे आपणास

तत्त्वतः मान्य आहे. सरकारने सांस्कृतिक कार्याला मदतगार व्हावे, त्याचे नियंत्रण करू नये असेच मी म्हणेन.' भाषाविषयक धोरणासंबंधी मत व्यक्त करताना व मराठी माध्यमाचा पुरस्कार करताना डॉ. रघुवीर यांच्या कोशाच्या साहाय्याने लिहिल्या जाणाऱ्या कृत्रिम भाषेबद्दल त्यांनी व्यक्त केलेले मत आणि एल्फिंस्टन साहेबाने शिक्षण कारभार इत्यादी बाबतीत मराठीचा वापर सुरू करताना एक भाषाविषयक धोरण स्वीकारले होते. त्याचा आपण आजही विचार केला पाहिजे (१९६०) असे यशवंतराव म्हणतात.

हा लढा एकाधिकारशाहीविरुद्ध आहे' मुलाखतकार : मो. ग. तपस्वी. ना.यशवंतरावांची ही मुलाखत अनेक दृष्टीने महत्त्वाची आहे. सातारा मतदारसंघात प्रचारदौऱ्यावर असताना २२ ते २६ डिसेंबर १९७९ या काळात ही मुलाखत त्यांनी दिली आहे.

स्व. इंदिरा गांधींच्या पक्ष चालविण्याच्या पद्धतीविषयी त्यांचा रोष येथे सहजतेने प्रकट झाला आहे. काँग्रेस पक्षामध्ये यापूर्वीही अनेक मतभेद झाले; परंतु कोणीही व्यक्तिगत नावे पक्ष काढला नाही. 'इंदिरा काँग्रेस' हे नावच व्यक्तिस्तोमावर आधारले असे त्या पक्षाची प्रवृत्ती दाखविते. याच मुलाखतीच्या शेवटी यशवंतराव म्हणतात, 'श्रीमती इंदिरा गांधी हुकूमशाहीच्या प्रतीक आहेत, तेव्हा सर्व मतदारांनी लोकशाही शक्तीच्या बाजूने मतदान करून, या देशातील लोकशाहीचे रक्षण करावे असे कळकळीचे आवाहन मी त्यांना करू इच्छितो.' पुढे काळाची पावले अशी पडली की, मतदारांनी दिलेला कौल मान्य करून त्याच इंदिरा काँग्रेसमध्ये तो पक्ष 'राष्ट्रीय - प्रवाह' असल्याचे मान्य करून यशवंतरावांना प्रवेश करावा लागला. पुढे जरी आठव्या अर्थ आयोगाचे अध्यक्ष म्हणून त्यांची नेमणूक झाली तरी ही जखम ते अखेरपर्यंत विसरू शकले नाहीत.

आज जवळ जवळ एक तपानंतर या संपूर्ण घटनेकडे पाहिल्यानंतर असे दिसून येते की, काँग्रेस पक्ष हीच त्यांची मुख्य जीवननिष्ठा होती. त्यामुळे उपेक्षेचे वारे अंगावर घेत, लोकशाही आणि काँग्रेस पक्ष यांच्या संरक्षणासाठीच आयुष्याच्या अखेरच्या कालखंडात पुनःप्रवेशाचा हा कटू निर्णय त्यांनी घेतलेला दिसतो.

§ आजच्या जगाची वाटचाल (गतिमानचे खोचक प्रश्न - परराष्ट्रमंत्र्याची

वेचक उत्तरे) पुणे : 'गतिमान' दिवाळी अंक - १९७५ मधील मुलाखत

या मुलाखतीत चीन व रशिया यांच्यामधील तेढीचा भारतावर अनिष्ट परिणाम होईल काय, असा प्रश्न विचारण्यात आला आहे. तो प्रश्न अत्यंत महत्त्वाचा होता. त्याला उत्तर देताना यशवंतरावांनी म्हटले की, 'हेलसिंकी करार हा कोणा राष्ट्राविरुद्ध केलेला करार नव्हे. त्यामुळे त्यातून जे समजूतीचे वातावरण तयार होण्याची शक्यता आहे ते चीन व रशिया या दोन्ही राष्ट्रांना मान्य होईल. याच मुलाखतीत अमेरिका ही Solationed राहील की काय, ही भीती यशवंतरावांनी दूर केलेली आहे. भारत व अरब राष्ट्रे आणि आफ्रिकन राष्ट्रे यांच्याबद्दल भारताची भूमिका नेहमीच सहकार्याची राहील हे सकारण यशवंतरावांनी प्रकट केले आहे.

§ माझी आजवरच्या वाटचालीतील भूमिका मुलाखतकार - श्री रामभाऊ जोशी, केसरी प्रतिनिधी/ पुणे : रविवार केसरी : १० मार्च १९७४.

'काँग्रेसच्या पुढील काळात तो गरिबाचा पक्ष झाला पाहिजे. त्याची गरिबी हटवायची. त्याचे प्रतिनिधित्व करणारे नवे नेतृत्व त्या वर्गातून उभे केले पाहिजे. छोटा शेतकरी, शेतमजूर, दलित व कामगार यांचे नेतृत्व करणारे काँग्रेस पक्षात जास्तीत जास्त संख्येने आले पाहिजेत, ते नेतृत्व समाजवाद प्रस्थापित करेल. त्यांचा पक्ष बनला पाहिजे. ही संघटना बांधण्यासाठी काँग्रेस कार्यकर्त्यांनी पुढाकार घेतला पाहिजे, असे यशवंतराव सांगतात. ते पुढे म्हणतात, 'सध्या प्रादेशिकता विचारात व पक्षीय राजकारणातही वाढत आहे. जातीवर आधारित राजकारण उचल घेत आहे. याचे कारण लोकशाहीची प्रवृत्ती कमी होत आहे. गरीब वर्गातील तरुणांनी पुढे येऊन नेतृत्व केले पाहिजे ते यासाठी की, त्यांच्या प्रत्यक्ष कार्यातून प्रादेशिकतेच्या व प्रतिगामी राजकारणाला पायबंद बसेल.'

§ प्रा. सदाशिव भावे यांनी घेतलेली तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांची मुलाखत (साप्ता. 'विवेक' महाराष्ट्र दिन विशेषांक-१९८५)

ही मुलाखत घेताना भावे यांनी तर्कतीर्थांकडून यशवंतरावांविषयीच्या त्यांच्या भावना नेमक्या शब्दात काढून घेतलेल्या आहेत. 'साहित्य संस्कृतीचे मानकरी यशवंतराव चव्हाण' ही १२ मार्च १९९३ रोजी मुंबईच्या 'शिदोरी'

पाक्षिकात प्रसिद्ध झालेली आठवणीवजा डॉ. य. दि. फडके यांची मुलाखत ही वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.

इतर मुलाखतीपेक्षा या मुलाखतीच्या आठवणींचे वैशिष्ट्य असे की, यशवंतरावाविषयी आस्था असणाऱ्या आणि तरीही स्वतःचे असे जीवनविषयक तत्त्वज्ञान असणाऱ्या या प्राध्यापकांच्या विचारांना एक आगळे असे ममत्व होते.

डॉ. य.दि.फडके हेही महाराष्ट्रातील एक पुरोगामी व डाव्या विचारसरणीचे चिकित्सक व डोळस अभ्यासक आहेत. यशवंरावांसंबंधी त्यांनी जे विचार व्यक्त केले आहेत, त्यातून माणूस म्हणून त्यांना दिसलेले यशवंतराव नुसते काँग्रेस पक्षाचे एक मातब्बर नेते म्हणून दिसले नाहीत, तर पुरोगामी विचाराशी बांधील असलेले आणि त्यासाठी कृतिशील असलेले मानवतावादी विचारवंत म्हणून यशवंतरावांचे प्रा. डॉ. फडके यांना भावलेले मोठेपण या आठवणीतून दिसून येते.

प्रा. स. शि. भावे यांनी घेतलेल्या मुलाखतीत तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी यशवंतरावांच्या विषयी व्यक्त केलेले पुढील विचार महत्त्वाचे वाटतात. ते म्हणतात, ''यशवंतरावांचे स्थान फार मानाचे आणि कार्य भरीव व विधायक आहे. महाराष्ट्रातील प्रबोधनाची नेमस्त परंपरा यशवंतरावांच्या रूपाने बहुजन समाजात संप्रात झाली. महाराष्ट्रातील बहुजन समाजाने आणि दलितांनी यशवंतराव आणि आंबेडकर यांचे आदर्श नव्याने समजून घेतले पाहिजेत.'' शास्त्रीजींचे हे उद्‌गार आजच्या परिस्थितीत तर अधिकच अर्थपूर्ण ठरतात. 'हिंसा आणि द्वेष' या दोन टोकांकडे हेंदकाळल्या जाणाऱ्या समाजाला यशवंतरावांचेच मध्यममार्गी समन्वयवादी विचार तारक ठरतील अशी माझी ठाम श्रद्धा आहे.

या मुलाखतींचे संदर्भ बदलले तरी त्यातील विचारांच्या स्पष्टतेमुळे सापेक्षतेमुळे व मूलगामी दृष्टिकोनामुळे ते ताजेच वाटतात. त्यातील काही वाक्ये सुभाषितांप्रमाणे आजही मार्गदर्शकच वाटतात. उदा. 'हा लढा एकाधिकारशाही विरुद्ध आहे' या मुलाखतीमध्ये 'अंतर्गत लोकशाही व सामुदायिक नेतृत्व यातून स्थिर सरकार निर्माण होऊ शकेल. त्याच वेळी हेही लक्षात ठेवले पाहिजे की, लोकशाही कमजोर झाली तर देश कमजोर होईल' असे एक वाक्य आले आहे. एक तप उलटले तरी या वाक्याचे गांभीर्य

आजही शिल्लक आहे उलट आजच्या परिस्थितीत त्यांचे हे विचार समजून घेणे अगत्याचे ठरेल. कारण आता तर परिस्थिती अधिकच गुंतागुंतीची झाली आहे.

''हळूहळू अनुभवाने पंचायत राज्यातील दोष काढून टाकता येतील, पण लोकशाहीच्या विकेंद्रीकरणासाठी पंचायत राज्य महत्त्वाचे'' हा त्यांनी सांगितलेला विचार आज नव्या पंचायत राज्याच्या कार्यवाहीच्या संदर्भातही मोलाचा ठरतो.

'संरक्षणसिद्धतेची संहिता' या मुलाखतीत ''देशाच्या संरक्षणासाठी सैनिकी सिद्धतेला जेवढे महत्त्व आहे तितकेच सामाजिक मनोधारणेला आहे. ही मनोधारणा विशुद्ध व समर्थ असली पाहिजे हा धोक्याचा इशारा आजच्या गोंधळाच्या परिस्थितीत तर अत्यंत मननीय असाच वाटतो.

'औद्योगिक महाराष्ट्राचे स्वप्न' महाराष्ट्राच्या मुख्यमंत्रीपदावरून पाहताना ते म्हणतात, ''शिक्षणाशिवाय औद्योगिक प्रगती नाही. त्याचप्रमाणे सतत काम करण्याची आवड निर्माण झाली पाहिजे, समृद्ध महाराष्ट्राचे स्वप्न साकार करण्यासाठी महाराष्ट्राने एकच निर्धार करावा 'मी पुढे जाणार!'

'तुमच्या प्रश्नाबद्दल मला असं वाटतं' या मुलाखतीत ''नव्या पिढीला प्रेरणा देण्याचं कार्य लेखक, कलावंत, प्राध्यापक, विचारवंत यांनीच करायला हवं. त्यांचाच प्रभाव विद्यार्थ्यांवर अधिक पडू शकेल. शेवटी जातीयवादी प्रवृत्ती नष्ट करण्याच्या बाबतीत अधीर अगर उतावीळ होण्यानं हा प्रश्न सुटणार नाही'' असं ते कळकळीने म्हणाले होते. या क्षेत्रातले आजचे अपयश पाहिले तर महाराष्ट्रातल्या प्राध्यापक, कलावंत, साहित्यिक आणि विचारवंत या सर्वांनाच अंतर्मुख होण्याची वेळ आली आहे असे वाटते.

आज काँग्रेस पक्षाने एक राष्ट्रीय धोरण म्हणून मुक्त व खुली अर्थव्यवस्था स्वीकारली आहे. पण आजच्या संदर्भातही 'समाजवादासाठी काँग्रेस पाहिजे' या मुलाखतीतील 'सत्ता आणि संपत्ती यांचे केंद्रीकरण शासनाने टाकले पाहिजे....सहकार क्षेत्रात जेथे सुबत्ता आहे त्यांनी इतरत्र विकासाचे लोण पोहोचविण्यासाठी दक्ष राहिले पाहिजे' हे त्यांचे विचार महत्त्वाचे वाटतात.

१९८१ नंतर त्यांचे 'स्वगृही परत जाणे' हा एक वादग्रस्त विषय ठरला

आहे. या संदर्भात यशवंतरावांची भूमिका समजावून घेताना गांधी-नेहरू यांच्या काँग्रेसशी त्यांचे जडलेले अव्यक्त नाते समजून घ्यावे लागेल. काँग्रेस पक्षाचे दुसरे विघटन झाल्यावर काही काळ श्रीमती इंदिरा गांधींच्या विरोधात जाऊन लोकशाहीवादी इतरांनी काहीशी कठोर अशी जी भूमिका घेतली त्यामागेही हीच पार्श्वभूमी असावी. यशवंतराव तर आता आपल्यात नाहीत; परंतु त्यांच्या या अक्षरबद्ध मुलाखती आजच्या परिस्थितीत दीपस्तंभासारख्या मार्गदर्शक ठरण्यासारख्या आहेत.

या वेगवेगळ्या मुलाखती वेगवेगळ्या संदर्भात दिल्या असल्यामुळे त्या प्रत्येक वेळची यशवंतरावांची मुलाखत देत असतानाची मनःस्थिती वेगळी असणार हे स्वाभाविक आहे. विषयाच्या भिन्नतेनुसार आपले विचार मांडण्याची शैली व ढबही निराळी असणार हेही स्पष्ट झाले. कोठे कोठे स्वर उंच व चढा लागलेलाही दिसतो; पण या सर्व जवळजवळ ३०-३५ मुलाखतींचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे कोठेही मुद्दा टाळण्याचा प्रयत्न त्यांनी केलेला नाही किंवा त्याला बगल दिलेली नाही. प्रतिपादनात जशी वैचारिक स्पष्टता आहे तशी सुसूत्रताही आहे. या सगळ्यामागे एक अत्यंत समंजस, सुसंस्कृत आणि जनहितैषी असे व्यक्तिमत्त्व आहे. या व्यक्तिमत्त्वाचीच छाया त्यांच्या कोणत्याही मुलाखतीवर ठायीठायी उमटलेली दिसते.

या मुलाखती वेगवेगळ्या प्रसंगी वेगवेगळ्या कारणाने वेगवेगळ्या क्षेत्रातील, भिन्नभिन्न प्रवृत्तीच्या जाणकार लोकांनी घेतल्या आहेत. त्यामुळे त्यांनी उपस्थित केलेल्या प्रश्नाकडे पाहण्याचा यशवंतरावांचा दृष्टिकोन जसा स्पष्ट होता तसाच या जाणकारांचा यशवंतरावाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन कोणता होता हेही या मुलाखतींच्या वाचनाने वाचकांना कळून येईल. हा ऐतिहासिक संदर्भ अबाधित राहावा म्हणून मुलाखतीतील काही संदर्भ आता अप्रस्तुत किंवा कालबाह्य वाटले तरी त्या त्या वेळची परिस्थिती व संबंधित प्रश्नांकडे विशिष्ट परिस्थितीत पाहण्याचा त्यांचा विशिष्ट दृष्टिकोन कळावा हा त्यामागील मुख्य उद्देश आहे.

संपादकीय 'अग्रलेखा'तील यशवंतराव

महाराष्ट्रातील पत्रकारांनी आपापल्या वृत्तपत्राच्या अग्रलेखातून प्रसंगानुसार यशवंतरावांवरती अग्रलेख लिहिले, त्या अग्रलेखात वृत्तपत्रसृष्टीतील मान्यवर संपादकांनी जसे यशवंतरावांचे गुण हेरले तसेच यशवंतरावांवरती दोष दिग्दर्शनही केले. वृत्तपत्र हे जीवनाचा आरसा असते आणि वृत्तपत्राच्या दर्पणात वेगवेगळ्या संपादकांनी यशवंतरावांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे प्रतिबिंब त्यांना जसे भावले तसे त्यांनी मांडले. ही मांडणी यशवंतरावांच्या समग्र चरित्रलेखनात अस्पर्शित असलेली बाब! पण त्यामुळे यशवंतरावांच्या एकसंघ व्यक्तिमत्त्वाचे निखळलेले दुवे समर्थपणे समजावून घेण्यास उपयुक्त ठरण्यासारखी महत्त्वाची जमेची बाजू आहे. म्हणून यशवंतरावांच्या अस्पृष्ट व्यक्तिमत्त्वाचा पत्रपंडितांनी घेतलेला हा वेध म्हणूनच मोलाचा वाटतो.

कोल्हापूरहून प्रसिद्ध होणाऱ्या **दै. पुढारीचे संपादक प्रतापसिंह जाधव** यशवंतरावांच्याबद्दल आदर व्यक्त करताना म्हणतात, केंद्रीय अर्थमंत्री असताना यशवंतराव म्हणाले होते, देशात समांतर अर्थव्यवस्था निर्माण होत आहे. काळ्या पैशाला जर आवर घातला नाही तर ही समांतर अर्थव्यवस्था धोकादायक ठरेल. त्यावेळचे त्यांचे विचार आज खरे ठरू पाहात आहेत. यावरून यशवंतरावांना राजकारणाची व आर्थिक उलाढालीची सखोल जाण होती याची कल्पना येईल. यशवंतरावांच्या या इशाऱ्याची केन्द्र सरकारने वेळीच दखल घेतली असती तर या काळ्या पैशाचा जो प्रचंड राक्षस बनला आहे, तो धोका टळला असता तर भारताची अर्थव्यवस्था अधिक मजबूत बनली असती, भ्रष्टाचाराची पाळेमुळे देशात खोलवर रुजली नसती आणि या काळ्या पैशाच्या वापराने पंजाबमधील हिंसाचारासाठी शस्त्रास्त्रे

पुरविण्याचे, गर्द आणि अमली पदार्थ आणण्याचे प्रमाण हाताबाहेर गेले नसते.

राजकीय मतभेद असून देखील ना. यशवंतराव चव्हाण यांच्याविषयीचा आदर शब्दांकित करताना **दै. मराठाचे संपादक आचार्य अत्रे** म्हणतात, यशवंतरावांच्या बुद्धिमत्तेचा पल्ला केवळ राजकारणापुरताच मर्यादित नाही, ते एक साहित्यप्रेमी, कलाप्रेमी व नाट्यरसिक आहेत. त्यांना समाजजीवनाच्या सर्व अंगांविषयी रस आहे. ते उत्कृष्ट वक्ते आहेत, संभाषणचतुर आहेत, शिष्टाचारात निपुण आहेत. त्यांचे व्यक्तिमत्त्व अतिशय प्रसन्न आहे. म्हणूनच आम्हाला त्यांच्याविषयी आपुलकी वाटते.

ना. यशवंतराव चव्हाण ही व्यक्ती नव्हे तर शक्ती आहे, याचा निर्वाळा देताना मुंबईच्या **दै. शिवनेरचे संपादक विश्वनाथराव वाबळे** म्हणतात, छत्रपती शिवाजी महाराज, महात्मा फुले, महात्मा गांधी, जवाहरलाल नेहरू ही ना. यशवंतराव चव्हाणांची दैवते आहेत. त्यांना साक्ष ठेवून त्यांनी खेड्यापाड्यातील सामान्य जनतेपर्यंत समतेचा झेंडा फडकवला, लोकशाहीतील लोकराज्याची सत्ता खेड्यापाड्यात पोहचवली. ना. यशवंतराव चव्हाणांचा सामाजिक व राजकीय पिंड म्हणजे महात्मा जोतिराव फुले यांच्यापासून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यापर्यंत चाललेल्या चळवळीची पूर्तता आहे. यामुळे ना. यशवंतराव ही एक व्यक्ती राहिली नसून सामान्यजनांची ती एक शक्ती झाली आहे. या शक्तीची नवी नीती केवळ महाराष्ट्रालाच नव्हे, तर अखिल भारतालाही ही पोषक ठरत असल्याचा साक्षात्कार होत असल्यास नवल ते काय!

श्री. अनंतराव पाटील, दैनिक विशाल सह्याद्रिचे संपादक यशवंतरावांच्या कर्तृत्व-नेतृत्व, शहाणपण आणि राजकारण यासंबंधी म्हणतात, यशवंतरावजी राजकारणी होते आणि त्यांनी आयुष्यभर राजकारण केले, तथापि राजकारणापेक्षा यशवंतराव हे माणूस म्हणून फार मोठे होते, त्यात त्यांचे वेगळेपण आणि आगळेपण साठविले होते, साहित्य संगीत, खेळ, सहकार, उद्योग, शेती कुठलेही असे क्षेत्र नाही, की ज्यात यशवंतरावांना रस नव्हता. त्यांच्या जाणिवांचा आवाका मोठा होता. कधी कधी साहेबांचा उल्लेख करताना काही मंडळी बेरजेचे राजकारण, कृपणनीती आदी शब्दप्रयोग मुत्सद्दीपणे वापरतात, तथापि महाराष्ट्राच्या

राजकारणाला दिशा आणि चैतन्य देण्याचे काम चव्हाण साहेबांनीच केले, महाराष्ट्राचे राजकारण सर्वस्पर्शी बनविण्यात यशवंतरावांनी फार मोठा वाटा उचलला. काही माणसांच्या स्मृती त्यांच्या आठवणी, त्यांचे विचार, बुद्धिमत्ता, कर्तृत्व हे प्रेरणा आणि चेतना देणारे ठरत असते. शिवछत्रपती गेल्यानंतर रामदासांनी म्हटले - 'शिवरायांचा आठवावा प्रताप' तसेच म्हणता येईल की, यशवंतरावांचे आठवावे कर्तृत्व नेतृत्व, शहाणपण आणि राजकारण!

मुंबईहून प्रसिद्ध होणाऱ्या **दै. महाराष्ट्र टाइम्सचे माजी संपादक द्वा. भ. कर्णिक** यांना ना. यशवंतराव चव्हाण दिल्लीतील महाराष्ट्राचा मान वाटतात. त्यांच्या कर्तृत्वाचे आलेखन करताना कर्णिक म्हणाले, ना. यशवंतराव चव्हाण यांनी पंडितजींवर, काँग्रेसश्रेष्ठींवर, दिल्लीवर छाप टाकली, ही आपल्या निष्ठेची त्यांना जाणीव करून देऊन ही जाणीव त्यांनी अबोल कर्तृत्वाने करून दिली हे विशेष आहे. ना. यशवंतराव चव्हाण दिल्लीच्या लोकांना उठून दिसतात ते त्यांच्या मुंबई व महाराष्ट्र राज्यातील कर्तृत्वाने. त्यांचे दर्शन व भेट ज्यांना होते त्यांना ते अघळपघळ बोलताना दिसत नाहीत, अवास्तव घोषणा करताना तर मुळीच दिसत नाहीत. यशवंतराव चव्हाण यांचा व्यासंग चांगला, आणि बोलण्यात ते वाक्‌बगार आहेत. पण त्यांनी मितभाषित्व हा आपला बाणा केला आहे. जे काही ते बोलतात ते मोजके व मुद्देसुद असते. राजकीय जीवनात लोकांना कृतिशून्य पण शब्दसूर लोकांच्या तोंडाचा पट्टा चाललेला ऐकण्याची सवय झाल्यामुळे या अबोल व मितभाषी अशा ना. यशवंतरावांची त्यांच्यावर साहजिकच अधिक मोहिनी पडते.

पुण्याहून प्रसिद्ध होणाऱ्या **दै. केसरीचे सहसंपादक रामभाऊ** यांनी घट्ट ओठांचा निग्रही नेता म्हणून ना. यशवंतराव चव्हाणांचा गौरव करताना म्हटले आहे, यशवंतराव महाराष्ट्रात वावरले ते विवेकाची चूळ तोंडात ठेवून. आज देशात वावरत आहेत तेही विवेकाने. यशवंतराव पुष्कळ सांगतात, पुष्कळ त्यांना सांगावयाचे असते पण त्यात पाल्हाळ नसतो हा नेहमीचाच अनुभव आहे. देशातल्या प्रत्येक समस्येबाबत त्यांची मते ठाम आहेत, पण अधिकाधिक अर्ध्या तासाच्या भाषणात ते ती सांगून मोकळे होतात. अनेकदा त्यांचे अर्थपूर्ण मौन, त्यांचा मितभाषीपणा अनेकांच्या

मनात संशयाचे काहूर माजवतो. टीकेला प्रवृत्त करतो. अनेक राजकीय संकटे त्यांच्या समोर उभी असतात, पण ओठ घट्ट ठेवून प्रत्यक्ष कृतीला त्यांच्या जेव्हा प्रारंभ होतो त्यावेळी त्यांची प्रतिमा अधिकच सतेज बनते. ऊन-पावसाचा हा खेळ यशवंतरावांच्या जीवनात अव्याहत सुरू आहे.

दै. मराठवाडा, औरंगाबाद संपादक मा. यशवंतराव चव्हाण दिल्लीला गेल्यावर त्याच तोडीचा राजकारणी पुन्हा महाराष्ट्राला मिळाला नाही असे सांगून राजकारणाचा यशोसोपान यशवंतराव लिलया चढून उगवत्या सूर्याला नमस्कार करणाऱ्या काँग्रेस संस्कृतीमुळे काहीसे पिछाडीला पडल्यासारखे वाटत असले तरी महाराष्ट्रीयन माणसाच्या मनात त्यांच्याविषयी असलेली आत्मीयता ही कधी कमी झाली नाही. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर ज्या पद्धतीने राजकारण या देशात रुजले त्यातून एकदा खुजेच नेतृत्व जन्माला आले. यशवंतरावांचा मात्र त्याला अपवाद ठरला. या नेत्याने महाराष्ट्राच्या राजकारणात एक विशिष्ट उंची प्राप्त करून घेतली होती. त्यामुळे महाराष्ट्रातील स्वतःला बुद्धीवादी समजणारा आणि काँग्रेस संस्कृतीपासून फटकून राहणारा पांढरपेक्षा वर्गही यशवंतरावांच्या व्यक्तिमत्त्वापुढे नामोहरम झाला. काँग्रेस पक्षाच्या एकगठ्ठा पद्धतीच्या राजकारणातही यशवंतरावांनी आपल्या कौशल्याने डूब दिली ती निश्चितच महत्त्वपूर्ण होती. यशवंतरावांनी दिल्लीला गेल्यानंतर त्यांच्या तोडीचा राजकारणी पुन्हा काही महाराष्ट्राला पुढे मिळाला नाही. सारी प्रजा खुरटी निघाली.

पत्रपंडित पां.वा.गाडगीळ यांचा नेहरूंच्या समाजवादावर जेवढा विश्वास तेवढा ना. यशवंतराव चव्हाण यांच्या मजबूत नेतृत्वावर होता. या मजबूत नेतृत्वाची थोरवी गाताना गाडगीळ म्हणतात, दिल्लीत मंत्रिमंडळात जाऊनही ज्यानं महाराष्ट्रात आपला पाठिंबा टिकविला, महाराष्ट्राच्या दैनंदिन प्रश्नात आपले लक्ष कायम ठेवले, महाराष्ट्राची प्रतिष्ठा दिल्लीत वाढवली या तीनही गोष्टी एकट्याने करणारे ना. यशवंतराव चव्हाण पहिलेच महाराष्ट्रीय पुढारी आहेत. आर्थिकदृष्ट्या महाराष्ट्र मागासलेला आहे म्हणून अंतर्गत राजकीय तेढी महाराष्ट्रास परवडणार नाहीत याची पूर्ण जाण असलेले व ती सतत मनाशी बाळगून गेली कित्येक वर्षे वागत आलेले ना. यशवंतराव हेच पहिले महाराष्ट्रीय पुढारी आहेत. संयुक्त महाराष्ट्र समितीने महाराष्ट्र राज्य मिळविले, पण त्या समितीचा सर्वमान्य असा पुढारी न मिळविता आल्याने महाराष्ट्रात बजबजपुरी माजण्याचा धोका उद्‌भवला होता.

ना. चव्हाणांनी त्यावेळी महाराष्ट्र काँग्रेस संघटित करून व राज्यसत्ता हाती घेऊन महाराष्ट्रातील बजबजपुरी टाळली. विरोधी पक्षांशी कमीत कमी विरोधाने व जास्तीत जास्त सलोख्याने ना. यशवंतराव वागत आले आहेत. काँग्रेस पक्षातील एकोपा अत्यंत अडचणीच्या काळात ना. चव्हाणांनी जितका टिकविला तितका दुसऱ्या कोणाला टिकविता आला नाही.

पुण्याहून प्रसिद्ध होणाऱ्या **साधना साप्ताहिकाचे संपादक** ना. यशवंतरावांसंबंधी विचार व्यक्त करतात. १९५७ साली यशवंतराव हे महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री असताना विरोधी पक्षाचे सामर्थ्य ओळखून यशवंतरावांनी तणावाचे वातावरण कमी करून महाराष्ट्राच्या जीवनात राजकीय सौहार्दाचे वातावरण ज्या तऱ्हेने निर्माण केले त्यातून लोकशाहीचा संस्कार मराठी मनावर निश्चित झाला.

संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीच्या वेळी यशवंतरावांनी माडखोलकरांना सडेतोड उत्तर देताना सांगली येथे केलेल्या भाषणात संयुक्त महाराष्ट्र हे सर्व मराठी भाषिकांचे राज्य असेल. ते केवळ मराठ्यांचे राज्य असणार नाही, हे दिलेले आश्वासन फार महत्त्वाचे होते. आणि त्यातून यशवंतरावांचा व्यापक दृष्टिकोन व्यक्त झाला. बाळासाहेब खेर व बऱ्याच अंशाने मोरारजीभाई देसाई यांच्या मंत्रिमंडळात शहरी पांढरपेशा मंत्र्यांचे वर्चस्व होते; परंतु संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीनंतर त्यामध्ये ग्रामीण नेतृत्वाला निश्चित स्थान मिळाले व विधिमंडळाचे कामकाजही मुख्यतः मराठीतच होऊ लागले. केवळ मंत्रिमंडळात मूठभर व्यक्तींना स्थान देणं ही त्यांची दृष्टी नव्हती. राजकीय क्षेत्रात सत्तेचे विकेन्द्रीकरण झाले पाहिजे आणि ग्रामीण भागातील कार्यकर्त्यांचा विकासकार्यात सहभाग मिळावा हा यशवंतरावांचा दृष्टिकोन होता.

लोकमत साप्ताहिकाचे संपादक वामनराव सावंत यांना ना. यशवंतराव चव्हाण यांचे आगळे व्यक्तिमत्त्व मोहक वाटते. त्यांच्याबद्दलचा आदर व्यक्त करताना ते लिहितात, केंद्रीय अर्थमंत्री व महाराष्ट्राचे लोकप्रिय नेते यशवंतराव चव्हाण हे एक अखिल भारतीय कीर्तीचे पुढारी आहेत. त्या क्षेत्रातील त्यांचे स्थानही बरेच वरच्या दर्जाचे आहे. राजकीय क्षेत्रातील बहुधा सर्वच वादळे त्यांना स्पर्श करून गेली आहेत. काही वादळांमध्ये ते स्वतः सापडले आहेत; परंतु त्यामधून ते सहीसलामत बाहेर पडले आहेत.

याचे मुख्य कारण म्हणजे कटू प्रसंग टाळण्याची प्रवृत्ती. सहसा कटू प्रसंग निर्माण होऊ नयेत याची ते फार दक्षता घेत. आपला मुद्दा इतरांना पटवून देण्याची कला त्यांना चांगली अवगत आहे, म्हणूनच ते राजकारणात यशस्वी झाले असल्याचे दिसून येते. त्यांची जाहीर व खाजगी स्वरूपाची भाषणे ही त्यांच्या प्रवृत्तीची द्योतक आहेत. त्यांची जाहीर सभातील व्याख्याने मूलग्राही-उद्‌बोधक व नवनव्या विचारांनी ओथंबलेली असतात. त्यामधून त्यांचे व्यक्तिवैशिष्ट्य व संशोधक वृत्ती दिसून येते. सुशिक्षित व अशिक्षित श्रोत्यांना ती सारखीच आकर्षित करून घेतात व आपण काहीतरी नवे विचारधन आपल्या संग्रही जमा केले असावे, असे श्रोत्यांना वाटल्याखेरीज राहात नाही.

साप्ताहिक 'गतिमान'चे संपादक श्री. नरूभाऊ लिमये लिहितात, राजकारणाच्या मैदानातील अष्टपैलू यशवंत खेळाडू माझ्या संघाला विजय मिळवून द्यावयाचा आहे, असे यशवंतरावांचे वर्णन करून यशवंतरावजींचे मोठेपण त्यांच्या साडेतीन हात देहात सामावलेले नाही, त्यांच्या वैयक्तिक मानसन्मानात सामावलेले नाही, तर त्यांनी महाराष्ट्राकरता आणि महाराष्ट्रातर्फे देशाकरता केलेल्या कामात, सोसलेल्या यातनात सामावलेले आहे. महाराष्ट्र निर्मितीच्या महाभारतात मराठी मनावर एवढे आघात झालेले होते की, केन्द्रातून न्याय मिळत नाही तर आपला आपण स्वतंत्र विचार करावा असे अस्पष्ट बोलले जात होते. त्या काळात काँग्रेस पक्षाला महाराष्ट्रात मजबुती आणण्याच्या कामात यशवंतरावजींचा वाटा अत्यंत महत्त्वाचा आणि अविस्मरणीय आहे. त्यावेळची नेतेपणाची निवडणूक आठवली तर स्वतःला 'सूर्याजी पिसाळ' हे संबोधन मिळत असताना सांगलीच्या जाहीर सभेत संयुक्त महाराष्ट्र की पंडित नेहरू असा प्रश्न निर्माण झाला तर मी नेहरू नेतृत्व पसंत करेन, असे सांगणाऱ्या नेत्याचे विस्मरण भारतीयांना होता कामा नये. तामिळनाडू भलत्या विस्मरण मार्गावर गेला. तो राष्ट्रीय प्रवाहात परत आणताना के. कामराजसारखे नेते पुरे पडले नाहीत. तेथे आपल्या राजकीय जीवनाची बाजी लावून यशवंतरावजींनी महाराष्ट्राला भावनेच्या धारेतून थोपवून धरले.

लोकसभेतील विरोधी पक्षाच्या नेतृत्वात झालेल्या बदलासंबधी आपले विचार स्पष्टपणे मांडताना **वि. ना. देवधर** लिहितात, दिल्लीच्या राजकारणात स्वातंत्र्यानंतरच्या गेल्या ३० वर्षात प्रभावीपणे गाजलेल्या

महाराष्ट्रीय नेत्यांची नावे मी सहज आठवली. हाताची बोटे काही पुरी भरली नाहीत. पहिले नाव आले डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे. भारताचे घटनाकार व पहिल्या राष्ट्रीय सरकारातील कायदेमंत्री म्हणून त्यांचे नाव इतिहासात नमूद झाले आहे, त्यांचे समकालीन काकासाहेब गाडगीळ हेही नेहरूंच्या पहिल्या मंत्रिमंडळातील एक महत्त्वाचे मंत्री. त्यांच्यापाठोपाठ नाव पुढे येते चिंतामणराव देशमुख आणि त्यानंतर कुणाचे नाव पुढे येत असेल तर ते यशवंतराव चव्हाण यांचे. ही संसदेतील महत्त्वाची मंडळी झाली. संसदेत व त्यातही लोकसभेत विरोधी बाकावर बसून नाव गाजविणारे आणखी एक नेते म्हणजे बॅ. नाथ पै, ह. वि. पाटसकर, र. के. खाडिलकर, अण्णासाहेब शिंदे, मोहन धारिया, विठ्ठलराव गाडगीळ, शिवाजीराव देशमुख आदींनी आपल्या परीने कर्तृत्व गाजविले, पण राष्ट्रीय महत्त्वाच्या व्यक्ती म्हणून मी वर उल्लेखिल्याप्रमाणे डॉ. आंबेडकर, काकासाहेब गाडगीळ, चिंतामणराव देशमुख, यशवंतराव चव्हाण, बॅ. नाथ पै या महाष्ट्राच्या सुपुत्रांचा उल्लेख करावा लागेल.

यशवंतरावांच्या ५६ व्या वाढदिवसानिमित्त मुंबई येथील दै. लोकसत्ताचे संपादक लिहितात, महाराष्ट्राच्या तीन सुपुत्रांचे वाढदिवस ह्या आठवड्यात साजरे होत आहेत, हा एक योगायोगाचा तसाच सद्भाग्याचाही योग म्हणावा लागेल. भारताचे गृहमंत्री आणि महाराष्ट्राचे अग्रगण्य नेते श्री. यशवंतराव चव्हाण ह्यांचा ५६ वा वाढदिवस गुरुवारी साजरा होत आहे; तर महाराष्ट्राचे महसूलमंत्री वयाची साठी पूर्ण करून मंगळवारी ६१ व्या वर्षात पदार्पण करीत आहेत आणि महाराष्ट्र राज्याचा कोष अत्यंत चतुरपणे सांभाळणारे अर्थमंत्री श्री. शेषराव वानखेडे ५५ वर्षांची सीमा ओलांडून ५६ व्या वर्षात पदक्षेप करीत आहेत. सार्वजनिक जीवन म्हटले की वादंग व मतभेद हे आलेच. पण या सर्व वादंगांना आणि मतभेदांना तोंड देऊन वर्षानुवर्षे काही नेतेमंडळी आपली आघाडी सांभाळतात, ह्यातच त्यांच्या कर्तृत्वाचा आणि लोकप्रियतेचा पुरावा सामावलेला असतो.

कऱ्हाडचा एक सामान्य शेतकरी घराण्यातला तरुण मुलगा देशभक्तीने प्रेरित होऊन, आपल्या सार्वजनिक आयुष्याचा प्रारंभ करतो आणि स्वकर्तृत्वाच्या जोरावर, द्वैभाषिकाचा मुख्यमंत्री, संयुक्त महाराष्ट्राचा मुख्यमंत्री, भारताचा संरक्षणमंत्री आणि नंतर गृहमंत्री अशी मानाची, अधिकाराची व जबाबदारीची पदे भूषवितो, ह्याचा महाराष्ट्राला सानंद

अभिमान वाटल्याशिवाय कसा राहील? महात्मा गांधीजींच्या हत्येनंतर महाराष्ट्राच्या राजकारणाला निराळाच रंग प्राप्त झाला. त्या दुःखद घटनेतून महाराष्ट्राच्या सार्वजनिक व राजकीय क्षेत्रात नव्या नेतृत्वाचा उदय झाला. देव, देवगिरीकर, गाडगीळ हे पांढरपेशांचे नेतृत्व हळूहळू मागे पडले आणि हिरे, चव्हाण, देसाई, कै. शंकरराव मोरे, वसंतराव नाईक असे बहुजन समाजातील नेते पुढे आले. ग्रामीण भागात मर्यादित क्षेत्रात कार्य करणारी मंडळी प्रांताच्या राजकारणात अग्रभागी चमकू लागली आणि समाजक्रांतीच्या एका नव्या प्रवाहाचा प्रारंभ झाला. महाराष्ट्राच्या राजकीय जीवनात गेली वीस वर्षे अत्यंत वादळी तितकीच बिकट ठरली. ह्या कालखंडात ह्या नव्या नेतृत्वाचा कस लागला आणि बहुजन समाजाच्या नेत्यांच्या हाती महाराष्ट्राचे हितसंबंध सुरक्षित असल्याचे त्यांनी स्पष्टपणे दाखवून दिले. गेल्या १५ वर्षातील महाराष्ट्राचा इतिहास हा यशवंतराव ह्यांच्या कर्तृत्वाचाच इतिहास म्हणावा लागेल. विशिष्ट काळांत विशिष्ट व्यक्ती कशी वागली याबाबत मतभेद होऊ शकतात. त्या पद्धतीने वागण्यात राष्ट्रांच्या दृष्टीने काही चूक झाली का, हा प्रश्नही वादग्रस्त ठरू शकेल; पण तेवढ्याने त्या व्यक्तीने बजावलेल्या ऐतिहासिक कार्यावर पडदा पडणार नाही की त्यावर बोळा फिरविण्याचा यत्न यशस्वी होणार नाही. यशवंतरावांच्या सार्वजनिक कार्याला हा न्याय यथार्थाने लागू पडतो. यशवंतराव चव्हाण ही याक्षणी थोडीफार वादग्रस्त व्यक्ती ठरलेली आहे. तथापि, त्यांच्या चालू धोरणावर भविष्यकाळच अभिप्राय देणार आहे. आज तरी चव्हाणांच्या कर्तृत्वाचा व नेतृत्वाचा परिमल भारतभर पसरलेला असून, दिल्लीतील धकाधकीच्या राजकारणाला ते मोठ्या चातुर्याने तोंड देत आहेत. अशा ह्या महाराष्ट्राच्या लाडक्या नेत्याला भारताची व महाराष्ट्राची सेवा करण्यासाठी उदंड आयुरारोग्य लाभो आणि त्यांचा कीर्तिसुगंध देश-विदेशात पसरून, देशसेवेची प्रेरणा देशांतील व महाराष्ट्रांतील तरुण पिढीला लाभो, अशी ह्या मंगल प्रसंगी आम्ही प्रभुचरणी प्रार्थना करतो.

दै. नवा काळचे संपादक आपल्या अग्रलेखात म्हणतात की

समर्थ रामदासासारख्या महान योग्याला स्तुतिसुमनांचा वर्षाव करावा लागला अशी शिवाजी महाराज ही विभूती होती. समर्थ रामदासांनी म्हटले आहे की,

शिवरायाचे कैसे चालणे। शिवरायाचे कैसे बोलणे ।
शिवरायाची सलगी देणे। कैसे असे ।।

समर्थ रामदास इतके निहायत प्रसन्न झाले होते की, शिवरायाचे चालणे, बोलणे, आपुलकीने वागणे अशा प्रत्येक गोष्टीचे त्यांनी कौतुकाने कीर्तन केले आहे. संयुक्त महाराष्ट्रात नेते अनेक झाले, पण ज्यांचे चालणे आणि बोलणे, सलगी देणे फार फार वेगळे होते. आजही आम्हाला डोळ्यांनी दिसतात असे फक्त यशवंतराव! यशवंतरावांनी आम्हाला प्रेम दिले. आम्हाला त्याचे नवल वाटायचे. ज्या वृत्तपत्राचा ५ हजारही खप नाही त्या वृत्तपत्राच्या संपादकाला आज कोण मोजतो? पण यशवंतराव फार प्रेमाने वागले आणि आम्ही आश्चर्यचकित झालो. एकदा सरळ त्यांना विचारले, यशवंतरावांचा धाक होता पण न विचारण्याइतका नव्हता. आम्ही विचारले, ''नवा काळचा ५ हजारही खप नसताना आपण आपुलकीने व मानाने का वागविता? यशवंतरावांनी उत्तर दिले, ''ज्या घरांशी मैत्री जोपासायची असे मी मनोमन ठरविलेले आहे, त्यात तुम्ही आहात! मी रोजचा हिशोब करणारा राजकारणी नाही, मी महाराष्ट्राचे आगामी पंचवीस वर्षांचे चित्र रंगविणारा कलाकार आहे!'' असे हे बोलणे, असे त्यांचे वागणे आणि अशी सलगी देणे!

एकदा यशवंतरावांच्या वाढदिवसानिमित्त आम्ही अग्रलेख लिहिला. त्यात म्हटले होते की, यशवंतराव जाणीवपूर्वक शिवरायांचे गुण आत्मसात करण्याचा प्रयत्न करतात. यामुळे ते शिवरायांची स्मृती जागवितात. तथापि शिवरायांचा सर्वात महान गुण त्यांच्यात नाही. शिवरायांनी प्राणांची किंमत देणारी हिंमत क्षणोक्षणी धरली. यमदूताच्या सावलीतच ते जगले. अफझलखानाच्या भेटीसाठी गेले तेव्हा वाघाच्या जबड्यात त्यांनी मानच दिली नव्हती का? शाहिस्तेखानाच्या वाड्यात शिरले तेव्हा आगीतच शिरले नव्हते का? औरंगजेबाच्या दरबारात त्यांनी पाऊल टाकले तेव्हा मृत्यूलाच त्यांनी आव्हान दिले नाही काय? तळहातावर प्राण घेऊन शिवाजीराजे पराक्रम गाजवीत राहिले. याउलट यशवंतरावांच्या शब्दकोशात हिंमत हा शब्दच नसावा! मृत्यूचा धोका सोडाच, पण सत्तापद जाण्याचा धोकाही ते कधी पत्करत नाहीत. यशवंतरावांचे सावध राजकारण यशस्वी आणि कल्याणकारी आहे.

यशवंतरावांचे बळ वाढले.

दै. 'नवशक्ती' चे संपादक आपल्या अग्रलेखात म्हणतात, बुलढाणा मतदारसंघातील लोकसभेच्या निवडणुकीत संघटना काँग्रेसचे उमेदवार बॅ. निकम यांचा सपशेल पराभव करून काँग्रेसचे उमेदवार प्राचार्य यादव शिवराम महाजन हे दणदणीत बहुमताने निवडून आले. २७६ मतांनी आपली अनामत रक्कम वाचली एवढेच समाधान सिंडिकेट काँग्रेसला मानता येईल. या निवडणुकीला आणि याच वेळी झालेल्या विधान परिषदेच्या निवडणुकीलाही महाराष्ट्राच्या राजकारणाच्या दृष्टीने मोठे महत्त्व होते. राज्यसभेच्या निवडणुकीत महाराष्ट्रात सिंडिकेट काँग्रेसला अनपेक्षित विजय मिळाला होता आणि ते यश सिंडिकेटने महाराष्ट्र काँग्रेसच्या आमदारात फाटाफूट करून मिळविले होते. विधान परिषदेच्या निवडणुकीतही अशीच फाटाफूट आपण करू अशी सिंडिकेटची समजूत होती. सिंडिकेटने काँग्रेस आमदारांपैकी सात-आठ लोकांना फोडले असावे असे दिसते. पण त्याचा काहीही उपयोग झाला नाही. सिंडिकेटचा उमेदवार पडलाच आणि काँग्रेसचे आठही उमेदवार विजयी झाले. महाराष्ट्रात यशवंतराव चव्हाण यांच्या नेतृत्वाचा हा निर्विवाद विजय आहे. महाराष्ट्रात पाय रोवण्याआधी सिंडिकेटची जी काही स्वप्ने असतील ती अर्धीअधिक तरी निकालात निघावीत, असेच हे निर्णय आहेत.

महाराष्ट्रात काँग्रेसचा पराभव झाला तर तो यशवंतरावांचा आणि विजय झाला तर तो इंदिरा गांधीचा असे ज्यांना भासवायचे असेल त्यांनी खुशाल तसे भासवावे, पण महाराष्ट्र काँग्रेसवर आणि सर्वसामान्य मराठी मनावर यशवंतरावांची पकड आहे हेच या निवडणुकीने सिद्ध केले आहे. यशवंतराव गृहमंत्री असले तरी त्यांना तेथे कोंडीत पकडण्याचे राजकारण अनेक बाजूंनी नित्यतः खेळले जात असते. सीमाप्रश्नापासून नक्षलवाद्यापर्यंत त्यांच्यावर टाकण्यात येत असलेले डाव ते मोठ्या चातुर्याने दूर करीत आहेत. महाराष्ट्रात काँग्रेसचे बळ कमी झाले असते तर ती घटना यशवंतरावांच्या विरुद्धच वापरण्यात आली असती. या बुलढाणा पोटनिवडणुकीतील आणि विधान परिषदेच्या निवडणुकीतील यशाने यशवंतरावांचे बळ वाढले आहे.

अस्मितेचे प्रतीक

मुंबईचे शिवनेर दैनिकाचे संपादक आपल्या अग्रलेखात लिहितात,

भारताच्या राजकारणात यशवंतरावांनी स्वतःचे असे एक स्थान निर्माण केलेले होते. हे स्थान त्यांच्या स्वतःच्या कर्तृत्वातून निर्माण झालेले होते. त्यांनी मराठी अस्मितेला नव्या स्वरूपात घडविले. उलट राजकीय वादळांना तोंड देतच त्यांनी मार्गक्रमण केले. वादळाशी घेतलेल्या झुंजीमधून त्यांचे नेतृत्व आणि महाराष्ट्राचा इतिहास घडून राहिला. १९५५ सालापासून पुढची पाच वर्षे हा यशवंतरावांच्या कर्तबगारीचा अत्यंत कसोटीचा काळ होता. त्या काळाच्या कसोटीला यशवंतरावांचे नेतृत्व उतरले आणि त्यामुळेच महाराष्ट्राचा भाग्योदय झाला.

यशवंतराव ध्येयदृष्टीचे, संघटनेला सांभाळणारे, मृदु अंतःकरणाचे सद्‌गृहस्थ होते.

महाराष्ट्राचा सूर्य मावळला

मावळत्या सूर्याला साक्ष देऊन श्रीमती इंदिरा गांधी यांना साथ देण्यासाठी निघालेला महाराष्ट्राचा सूर्य अखेर मावळला. हिमालयाच्या मदतीला धावून गेलेला सह्याद्रि अखेर हिमालयाच्या कुशीतच थंडावला. भारताच्या माजी उपपंतप्रधानपदावर विराजमान झालेला महाराष्ट्राचा पहिला मराठा कैलासवासी झाला. भारताच्या स्वातंत्र्यसंग्रामात वयाच्या सोळाव्या वर्षी काँग्रेसचा तिरंगी झेंडा खांद्यावर टाकून स्वातंत्र्यासंग्रामात उडी घेणारा क्रांतिवीर परलोकवासी झाला. शेतकरी कामगार पक्षाच्या स्थापनेनंतर महाराष्ट्राच्या बहुजन समाजाला बरोबर घेऊन महाराष्ट्रातील काँग्रेस शाबूत ठेवणारा काँगेस नेता निजधामाला गेला. मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राच्या वावटळीत महाराष्ट्रापेक्षा राष्ट्र श्रेष्ठ असल्याचा संदेश देणारा थोर राष्ट्रपुरुष अचानक दिसेनासा झाला. सत्यशोधक समाजाच्या चळवळीतून निर्माण झालेले बहुजन समाजाचे नवे नेतृत्व सामान्य जनतेला सोडून एकाकी गेले. मानवेंद्र रॉय यांच्या मानवतावादी विचारांचा पगडा पडलेले वैचारिक नेतृत्व अनंतात विलीन झाले. शेती औद्योगिक क्रांतीने महाराष्ट्रभूमीला सुजलाम् सुफलाम् करणारे शेतकऱ्यांचे नेतृत्व वैकुंठवासी झाले. सहकार चळवळीचा झेंडा खेड्यापाड्यात आणि वाड्यावाड्यात फडकविणारे सहकारमहर्षीचे महर्षी कर्वे, श्री. यशवंतराव चव्हाण, विठ्ठलराव विखे-पाटलांच्या भेटीसाठी गेले.

भारतामध्ये बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणाचा ठराव पहिल्याप्रथम आणून

समाजवादाचा पाळणा महाराष्ट्रात हलविणारा समाजवादी साथी स्वर्गवासी झाला.

सह्याद्रिचे झंझावाती वारे हिमालयाच्या कुशीत अचानक थंडावले आणि केवळ महाराष्ट्रालाच नव्हे, तर साऱ्या भारतवर्षाला दुःखसागरात बुडवून गेले. श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या हत्येनंतर देशावर दुसरी कुऱ्हाड कोसळली. ज्या यशवंतरावांनी महाराष्ट्राचे आणि भारताचे यशवंत नेतृत्व केले त्या यशवंतरावांनी अखेर इंदिराजींच्यापाठोपाठ स्वर्गाचा मार्ग पत्करला. श्री यशवंतराव चव्हाण म्हणजे महाराष्ट्राच्या सामाजिक आणि राजकीय जीवनातील वाहते वारे होते. लोकमान्य टिळकांनंतर राष्ट्राला लाभलेले महाराष्ट्राचे ते आदरणीय नेतृत्व होते. जेथे - जवळकरांच्या चळवळीने आणि फुले - शाहूंच्या पुण्याईने पावन झालेले महाराष्ट्राचे कष्टकरी जनतेचे नेतृत्व यापुढे दिसणार नाही. बुद्धिवंतांच्या बैठकीत शोभून दिसणारे यशवंतराव, साहित्यशादरेच्या मंदिरात पावन झालेले यशवंतराव, राजकीय आखाड्यात लढता लढता यशवंत झालेले यशवंतराव, नेहरूंच्या राट्रीय चळवळीत क्रांतीवीर झालेले यशवंतराव महाराष्ट्राच्याच काय, पण भारताच्या इतिहासात तर सोनेरी पान लिहून गेले.

आचार्य अत्रे आपल्या दै. मराठा मध्ये यशवंतरावांचे अभिनंदन करतात. आम्ही श्री.यशवंतराव चव्हाणांचे आज अभिनंदन करतो. परवाच्या दिवशी पुण्याला शनिवारवाड्यापुढे भारतरत्न महर्षी कर्वे यांच्या अध्यक्षेखाली भरलेल्या महाराष्ट्र राज्य महोत्सवाच्या विराट सभेत ''कोणा एका व्यक्तीच्या वा पक्षाच्या प्रयत्नांनी हा महाराष्ट्र आलेला नाही. अनेक वर्षांचे हे स्वप्न साकार होण्यास जनतेचेच कर्तृत्व कारणी लागलेले आहे. या प्रयत्नांत ज्यांनी बलिदान केले, त्या ज्ञात-अज्ञात हुतात्मांना मी मानाचा मुजरा करतो'' असे भावपूर्ण उद्‌गार काढून यशवंतरावांनी संयुक्त महाराष्ट्राच्या हुताम्यांना श्रद्धांजली वाहिली. याबद्दल यशवंतराव चव्हाण यांचे आम्ही अंतःकरणपूर्वक अभिनंदन करतो. यशवंतरावांच्यावर आम्ही अतिशय कठोर टीका केली आहे; कारण संयुक्त महाराष्ट्राच्या झगड्यात त्यांनी विरोध केला होता. ह्या झगड्याच्या विराट स्वरूपाचे आणि महाराष्ट्रीय जनतेच्या भावनांचे त्यावेळी त्यांना सम्यक आकलन झाले नाही. 'साडेतीन कोटी मराठी जनतेपेक्षा पंडित नेहरू मोठे आहेत ' असे त्यांनी उद्‌गार काढून महाराष्ट्राचा अपमान केला असे आम्हाला वाटले. म्हणून त्यावेळी

त्यांच्यावर आम्ही कडाडून हल्ला केला. त्यानंतर द्विभाषिक राज्य यशस्वी करून दाखविण्याची त्यांनी प्रतिज्ञा केली. एवढेच नव्हे, तर द्विभाषिक राज्य हे 'यावश्चंद्र दिवाकरौ' मोडणार नाही ही काळया दगडावरची रेघ असे बोलून संयुक्त महाराष्ट्रवाद्यांना त्यांनी आव्हान दिले. पण पूर्वीच्या त्यांच्या या सर्व प्रतिज्ञा, आव्हाने आणि वल्गना काळाने फोल ठरविल्या. सोडेतीन कोटी मराठी जनतेच्या इच्छेपुढे सरतेशेवटी त्यांना मान वाकवावी लागली आणि द्विभाषिक राज्य मोडून त्यांचे दोन तुकडे करावे लागले. आम्ही असे विचारतो की, महाराष्ट्राच्या भावनेचा आणि प्राणाचा गेली चाडेचार वर्षे काँग्रेसश्रेष्ठींनी जो हा खेळखंडोबा केला तो त्यांना वाचवता आला नसता काय? काही जरुरी होती का ह्या सर्व उठाठेवीची? भारताच्या तेरा भाषिकांना जेव्हा भाषावार राज्ये देऊन टाकली त्याच वेळी मुंबईसह महाराष्ट्र राज्य जर निर्माण झाले असते तर महाराष्ट्राचे केवढे कल्याण झाले असते आणि काँग्रेसलाही महाराष्ट्राचे केवढे धन्यवाद मिळविता आले असते; पण कोणतीही गोष्ट योग्य वेळी करायची नाही आणि लोकांना शिव्याशाप दिले म्हणजे मग मात्र मुठीत धरून ती शेवटी अळेबळे करायची, ही काँग्रेसला जणू काही सवयच लागून राहिली आहे. आता संयुक्त महाराष्ट्राच्या झगड्यात ज्यांचे बलिदान झाले त्या हुतात्म्यांना अनादराची भाषा वापरण्याचे काँग्रेसवाल्यांना काही कारण होते का? स्वतः यशवंतरावांनी सुद्धा ११ ऑगस्ट १९५६ रोजी पुण्याच्या काँग्रेस भवनात भाषण करताना 'ज्यांनी मुंबईच्या रस्त्यात गोंधळ घातला, त्यांनीच द्विभाषिक आणले' अशा तऱ्हेचे हेटाळणीचे उद्‌गार काढले होते. हुतात्म्यांबद्दल मराठी जनतेच्या मनात अतीव आदराची भावना आहे. म्हणून महाराष्ट्र राज्याचे जन्मोत्सव जेथे जेथे जनतेने साजरे केले, तेथे तेथे हुतात्म्यांना पहिले अभिवादन करण्यात आले आहे. ह्या हुतात्म्यांच्या पुण्याईने महाराष्ट्र राज्य मिळाले असे मराठी जनतेला वाटते. ही नाजूक भावना मुंबईच्या काँग्रेस सरकारने ओळखायला नको होती का? मग हुतात्म्यांबद्दल आदर व्यक्त करण्याच्या कार्यक्रमाची जेथे कुठे सूचना आली, तेथे सरकारी अधिकाऱ्यांनी त्यांच्यावर कटाक्षाने बहिष्कार का टाकावा? बरे, 'झाले गेले विसरा, आता पुढच्या कामाला लागा' असे यशवंतराव वारंवार सांगतात. लोक विसरावयाला तयार होतील. पण 'यशवंतराव कुठे विसरावयाला तयार आहेत, त्यांनी हुतात्म्यांबद्दलची पूर्वीची आपली वृत्ती सोडून द्यावी व धारातीर्थावर जाऊन

हुतात्म्यांना अभिवादन करावे' असे आम्ही दोन-चार जाहीर भाषणात म्हणालो होतो. मराठी जनतेची हुतात्म्यांबद्दल ही भावना ओळखून अखेर पुण्याच्या सभेत यशवंतरावांनी संयुक्त महाराष्ट्राच्या हुतात्म्यांना श्रद्धांजली अर्पण केली हे फार चांगले केले. ज्या अनंत गोलतकराचा मृत्यू चौपाटीवर पोलिसांच्या लाठीमाराने झाला असा कॉरोनरने स्वच्छ निर्णय दिला असता, आपणास तो अमान्य आहे असे यशवंतरावांनी विधानसभेत पूर्वी उद्‌गार काढले होते, त्या हुतात्मा अनंत गोलतकरासहित आता यशवंतरावांनी श्रद्धांजली अर्पण केली असे आम्ही समजतो, एवढे केल्यानंतर आता नव्या महाराष्ट्र राज्याची सूत्रे हाती घेताना यशवंतरावांनी आपल्या सर्व मंत्र्यांसह 'ल्फोराफाऊंटन' (धारातीर्थ) वर जाऊन हुतात्म्यांना श्रद्धांजली वाहिली, तर मराठी जनतेच्या भावनेचा केवढा मोठा आदर केल्यासारखे होईल! त्यांनी आमच्या या विनंतीचा अवश्य विचार करावा. त्याचप्रमाणे 'महाराष्ट्र राज्या'चे स्वप्न मराठी जनतेच्या कर्तृत्वाने साकार झाले हे यशवंतरावांनी पुण्याच्या भाषणात जे सांगितले त्यात त्यांनी पुढे बदल करू नये. नाही तर 'महाराष्ट्र राज्य' आपोआप झाले किंवा 'द्विभाषिक राज्य मोडले हा माझा व्यक्तिगत पराभव झाला' असे बोलण्याची त्यांना अधूनमधून हुक्की येते. त्यामुळे मराठी जनतेची मने निष्कारण शंकाकुल होतात. साडेतीन कोटी मराठी जनतेचे महाराष्ट्र राज्याबद्दलचे प्रत्येक मागणे काँग्रेस सरकारला हळूहळू कबूल करावेच लागेल, याबद्दल आमच्या मनात तिळमात्र शंका नाही. मुंबई जशी काँग्रेसश्रेष्ठींना महाराष्ट्राला द्यावी लगली, त्याचप्रमाणे डांग-उंबरगाव-कारवार-बेळगाव ह्या मराठी भाषिकांच्या सीमाप्रदेशाचा समावेशही एक दिवस त्यांना महाराष्ट्रात करावा लागेल, ही काळया दगडावरची रेष आहे. म्हणून सीमाप्रदेशाचा लढा अधिक विकोपास जाऊन त्यामध्ये हौतात्म्य करण्याची पाळी मराठी जनतेवर न येईल अशी काँग्रेसश्रेष्ठींनी आणि यशवंतरावांनी सावधगिरी घ्यावी, अशी त्यांना आमची विनंती आहे. नव्या महाराष्ट्र सरकारची सूत्रे हाती घेण्यापूर्वी संयुक्त महाराष्ट्राच्या हुतात्म्यांना यशवंतराव चव्हाण यांनी श्रद्धांजली वाहावी हा साडेतीन कोटी मराठी जनतेचा फार मोठा विजय आहे, यात काही शंका नाही.

२२ जून १९७०च्या 'महाराष्ट्र टाइम्स' मध्ये गृहमंत्र्यांचा दौरा' या शीर्षकाच्या अग्रलेखात संपादक लिहितात,

केंद्रीय गृहमंत्री श्री. यशवंतराव चव्हाण हे मध्यप्रदेश, बिहार,

आंध्रप्रदेश, महाराष्ट्र यांच्या दौऱ्यावर निघत आहेत. याच सुमारास मा. यशवंतराव चव्हाण यांना अर्थमंत्रीपद देऊ करणार असल्याच्या बातम्या उठत आहेत. हे जाणूनबुजून होत आहे की आपाततः हे कळण्यास मार्ग नाही. अर्थमंत्रीपद हे महत्त्वाचे जरूर आहे. पण गृहमंत्री काही राज्यांच्या दौऱ्यावर निघाले असताना या प्रकारचे वृत्त प्रसिद्ध झाल्यामुळे तर्कवितर्क केले जाणे शक्य आहे. काँग्रेस महासमितीने जातीयवादाविरुद्ध तीव्र स्वरूपात मतप्रदर्शा केले आणि जातीयवादाविरुद्ध गल्लीगल्लीत, मोहोल्ल्या मोहोल्ल्यात प्रचार करण्याचा इरादा जाहीर केला. संघटनात्मक पातळीवर हा प्रचार होऊ शकेल, पण शासकीय पातळीवर काही कडक उपाय योजावे लागतील. जातीय दंगल झालेल्या व आसपासच्या भागात सामुदायिक दंड बसविण्याची सूचना केंद्र सरकारने राज्यांना केली आहे. ही सूचना केवळ जातीय दंगलीपुरतीच मर्यादित न ठेवता सर्वप्रकारच्या दंगलीबाबत अमलात आणावी, म्हणजे राष्टीय संपत्तीची हानी ठिकठिकाणी व वारंवार होते तिला आळा बसेल. सामुदायिक दंडाची उपाययोजना पूर्वी होत होती, पण नंतर ती थांबविण्यात आली. हा उपाय कडक व ओल्याबरोबर सुकेही जाळणारा असेल, पण देशातील वाढत्या हिंसाचाराला आळा घालण्यासाठी याची गरज आहे. अर्थात निवडणुकीच्या राजकारणामुळे सामुदायिक दंडाचे साधन वापरण्यास राज्य सरकारे कितपत राजी होतील यात शंका आहे. तथापि गृहमंत्री श्री.यशवंतराव चव्हाण यांनी ह्या दौऱ्यात सामुदायिक दंडाचा उपाय राज्य सरकारच्या गळी उतरविण्याचा प्रयत्न करावा असेच शांतताप्रिय नागरिक म्हणतील. या दौऱ्यात निरनिराळ्या राज्यांतील यापूर्वी झालेल्या दंगलीचे व त्या शमविण्यासाठी केलेल्या उपायांचे प्रत्यक्ष ज्ञान गृहमंत्र्यांना होईल. यापूर्वी काही दंगलीची चौकशी होऊन अहवाल बाहेर पडले आहेत. पण अहवालानुसार कृती झाली, सुधारणा झाली असे सर्व ठिकाणांबाबत म्हणता येणार नाही. ती का झाली नाही वा होऊ शकत नाही याची चर्चा गृहमंत्र्यांना करता येईल. घटक राज्ये आणि केंद्र सरकार यांना एकमेकांच्या साह्याने जातीय दंगलींना आळा घालण्यासाठी कोणत्या दिशेने पावले टाकता येतील, याची शहानिशा प्रस्तुत दौऱ्यात होऊ शकेल.

गृहमंत्री ज्या राज्यांचा दौरा करणार आहेत, तेथे काँग्रेसची राजवट आहे. बिहारमध्ये संयुक्त आघाडी असली तरी सत्तारूढ काँग्रेस हा प्रमुख पक्ष आहे. या अनेक राज्यांत अलीकडच्या काळात जातीय दंगली झाल्या,

त्यावरून केवळ काँग्रेस पक्षावरच या दंगलींना पायबंद न घातल्याची टीका करून स्वतः अलिप्त राहण्यास विरोधी पक्ष मोकळे आहेत. पण जातीय सलोख्याचे वातावरण तयार झाले तर त्याला सर्वच पक्ष जबाबदार आहेत. विशेषतः दंगल झाल्यानंतर संशयितांना पकडल्यावर त्यांना सोडविण्यासाठी, शिक्षा कमी करून घेण्यासाठी काँग्रेससह सर्वच पक्षांची जी अहमहमिका लागते, ती पोलिस-यंत्रणा दुर्बल करण्यास कारणीभूत होते.

पोलिस म्हणजे शाळामास्तर नव्हे. त्यांचा दराराच राहिला पाहिजे. वचक असला पाहिजे. मुलांना शिकवून शहाणे करण्याचे काम शिक्षकाचे; पोलिसांचे नाही. राजकीय पक्ष हा विवेक करीत नाहीत. केंद्रीय गृहमंत्री ज्यावेळी घटकराज्यांच्या मुख्यमंत्र्यांशी, लोकप्रतिनिधींशी चर्चा करतील, तेव्हा पोलिसयंत्रणा कशा प्रकारे समर्थ बनविता येईल यावरही विचारविनिमय होईल अशी अपेक्षा. जातीय दंगलींचा प्रश्न संघटनात्मक व शासकीय अशा पातळीवर हाताळावयास हवा. शासकीय पातळीवर त्याबाबत विचारविनिमय सुरू झाला, की लोकजागृतीचे काय करणार असा प्रश्न विचारावयाचा व लोकजागृतीचे आवाहन केले, की सरकारी पातळीवर कोणते उपाय योजणार असा सवाल करावयाचा, असा काही पंडितांचा खाक्या आहे. पण हा प्रश्न दोन्ही पातळीवर हाताळावा लागणार असून, गृहमंत्र्यांचा दौरा हा केंद्र सरकारच्या या जाणिवेचा द्योतक मानावा लागेल.

यशवंतरावांचे निसर्गप्रेम

निसर्ग म्हणजे पंचमहाभूतांचा नयनरम्य, अखंड नि अवर्णनीय हास्यविलास! त्याचा अपरंपार पसारा. नादरूप रसगंधस्पर्शादीचा अजस्त्र विस्तार, इंद्रियाच्या मिटलेल्या पोकळीत त्याचा बिंदू मात्र गवसला तरी धन्य धन्य!

यशवंतरावांसारख्या अभिजात रसिक मनाला निसर्गाचे खूप आकर्षण! राजकारणाच्या राजरस्त्यावरून प्रवास करताना झाडाझुडपात लपाछपी खेळणाऱ्या नागमोडी पाऊलवाटावर यशवंतराव रेंगाळत असत. निसर्गाच्या सान्निध्यात स्वतःला झोकून देत असत. जहाजावरून प्रवास करणारा समुद्रपक्षी जसा आभाळात इकडेतिकडे रमला, तरीही तो पुन्हा पुन्हा जहाजावरच उतरतो, तसे यशवंतरावांचे मन निसर्गाच्या निळया-सावळया निमंत्रणासाठी सतत अधीर असे.

'निसर्गा'विषयी यशवंतरावांना असलेल्या ओढीचे रसाळ वर्णन त्यांच्याच शब्दात पुढे देत आहे. आपल्या स्वतःच्या गावाच्या घडणीचे चित्र रेखाटताना यशवंतराव म्हणतात, ''सागरोबाचे शिवार हे देवदेवेंद्राला पडलेले एक स्वप्न आहे, असे मला नेहमी वाटते. स्वतःला एखादे घरकुल असावे म्हणून जणू शोधाशोध करीत आलेली देवमंडळी या शिवारात पोहोचताच कायमची स्थिरावली असावीत आणि या शिवाराचे मग त्यांनी 'देवराष्ट्र' बनवून टाकले.''

यशवंतरावांचे जीवन विकसित होत गेले तसा देशविदेशात सफरी करण्याचाही योग आला. त्या सफरीत त्यांनी निसर्गाचा आस्वाद घेतला आणि त्याच वेळी त्यांचे कविमनही उचंबळून आले. अशा एका उत्स्फूर्त

भावनोद्रेकात ते म्हणतात, ''माझ्या वाट्याला आलेल्या आठवणींच्या गुच्छातील फुले सर्व प्रकारची आहेत. त्यात मनाला कर्तव्यपूर्तीचे समाधान देणारी जशी फुले आहेत तशीच चांगल्या माणसाच्या सहवासाचा सुगंध देणारीही असंख्य आहेत....एकंदरीत नियतीने दिलेल्या माझ्या आठवणींचा गुच्छ समृद्ध आहे, आकर्षक आहे, कधी न सुकणारा आहे, हे माझ्या आयुष्यातील एक फार मोलाचे धन आहे.''

कृष्णेच्या काठची आठवण झाली, म्हणजे बालपणची आणि तरुणपणातील जीवनाची जडणघडण करणाऱ्या काळाची आठवण येऊन मन आजही कसे हेलावून जाते. ते म्हणतात, ''लहानपणी मी संगमावर बसत असे. कोठून तरी येणारे आणि कोठेतरी जाणारे ते 'जीवन' मी रोज पाहात असे. कोणासाठी तरी ते धावत होते. त्यात खंड नव्हता. त्या 'जीवनाला' एक लय होती पण ते लयाला गेलेले मी कधीच पाहिले नाही. ते जीवन नित्य नवे होते. त्याचा जिव्हाळा कधी आटला नाही.''

''जीवन पराकोटीचे समर्पित असेल तर ते कधीच जीर्ण होत नाही. चंद्र कधी जुना होत नाही, सूर्याला म्हातारपण येत नाही, दर्या कधी संकोचत नाही. यातील प्रत्येकाच्या जीवनात पराकोटीचे समर्पण आहे; पण अनंत युगे लोटली तरी विनाश त्यांच्याजवळ पोहोचलेला नाही. काळाने त्यांना घेरलेले नाही. त्यांचा कधी कायापालट नाही. स्थित्यंतर नाही, ते निःश्वसन अखंड आहे.'' वेरूळ येथील कैलास लेणी ज्यावेळी मी प्रथम पाहिली त्यावेळच्या माझ्या भावना मला आजही आठवतात. ते म्हणतात ''ती कैलास लेणी पाहून माझे मन भारावून गेले. आजूबाजूचे जे लोक मला त्यांच्यासंबंधी माहिती देत होते त्यांचे अस्तित्व देखील मी क्षणभर विसरून गेलो. माझे मीपण मी विसरलो आणि किंचितकाल एका स्वर्गीय अशा आनंदात रममाण झालो. मला वाटते, आजकालच्या धकाधकीच्या जीवनात व्यक्तीच्या आयुष्यात असा क्षण येणे हाच त्याला लाभणारा विरंगुळा होय. असा विरंगुळा प्रत्येकाच्या जीवनामध्ये जितका जास्त येईल तितके त्याचे जीवन अधिक सुखी बनेल. श्रेष्ठ कलाकृतींमध्ये जीवन फुलविण्याची अशी अमर्याद शक्ती असते.

संगम जिथे कुठे झालेला असेल ते ठिकाण माझ्या आवडीचे असते. यशवंतराव म्हणतात ''मला ते रम्य वाटते, स्फूर्ती देणारे, जीवनाचा एक

वेगळाच अर्थ सांगणारे असे भासू लागते. नद्यांचा संगम झालेले स्थान हिंदुस्थानात पवित्र मानले जाते. पण ते धार्मिक अर्थाने. मला ते भौतिक दृष्टीने पवित्र वाटते. ते मनाला काही वेगळेच सांगत असते. दोन नद्या एकात एक मिसळतात तेव्हा दोन शक्तींचे मीलन झाल्याचे ते दर्शन असते. दोघी एक होऊन, एकरूप, एकजीव होऊन पुढे जातात. आणि हजारोंचे जीवन संपन्न करीत असतात.'' ''माणसामाणसांचे जसे मीलन होईल, विचारांचा संगम होईल आणि माणसे एकजीव बनून कर्तृत्व करतील तर सारेच सुखाने नांदतील, त्यांचे जीवन संपन्न बनेल. राग, द्वेष, स्पर्धा, शत्रुत्व त्या संगमात मिसळून विरघळून जातील आणि विशुद्ध जीवनाचा स्त्रोतच पुढे जात राहील, असे निसर्गाने निर्माण केलेल्या संगमाच्या ठिकाणी उभे राहिले की माझे मन सांगू लागते.'' पुढे ऐतिहासिक वास्तूबद्दल ते म्हणतात, ''ऐतिहासिक वास्तू पाहताना तिच्या ललाटावरील लेख वाचण्याचा मी प्रयत्न करतो. मानवमात्रांच्या ललाटाप्रमाणेच अशा वास्तूंच्या ललाटावरही सटवाई काही तरी लिहून जात असली पाहिजे. तेथील माणसांच्या ललाटाप्रमाणे इतिहास घडतो, की वास्तूंच्या ललाटाचा लेख माणसाला घडवितो हे मला माहिती नाही. पण या दोन्हीचा काहीतरी आंतरिक संबंध असला पाहिजे खास! ऐतिहासिक वास्तूंच्या छायेत मी जेव्हा जातो तेव्हा तो वास्तुपुरुष हसू लागतो आनंदाने - भेसूरपणे! काळाचा पडदा बाजूला सारून सोन्याच्या टाकाने लिहिलेला वैभवशाली इतिहास वाचताना त्यांना आनंदाने भरते येते. आणि मळलेली भाग्यरेखा दाखविताना तो भेसूर हसतो. तो सांगतो, रत्नजडित सिंहासनावर आरूढ झालेला मी आज असा आहे. पडलेला, पिचलेला, जळमटलेला! ते पाहताना अंतःकरण विदीर्ण होते.'' यशवंतराव पुढे कथन करतात की, ''शास्त्रज्ञ म्हणतात, सूर्याभोवती ग्रहमाला फिरते. अध्यात्मी सांगतात, सूर्य जगाचा आत्मा आहे. नियती म्हणते, पंचमहाभूते माझे दास आहेत. दृश्य व अदृश्य जगत निर्माण करण्यात नियतीचा लीलात्मक आनंद आहे असेही कोणी म्हणतात. मला वाटते, जग हे कलात्मक आनंदाकरिता निर्माण केलेली शक्ती आहे. या कलेत स्फूर्ती आहे. माणुसकी आहे. केवळ वैज्ञानिक हिशेब म्हणजे जग नव्हे. कला आणि पावित्र्य यांचा हा एक सुरेख संगम आहे.''

''मातीच्या आणि मातेच्या सान्निध्यात मला या सर्वांचा साक्षात्कार घडतो. तिच्या अंतःकरणाच्या अवकाशात मी स्थिरावतो. प्रशांत मनोभूमीवर

पहुडतो, आत्मतेजाने तेजाळून निघतो, प्रेमामृताने ओलाचिंब होतो आणि श्वासात श्वास मिसळून जातो - कन्याकुमारीच्या प्रशांत परिसरात, कृष्णामाईच्या सान्निध्यात, गंगायमुनेच्या सहवासात, हिमालयाच्या कुशीत...अशी भावसमाधी लागते.''

यशवंतरावांनी भारत सरकारचे संरक्षण, अर्थ, गृह व विदेशमंत्री या नात्यांनी ज्या विदेशयात्रा केल्या त्या यात्रांमधून त्यांना निसर्गाची जी वैशिष्ट्ये दिसून आली ती त्यांनी सौ. वेणूताई यांना पाठविलेल्या पत्रातून बिनचूक रीतीने टिपली आहेत. ते लिहितात, ''अफगाणिस्तानच्या प्रदेशात प्रवेश केल्यानंतर मात्र डोंगरी मुलुख, बर्फाच्छादित छोटी छोटी शिखरे यांचे दर्शन झाले. प्रथमतः डोंगर व निर्जनसा भाग लागतो. मग हळूहळू छोट्या वस्त्या व औद्योगिक विकासाचे दर्शन होऊ लागते. व्यवस्थित मशागत केलेले शेतजमिनीचे मोठमोठे पट्टे व त्यात पसरलेले कालव्याचे जाळे यांचे दर्शन घडताच सामूहिक शेतीच्या सोव्हिएट भूमीवर आल्याची खात्री पटते.'' ''रोमपासून फ्रँकफुर्टपर्यंतचा प्रवास मस्त झाला. अधूनमधून विस्तीर्ण समुद्र दिसत होता. एकाकी 'एल्बा' बेट स्वच्छ आकाशामुळे मधेच दृष्टीस पडते आणि नेपोलियनचे शेवटचे खडतर दिवस मनापुढे येऊन गेले. नंतर आम्ही ढगांवर चढलो. पांढऱ्याशुभ्र ढगांनी आसमंत भरून गेले होते. त्यावरून आमचा राजवाडा तरंगत चालला होता. सूर्याच्या कोवळ्या किरणांनी आमच्या विमानाची प्रतिछाया ढगावर फार सुरेख पडली होती. सप्तरंगी वर्तुळाकार व त्याच्यामध्ये माशाच्या आकाराची विमानाची पडछाया वेगाने पुढे पुढे चालली होती. जणू काही भला मोठा देवमासा समुद्रातून वेगाने पाणी तोडीत चालला होता.'' ढ़ग मोकळे झाले आणि खाली पुन्हा युरोपची भूमी दिसू लागली. जिनेव्हा आणि आल्पस्च्या पर्वतराजी, बर्फाच्छादित शिखरे, विस्तीर्ण सरोवरे आणि भोवतालची रेखीव हिरवीगार शेती, घनदाट आखीव बने हे सर्व पाहात केव्हा वेळ गेला हे कळले सुद्धा नाही.'' होनोलुलू येथून पाठविलेल्या पत्रात ते लिहितात, ''समुद्रकाठी हॉटेलची रांगच रांग आहे. आता मी अथांग पसरलेला समुद्र व रेशमी वाळूचे लाबंच लांब परलेले बीच पाहात पाहात माझ्या खोलीत बसून हे लिहीत आहे. मुंबईसारखी हवा, जुहूसारखे वातावरण, मरीन ड्राईव्हसारखा रस्ता, नेहरू शर्ट, चुडीदार घालून बीचवर फेरफटका मारून आलो.''

''सेंट लॉरेन्स केवढी प्रचंड नदी आहे! जगातल्या मोठ्या नद्यांपैकी एक

नदी आहे. नदीकाठचे उंच खडकाळ टेकडीवरील शहर. नदीच्या काठी असलेली सुंदर नवी-जुनी शहरे, लांबच लांब विस्तीर्ण हिरवीगार मैदाने मन मोहून टाकतात. थंडी होती तरी या हिरवळीच्या आखीव - रेखीव वाटांवरून नदीकाठापर्यंत दोन मैल चालून आलो. नदीचा काठ म्हटला म्हणजे मला माझे बालपण व युवावस्था यांची तीव्र आठवण येते. नदीकाठचे माझ्या हॉटेलच्या खोलीमधून दृश्य पाहात पाहातच हे लिहीत आहे.''

''संध्याकाळच्या वेळी नाईलच्या दोन्ही काठांची शोभा प्रेक्षणीय आहे. मेरिडीयन हॉटेल नाईलच्या अगदी काठावर आहे. तसे म्हटले तर काहीसे नदीतच आहे. नदीकाठच्या गॅलरीमधून संध्याकाळी नाईलचा संथ पण विशाल प्रवाह व त्यात चमकणारे काठावरचे प्रकाशदिवे पाहाण्यात मोठी मौज आहे.'' दमास्कस येथून पाठविलेल्या पत्रातून यशवंतराव लिहितात, ''ओसाड व निष्पर्ण डोंगरांच्या मधून एक सुंदर खोरे आहे.दमास्कस सोडताना चिंचोळे दिसते; पुढे ते खोरे विस्तृत होत जाते. या खोऱ्यातून जाणारा हा रस्ता लेबेनॉनमध्ये बैरुतला जातो. या खोऱ्यात जसजसे पुढे गेलो, तशी उंची वाढत गेली. हवेत गारवा वाटू लागला. हिरव्यागार शेतीवाडीने भरलेले खोरे दृष्टिपथात येताच नेत्रांची तृप्ती होते.''

''खाली रस्त्यावरून मोटारींची रांग हळूहळू पुढे सरकत होती. अधून-मधून दिवे लागत होते; पण पश्चिम क्षितिजावर सूर्याचे लाल बिंब स्वच्छ आकाशात एकाएकी लागलेल्या दिव्यासारखे भासले. पलंगावरून उठून खिडकीशी जाऊन किती तरी वेळ ते दृश्य नजरेत आणि काळजात साठवीत उभा राहिलो. हळूहळू सूर्यबिंब डुबू लागले. पूर्ण बिंबाचे अर्धबिंब झाले आणि नंतर अधिक लहान होत शेवटी कुंकवाची एक लकेर रहावी असे राहिले. क्षणभरात तेही लुप्त झाले आणि सूर्य गेला - काहीतरी हरवले असे वाटून मी खिडकीतून मागे फिरलो. लगेच एकाकी वाटू लागले. मघा जेथे सूर्याची लाल कोर बुडताना पाहिली त्याच्या बरोबर वर - क्षितिजापासून काहीशा उंचीवर चंद्राच्या बीजेची कोर मंद तेजाने उगवली होती. तिच्या बाजूला थोड्या अंतरावर (म्हणजे कित्येक कोटी मैल) एकच एक चांदणी लुकलुकत होती. सगळे आकाश स्वच्छ होते. इतर चांदण्यांचा मागमूसही नव्हता. असे त्यांनी अंकारा येथून पाठविलेल्या पत्रात वर्णन केलेले आहे. बाली(इंडोनेशिया) येथून पाठविलेल्या पत्रात ते वर्णन करतात, ''या बाली-बीच हॉटेलमध्ये आलो. सुरेख बीच आहे. माझ्या खोलीच्या गच्चीत गेल्यावर

पूर्व दिशेला पसरलेला जाबा समुद्र दिसला. क्षितिजावर अंधुकसे एक बेट व त्याच्यावरचे डोंगररांगांचे आकार दिसत होते. समुद्राचे पाणी शांत व स्वच्छ दिसले; पण बेट फार सुंदर आहे. केरळ-कोकणामध्ये असावी अशी गर्द झाडे, जमीन उत्तम, म्हणून शेती-उत्तम नटलेला निसर्ग इतका विपुल आहे की, येथे नृत्य, चित्रकला यासारख्या कला शतकानुशतके पोसल्या गेल्या यात काय आश्चर्य! 'विश्वविख्यात बुद्धमंदिर आहे. हे मंदिर जगातील सर्वांत मोठे बुद्धमंदिर आहे. मंदिराची रचना, शिल्प म्हणून व बुद्ध तत्त्वज्ञानाचे प्रतीक म्हणूनसुद्धा अपूर्व आहे. जशी जशी मंदिराची उंची वाढत जाते, तसतशी आध्यात्मिक अनुभवाचीही उंची वाढते असे दिग्दर्शित केले आहे. हे व्यक्त करण्यासाठी भगवान बुद्धाच्या मूर्तीचा उपयोग केला आहे.''

दारखान येथून पाठविलेल्या पत्रातून ते लिहितात. ''अंधार कमी आणि दोन्ही बाजूंचे 'लँडस्केप' नजरेखाली आले. छोट्या टेकड्यांच्या रांगा दोन्हीकडे होत्या त्यांना भिडेतो, नजर टाकील तिथपर्यंत गवताळ जमीन दिसत होती. गवत काढलेले दिसले. झुडुपांचे झापे ठिकठिकाणी होते; परंतु वृक्षराजी म्हणून असे काही नव्हते. डोंगर बोडखेच वाटले. सकाळ झाली, पण पक्ष्यांची किलबिल नाही, की कोठे त्यांचे थवे नाहीत. एकाकी पाखरू उडताना दिसे. पाणी भरपूर दिसले. त्यामुळे वैराण माळ याला म्हणता येणार नाही.'' विविधतेने नटलेल्या महाराष्ट्राबद्दल ते म्हणतात, ''आपला महाराष्ट्रही विविधतेने नटलेला आहे. ही विविधता निसर्गाच्या रचनेत जशी आहे तशी ती माणसात सुद्धा आहे. उत्तरेस सातपुडा आणि पश्चिमेस सह्याद्री यांची उत्तुंग शिखरे व त्यांच्या उतरणीवरील घनदाट जंगले यांनी या भागास भव्योदात्त सौंदर्य प्राप्त झाले आहे. तर वर्धा वैनगंगेच्या खोऱ्यात जागोजागी असलेली जलाशये व पळसाच्या लाल फुलांनी डवरलेली राने मनाला प्रसन्नता आणतात. कोकणचा किनारा अथांग पश्चिम सागराचे दर्शन घडवितो, तर गोदेच्या पाण्याने पुनीत व समृद्ध झालेली मराठवाड्याची भूमी महाराष्ट्राच्या तेजस्वी भूतकाळाची व संस्कृतींची आठवण करून देते. नागपूरच्या परिसरात भारतातच केवळ नव्हे तर सर्व आशियात उत्तम म्हणून नावाजलेली संत्री पिकतात, तर रत्नागिरीकडे भारतात तोडीचा दुसरा आंबा नाही, तो हापूस आंबा अमाप पिकतो. विदर्भ-मराठवाड्याच्या काळयाभोर जमिनीत कापूस भरघोस फुलतो, तर नगर-सोलापूर-कोल्हापूर भागात पिकणारा रसदार

ऊस सर्वांचे तोंड गोड करतो. निरनिराळ्या भागातील लोकांच्या बाबतीतही ही विविधता आहे. कोकणपट्टीतील माणसाचे अनुनासिक उच्चार ऐकून देशावरच्या माणसाला मौज वाटते. तर खानदेश, वऱ्हाडचा माणूस एक विशिष्ट हेल काढून बोलू लागला की सांगली-कोल्हापूरकडील माणसांच्या चेहऱ्यावर स्मिताची रेषा न झळकली तर आश्चर्य! पण या विविधतेतच महाराष्ट्रातील जीवनाचे सौंदर्य साठलेले आहे. अशी विविधता नसेल तर जीवन नीरस व रंगहीन होईल.''

''गंगोघाचे प्रत्येक ठिकाणी आगळे-वेगळे महत्त्व आहे; परंतु हरिद्वारक्षेत्री जो गंगोघ दिसतो तो पारदर्शक, निर्मळ, स्वच्छ असा.''

''आकाशी फुलला बाग तारका चंद्रिका सुमे।
स्त्रवतो रस तो त्यांचा चंद्रिका मजला गमे।

बाहेर चांदण्याची बरसात आणि मनात काव्याची बरसात अशा मनाच्या धुंद अवस्थेत हे दीर्घ काव्य साकारू लागलं.''

''जीवनाची गंगा वाहत असते. गंगोघात काटेकुटे, गदळ, रेती सतत मिसळतच असते. वाहत्या ओघांतून काटेकुटे आपोआपच तीरावर ढकलले जातात. निसर्ग, नियतीच ते करीत असते. गंगोघ शुद्ध रहावा, मानवी मनावर त्यांचा संस्कार घडावा ही नियतीचीच रचना आहे. आनंद असतो तो असा जीवनोघ मागे वळून पाहण्यातच.''

यशवंतराव शेवटी म्हणतात, ''माझ्या स्वभावातच निसर्गाची ओढ. एकटं हिंडावं, डोंगरकडे चढावेत - उतरावेत, नदीच्या संगमावर बसावं आणि एकमेकात मिसळून जाणारं आणि पुढे एकोप्यानं, संथगतीनं चाललेलं जीवन पाहावं असा एक छंद. कऱ्हाडपासून ताकारीपर्यंत आगगाडीने जायचं असा एक छंद मी कितीतरी दिवस केला. कऱ्हाडपासून शेणोली मागे टाकलं की ताकारी हे तिसरं स्टेशन. ताकारीला उतरायचं आणि गाडीनं हिरवं निशाण फडकवलं की सागरोबाच्या खिंडीचा रस्ता पार करून पुढे चाललेल्या गाडीकडे पाहत राहायचं. धाड धाड करीत समोरून चाललेली गाडी पुढे किर्लोस्करवाडीकडे (तेव्हाच्या कुंडल स्टेशनकडे) लहान लहान होत जाताना दिसायची आणि अदृश्य व्हायची. गाडी तीच, तिच्यातून मी प्रवास केलेला; पण आपल्याला सोडून जात आहे, अदृश्य होत आहे या

दृश्याचा मनावर विलक्षण परिणाम होत असे. मनातून उदासीनता दाटत असे.''

यशवंतरावांचे निसर्गाचे निरीक्षण जीवनाच्या संघर्षातही त्यांना रसग्रहणासाठी उपयोगी पडायचे. सृष्टीतला निसर्ग डोळ्यांना दिसायचा, तर अंतःचक्षूला दिसणारा ध्येयवादी निसर्ग त्यांच्या शब्दातून आपोआप झरायचा! त्यांच्या भाषणातून सहज फुलायचा, त्या फुलण्यामागे अनुभवाची पाळेमुळे त्याला जीविताचे रसायन पुरवायची आणि यशवंतरावांच्या मनाचा निसर्ग असा डवरलेल्या झाडाप्रमाणे विचारसृष्टींनी मोहरायचा.

यशवंतरावांच्या निरीक्षणातील 'माणूसपण'

माणूस म्हणजे परमेश्वराची सर्वोत्तम कलाकृती. संस्कृतीच्या इतिहासातील वाटा-वळणावरून चालत आलेल्या आजच्या मानवाकडे पाहिले, की त्याच्या आजवरच्या प्रवासातील कित्येक बऱ्यावाईट खुणा त्याच्या चेहऱ्यावर भेटतात. काही माणसं स्वतः मोठी होतात, काही जवळच्यांना मोठी करतात. काही तर स्वतःला मोठं म्हणता यावं म्हणून इतरांना खुजे ठेवण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न करून मोठेपणाची सूज दिमाखानं मिरवतात; परंतु संपूर्ण समाजच मोठा करणारे व त्यातही उत्तुंग राहणारे जे झालेत त्यातील एक मला स्व. यशवंतराव वाटतात. स्वतः प्रसिद्धीच्या व कर्तृत्वाच्या उच्चतम पातळीवर गेल्यानंतरही कधीही स्वतः ची नाळ न विसरलेले हे व्यक्तिमत्त्व नेहमीच मनाला भुरळ घालते. माणूस घडविण्याचे काम त्यांनी आयुष्यभर केले. ज्या लोकांना लौकिक अर्थाने अभिव्यक्ती व संस्कृतीच्या मर्यादांनी रोखले होते, त्यांना बोलते करणारा व स्वतःचं संयोजन, नियंत्रण स्वतःलाच करण्यास उत्सुक करणारे असे हे नेतृत्व होते. त्यांचे पंचायती राज्य, ग्रामीण औद्योगीकरणावरील योजनांचा भर हे ग्रामीण जीवनामध्ये असंख्य कर्तृत्ववान लोकांच्या सुप्त नेतृत्वगुणांना उजाळा देणारे ठरले व त्यातूनच एकटादुकटा नव्हे, तर संपूर्ण पिढीच्या पिढी घडली. सामाजिक सुधारणा कृतीत येण्यासाठी प्रथम दारिद्र्य-दुःखाने गांजलेली ग्रामीण जनता स्वयंपूर्ण झाली पाहिजे, ह्या विचारांचा त्यांनी सातत्याने पाठपुरावा केला.

माणसा-माणसांनी मिळून समाज घडतो, त्यात सर्वांचे मंगल असते. कित्येक वेळा मात्र माणसांमधील मूळ प्राणी विशेष सक्रिय होतो. त्याचे प्रकृत राग, विराग, हर्षविषाद, मद-मत्सर-लोभादी समाजविघातक रूप

धारण करतात. अशा वेळी त्याची भावनिक व मानसिक जपणूक विशेष महत्त्वाची. जाणत्या राष्ट्रपुरुषांचे तर ते युगदत्त कार्य - कर्तव्यच असते.

यशवंतरावांच्या निरीक्षणाचा खरा ध्यासच मुळी ग्रामीण माणूस होता. माणसाला पुढे ठेवून ते विचार करीत आणि मांडीत. त्यांना माणसाचा लळा होता. माणसाची अपार माया त्यांनी जोडली होती. जीवनातील विविध क्षेत्रे, देश-विदेश, भिन्न भाषा - प्रांत सगळीकडे त्यांना ओळखणारी, मानणारी माणसे होती. स्वतः यशवंतराव बहुजनाला घडविण्यासाठी हयातभर तीळ तीळ तुटत राहिले. चंदनाप्रमाणे झिजत राहिले. आपली वाणी - लेखणी कारणी लावली ती माणसाला माणूस म्हणून उभे करण्यासाठी. त्यांचा अश्वासक - प्रेरक हात पाठीवरून फिरला, की मराठी मनाला जिव्हाळयाचे बळ मिळत असे...पुढे कित्येक दिवस ही शिदोरी पुरायची.

यशवंतराव म्हणतात, ''तरुण माणसाची व्याख्या वयावर आधारलेली नाही, तर एखादे आव्हान स्वीकारून त्यावर मात करण्याच्या त्याच्या शक्तीवर आधारलेली आहे. खरे तर त्यावरूनच माणूस तरुण की वृद्ध हे ठरते. प्रिव्ही कौन्सिलमध्ये टिळक हरले तेव्हा त्यांचे धैर्य संपले काय, असे त्यांना विचारण्यात आले. टिळक उत्तरले होते, ''मी गलितधैर्य होऊ शकत नाही. आकाश जरी कोसळले तरी त्या कोसळलेल्या आकाशावर पाय रोवून लढत राहणाऱ्या पिढीचा मी घटक आहे. तरुण माणसांनी हे ब्रीद मिरवले पाहिजे.'' पुढे म्हणतात ''तरुण माणसाने नेहमी आव्हानाच्या शोधात असावे, धैर्य शाबूत ठेवावे आणि समोर काही ध्येय ठेवावे. ध्येयविहीन तरुण हा तरुण नव्हेच. केवळ स्वप्नरंजनातच त्याने रमून जाता कामा नये, तर ही स्वप्ने वास्तवात उतरवण्याची धमकही त्याच्यात हवी.''

कर्तृत्ववान माणसासंबंधी यशवंतराव सांगतात ''कुठल्याही समाजामधील कर्तृत्ववान मनुष्य हा समाजाला सोडून कर्तृत्व करूच शकत नाही. नवनीत म्हणजे आपण ज्याला लोणी म्हणतो ते दुधातून येते. दूध नसेल तर लोणी नाही. समाजजीवन जेव्हा खवळलेले असते त्यामध्ये काहीतरी साचत असते. नवनीत निर्मिणाऱ्या दुधाप्रमाणे त्यात एक शक्ती असते. नवनीताला स्वतंत्र अस्तित्व असते ही खोटी गोष्ट आहे. तीच गोष्ट कुठल्याही कर्तृत्ववान दिसणाऱ्या माणसाच्या जीवनासंबंधीही खरी आहे, असे माझे तत्त्व आहे'' आणि पुढे म्हणतात ''जी कर्तबगार माणसे असतात

त्यांच्या जीवनात कुठल्या तरी महत्त्वाच्या प्रेरणा त्यांना पुढे रेटीत असतात, कुठल्यातरी विचारांचा, कुठल्यातरी ध्येयांचा त्यांना एक प्रकारचा नाद लागलेला असतो, छंद लागलेला असतो. लौकिक अर्थाने आपण ज्याला नाद किंवा छंद म्हणतो तो सोडून द्या; परंतु वैचारिक किंवा ध्येयविषयक नाद असल्याशिवाय कर्तृत्ववान माणसाचे जीवन घडूच शकत नाही.''

मोठ्या माणसाच्या तुलनेसंबंधी यशवंतराव म्हणतात, ''मोठ्या माणसांची परस्परांशी तुलना करू नये असे मानणारा मी आहे. मोठ्या माणसांची तुलना करणे ही त्यांचा अपमान करण्याची उत्कृष्ट रीत आहे. माझ्या मते हा मोठा, तो लहान अशा प्रकारची दोन मोठ्या माणसांची तुलना होऊच शकत नाही. कारण दोघांची कार्यक्षेत्रे वेगवेगळी असतात. दोघांचे कल वेगवेगळे असतात. दोघांचे निरनिराळ्या प्रश्नांचे मूल्यमापन वेगवेगळे असते. खरे म्हणजे माणसे आपापल्या परीने मोठी असतात.'' पुढे म्हणतात ''महान व्यक्तींना आपण विशिष्ट जातीचे बनवून करंटेपणा दाखवीत आहोत. म.ज्योतिबा फुले माळी होते म्हणून माळी लोकांनी त्यांचा उत्सव करणे, छ. शिवाजी महाराज मराठी होते म्हणून त्यांची पूजा मराठ्यांनी करणे, लो.टिळक ब्राह्मण होते म्हणून त्यांचा उत्सव ब्राह्मणांनी करणे, हे करंटेपणाचे लक्षण आहे. हे मोठे लोक विशिष्ट जातीत जन्मले असतील, पण त्यांचे जीवन सर्व समाजासाठी होते. त्यांच्याविषयी सर्व समाजाने आदर दाखवून त्यांच्या शिकवणुकीचे अनुकरण करावे.'' खेड्यासंबंधी यशवंतराव सांगतात, ''आता जेव्हा मी एखाद्या खेड्यात जातो तेव्हा लहानपणाचे खेडे सहसा समोर येत नाही. खेडे आता बदलत राहिले आहे. एक मात्र खटकते, महारवाडा आजही तो गावाच्या, खेड्याच्या बाहेरच उभा आहे. परिस्थितीच्या भिंती ढासळत गेल्या, वेशी उद्ध्वस्त झाल्या; पण जाती-जमातींच्या भिंती पडलेल्या नाहीत. भल्याभल्यांनी सुरुंग लावले, पहारी चालविल्या पण ते तट अजून उभेच आहेत. मांगाची मुलं, मुली व स्त्रिया आजही वारवाच्या दोऱ्या वळीत त्या तटाच्या बाहेर उन्हात उभ्या आहेत. त्याच त्या गवताने शेकारलेल्या झोपड्या आणि पाठीला लागलेली पोटं!'' पुढंचा विचार मांडताना ते म्हणतात, ''पूर्वी खेड्यातील सारीच माणसे परिस्थितीने बनविली होती. आज माणसे तिथली परिस्थिती बनवीत आहेत. शिक्षण त्यांच्या घरापर्यंत पोचले आहे. कुंभारी कौलाने घर शेकणारे आता घरावर मंगलोरी तांबडी कौले चढवीत आहेत. मध्येच एखादे दुमजलीही

दिसते. त्या दुमजलीच्या हिरव्या, निळया, गुलाबी भिंती लक्ष वेधून घेतात. एखाद्याच्या घरात ट्रान्झिस्टर गात असतो. एखादी मोटारसायकल फडफडत घरासमोर थांबते. मुले-मुली नेटके कपडे घालून शाळेत जाताना दिसतात. तालुक्याच्या गावात असलेल्या कॉलेजला पोचण्यासाठी एखादा तरुण सायकल दामटीत असतो. पैरणीची जागा बुशशर्टने घेतली आहे. खळणा शर्ट आणि गांधी टोपी हा जमाना शे-दोनशे वस्तीच्या गावातही पोचला आहे.''

''ज्या समाज-सुधारणा करायच्या, घडवायच्या त्या जनतेच्या हृदयावर बिंबवल्या पाहिजेत; त्याशिवाय माणसा-माणसांना संघटितपणे एकमेकाविरुद्ध वागण्यास शिकविणारा जातिवाद नाहीसा होणार नाही, निदान कमी तरी होणार नाही.''

संकटासंबंधी बोलताना यशवंतराव सांगून जातात, ''संकटाची सुद्धा चव घ्यावी लागते. खडीसाखरेची गोडी माहिती नसलेल्या माणसानं ती खाल्ल्याशिवाय तिच्या गोडीचं ज्ञान होत नाही. तसेच संकटाचे आहे. ती सामाजिक असोत, राजकीय असोत, ती चाखावीच लागतात. निश्चयी लोक आपल्या कार्यापासून कधी उद्विग्न होत नाहीत. त्याबद्दलचे दाखले मी जेव्हा इतिहासात वाचतो त्यावेळी संकटे चाखायची ती कशासाठी हे उमजते. तरुणपणी हे सर्व समजून घेऊन आम्ही खांद्यावर तिरंगा घेतला असे नव्हे, त्यावेळी ते पोरसवदा धाडसही असेल. पावसाळयात नदीचे पाणी गढूळ असणारच. बुद्धी कितीही निर्मळ, उदार, शुद्ध असली तरी तारुण्यात ती मलीन बनतेच. पण बुद्धी अशी मलीन बनण्याच्या काळात म्हणूनच तुरटीचा हात मधून मधून फिरवावा लागतो. मलीनतेचा गाळ त्यामुळे खाली बसतो. माझ्या पूर्वायुष्यात घरात आईने हे काम केले. तिच्या वागणुकीने मला पुष्कळ शिकवले. आणि बाहेर टिळक, गांधी-नेहरू या महापुरुषांच्या विचाराने आणि कृतीने. त्यांच्या विचाराचे बोट धरूनच माझी वाटचाल सुरू केली. त्या वाटेवर चंदनाचा सुगंध होता. चंदन स्वतः झिजते, पण माणसाला सुगंध देते. या महापुरुषांचा सुगंध असाच होता. सुंदर फुलांचे वृक्ष पुष्कळ असतात, पण चंदनाचे वृक्ष विरळ आणि विरळा असतात ही जाणीव त्या वाटचालीत झाली.''

''प्रत्येक व्यक्तीस व्यक्ती म्हणून उच्चतम गोष्टीची आकांक्षा

बाळगण्याचा अधिकार आहे. त्या मूलतत्त्वाची अंमलबजावणी सावधानतेने, आत्मविश्वासाने आणि निर्भीडपणे करावी लागेल.'' हजारो वर्षांपूर्वी होतो, तितकेच आजही आपण सनातनी आहोत; जात-पात, धर्म, प्रांत, भाषा, बोलीभाषा आदी अनेक बाबतीत अजूनही आमच्यात मतभेद आहेत. या फुटीर प्रवृत्ती अस्तित्वात आहेत. एवढेच नव्हे, तर त्या भयानक वेगाने बोकाळतच आहेत. तरुणांपुढील हे एक मोठे आव्हान आहे.''

''आयुष्यातील बरीच वर्षे दुःखाशी सोबत करूनही दिलाचा दिलदारपणा राहणे हे देणे देवाचे असावे लागते. माझ्या आईचे जीवन दीपज्योतीसारखे मला नेहमीच वाटले. दिवा जळत असतो. त्याच्या प्रकाशात माणसे वावरत असतात. पण लोकांच्या उपयोगी पडत आहोत, हे त्या ज्योतीला, त्या प्रकाशाला माहिती नसते. ते दीपज्योतीचे जळणे आईचे होते,'' जीवनाच्या अपयशासंबंधी यशवंतराव सांगून जातात, ''जीवनाच्या कितीतरी परीक्षांमध्ये आपल्याला अपयश येते. पण केवळ अपयश आले म्हणून आपण धीर सोडता कामा नये. हिम्मत धरून आणि आपल्या अपयशाची कारणे समजावून घेऊन योग्य दिशेने आत्मविश्वासपूर्वक व जोमाने आपण प्रयत्न केले तर आपले ईप्सित साध्य होण्याच्या मार्गात कोणतेच अडथळे येणार नाहीत. ज्ञान संपादनाची आपली आवड व यशाची ईर्षा आपण कायम राखली तर अपयशामुळे आपण अधिक कार्यक्षम व कार्यप्रवण बनू शकतो, असाच आपल्याला अनुभव येईल.''

महाराष्ट्राच्या भवितव्याबद्दलचे स्वप्न रंगविताना यशवंतराव म्हणतात, ''शिवाजीच्या परंपरेने शोभायमान झालेला महाराष्ट्राचा इतिहास अडून बसणार नाही, तो पुढे पुढे जाणार आहे. तो महाराष्ट्राचे जीवन उज्ज्वल करील; एवढेच नव्हे, तर जी मानवी मूल्ये आम्हाला आमच्या परंपरेतून मिळाली आहेत, त्याच्या बळावर मानवी जीवनाची सेवा करण्यातही तो मागे हटणार नाही.''

देशाच्या समृद्ध व संपन्न परंपरेचा विकास करण्यासाठी तरुणांनी सदैव तत्पर असले पाहिजे, यावर यशवंतरावांचा विशेष भर होता. त्या दृष्टीने त्यांनी युवापिढीशी सुसंवाद साधून त्यांचा विश्वास प्राप्त केला होता. त्यांनी आपल्या आयुष्याचा संघर्षग्रंथ त्यांच्या पुढे ठेवून त्यांना एक प्रकारे आवाहनच केले होते. आपली स्वतःची माणूस म्हणून जी जडण-घडण झाली,

ती त्यांनी मोठ्या तन्मयतेने रेखाटली, रंगविली; तीही आपल्या स्वप्नातील सच्चादिल, सुसंस्कृत व समर्थ माणूस कसा असावा, हे दर्शविण्यासाठीच. माणसाच्या माणूसपणाचे यशवंतरावांना मोठे अप्रूप होते.

असे व्यक्तिमत्त्व आता काळाच्या पडद्याआड गेले आहे; पण त्यांचे विचार मात्र चिरंतन राहिले आहेत. त्यातून त्यांचे 'माणसा' विषयीचे खरे निरीक्षण कसे होते याचा उलगडा सहजपणे होत राहतो.

यशवंतरावांचे श्रमसूक्त

श्रम म्हणजे सृजनाचे सर्वोत्तम सूक्त. श्रमाशिवाय सृजनांचा संभव नाही. सृजन म्हणजे आनंदाचा अक्षय ठेवा, सुखाचा स्त्रोत.

घाम हा जीवनाचा मूलमंत्र, संस्कृतीचे सर्व सौंदर्य विभ्रम श्रमा-घामातूनच साकारतात, हे सर्व स्वीकृत असे आदिम सत्य. जे नवे नि जे हवे ते ते श्रमाशिवाय गवसत नाही. श्रमशक्ती हीच श्रमाच्या कारंजातून उदित होतात.

प्रामाणिक प्रयत्न व परिश्रम हाच जीवनाचा कायदा! ही गोष्ट यशवंतरावांच्या सौंदर्यदृष्टीतून निसटणे शक्यच नव्हते. श्रमिकांविषयी म्हणूनच त्यांना फार मोठा जिव्हाळा व जवळीक वाटत होती. उद्योगधंदे, रोजगार, कारखानदारी, बेकारी यांविषयी त्यांनी वेळोवेळी मांडलेल्या विचारामध्ये राबणारा कष्टकरी वर्ग व त्यांच्या विविधांगी समस्यांबद्दल जी सक्रिय सहानुभूती दिसते ती हार्दिक आणि उत्स्फूर्त होती. घाम गाळणाऱ्या हातावरील रेषामध्येच त्यांनी देशाच्या उज्ज्वल भविष्याचे सोनेरी स्वप्न पाहिले आणि विकासाच्या बिकट वाटावरची अवघड वळणेही पार केली. कामगारवर्गालाही त्यामुळे यशवंतराव आपले वाटत.

यशवंतरावांच्या रोमारोमात भिनलेले हे तत्त्वज्ञान त्यांच्या शब्दाशब्दातून तरलपणे अवतरले आहे. शेतकऱ्याचा मुलगा श्रमदेवीचे स्तवन न करता तरच नवल!

"एका बाजूला शहरांची खूप भरभराट व्हावी व दुसऱ्या बाजूला खेड्यापाड्यातील जनतेची उपासमार व्हावी असे घडून चालणार नाही. त्यामुळे सामाजिक विषमता नष्ट करण्याच्या भारतीय घटनेच्या तत्त्वावरच

घाला पडेल. लोकशाही टिकवायची असेल व तिचा फायदा समाजाच्या सर्व थरांना मिळावयाचा असेल, तर संपत्तीची व उत्पादन करणाऱ्या साधनांच्या मालकीची वाटणी समाजातल्या अधिकाधिक लोकांत झाली पाहिजे. मुंबईचा कामगार उद्या मोटार वापरू लागला व कोकणातील शेतकरी उपाशीच राहू लागला, तर त्याला मी सामाजिक प्रगती म्हणणार नाही. आपली प्रगती करून घ्यायची तळमळ खुद्द जनतेतच असायला हवी. आपली गरिबी आपण नाहीशी करावी, आपले जीवन समृद्ध व्हावे, आपल्या मुलाबाळांना जीवनात स्थैर्य मिळावे ही तळमळ प्रत्येक व्यक्तीत निर्माण झाल्याशिवाय तिची प्रगती होणार नाही.''

''जनतेत सतत उद्योगाची आवड निर्माण झाल्याशिवाय महाराष्ट्र पुढे जाणार नाही. शहाणा उद्योगप्रिय नागरिकच महाराष्ट्राची औद्योगिक प्रगती करू शकेल, ही वृत्ती प्रत्येक नागरिकात तयार झाली पाहिजे. थोडे सरकारी अधिकारी, समाजकार्य करणारे मूठभर कार्यकर्ते एवढ्या मर्यादित लोकांऐवजी प्रत्येक नागरिकच गरिबी नष्ट करण्याच्या निश्चयाने श्रम करू लागला पाहिजे. शहाण्या माणसाचे कष्टच यापुढे संपत्ती निर्माण करू शकतील.''

''उद्योगधंदे चालविण्यासाठी लागणारी बुद्धी ही कोण्या एका जमातीचीच मक्तेदारी असू शकते अथवा एखाद्या जमातीत तिचा अभाव असतो असे समजण्याचे काही कारण नाही. महाराष्ट्रातील लोकांनी त्या त्या काळात नेहमीच साथ दिली आहे, असे आपणास दिसून येते.

सोळाव्या आणि सतराव्या शतकामध्ये त्यांनी रणांगणावर पराक्रम गाजविले. आता उद्योगधंद्याची निकडीची गरज लक्षात घेता विज्ञान व तांत्रिक क्षेत्रातील कौशल्य हस्तगत करून उद्योगधंद्यासंबंधीची आपली जबाबदारी पार पाडण्यास महाराष्ट्रीय लोक तयार राहतील याबद्दल मला मुळीच शंका नाही. इतर क्षेत्राप्रमाणे उद्योगधंद्याच्या क्षेत्रातही कोणा एका विशिष्ट जमातीची मक्तेदारी असू शकत नाही.'' पुढे यशवंतराव म्हणतात, ''समृद्ध महाराष्ट्राचे स्वप्न साकार करण्यासाठी आपण साऱ्यांनी एकत्र यावे, आपली जातभाषा विसरावी, आपले जुने भेद विसरावेत, भांडणे गाडून टाकावीत, आपली प्रगती रोखणारी सारी बंधने आपण झुगारून द्यावीत. त्या बंधनांनी आपले जखडलेले मन मोकळे करावे, त्यात कष्टाचे

प्रेम निर्माण व्हावे अन् त्या प्रेमाच्या आधारावर त्याने आपले पाऊल झपझप उचलावे. त्याला गरिबीची घृणा, रिकामटेकडेपणाची लाज वाटावी, आळसांचे बुरखे पांघरून बसण्याचा मोह त्याला होऊ नये. त्याने एकच निर्धार करावा-मी पुढे जाणार! हा निश्चय ज्या माणसाच्या हृदयात पक्का होईल तोच महाराष्ट्राची प्रगती करू शकेल.''

''आम्ही मागासलेले आहोत, गरीब आहोत ही ओरड आम्ही आता किती दिवस करीत राहणार? आपला महाराष्ट्र खेड्यापाड्यांतून पसरलेला आहे. जनता अजूनही पुष्कळ प्रमाणात अशिक्षित आहे हे सारे मान्य; पण एवढी साधने हाताशी असताना परिस्थितीच्या ह्या कोंडीतून आम्हाला बाहेर पडता येणारच नाही का? तशी इच्छा निर्माण होणे, निश्चय करून आपले दारिद्र्य नष्ट करणे हे आज तरी महाराष्ट्रात नागरिकाला अशक्य नसावे. तसा निश्चय मात्र झाला पाहिजे.''

''सार्वत्रिक शिक्षण, काम करून स्वतःची उन्नती करून घेण्याची इच्छा, कष्ट करण्याची तयारी आणि सामुदायिक कार्यात परस्पर सहकार्याने काम करीत राहण्याची तयारी या चार गुणांवर औद्योगिक महाराष्ट्राची उभारणी होणार आहे.''

''शहाणा उद्योगप्रिय नागरिकच महाराष्ट्राची औद्योगिक प्रगती करू शकेल. पण ही प्रगती करताना भारतरूपी कुटुंबाचे जास्तीत जास्त कल्याण साधेल अशाच रीतीने आपण आपले सर्व व्यवहार आखले पाहिजेत.''

महाराष्ट्रातल्या सर्व भागात-खेड्यापाड्यातही छोट्या-मोठ्या उद्योगधंद्याची वाढ होऊन गरिबी नष्ट करण्यासाठी जनता शहाणी व समजूतदार झाल्याशिवाय महाराष्ट्रात औद्योगिक प्रगतीचा पाया पक्का होणार नाही. महाराष्ट्रातील कारखानदारी पक्की करण्यासाठी शिक्षण आणि सतत कष्ट करण्याची आवड ही प्रथम आवश्यक आहेत. आपली प्रगती करण्याची तळमळ जनतेतच असावयाला पाहिजे. 'मी पुढे जाणार!' हा एकच निर्धार महाराष्ट्राने केला पाहिजे.

यशवंतरावांनी याप्रमाणे प्रसंगानुसार श्रमिकांच्या बाबतीत आपले प्रभावी विचार मांडले. त्या विचारांना अनुभूतीचे अधिष्ठान होते. सार्वकालिक ठरणारे विचार हेच मानवी जीवनाच्या प्रगतीचे अखंड पाथेय असते.

यासाठी नवतरुणांनी यशवंतरावांच्या विचाराने अंतर्मुख होऊन आपली प्रगतीची वाट चोखाळण्यातच खरा पुरुषार्थ आहे, असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही.

यशवंतरावः दलितांचा दिलासा

यशवंतराव चव्हाणांचे नेतेपण हे सर्वसामान्य थरातील जनतेतूनच निर्माण झालेले होते, म्हणूनच ते सर्वसामान्य जनतेची विशेषतः खालच्या थरातील जनतेची दुःखे काय आहेत हे जाणू शकले. जनतेच्या दुःखाशी समरस होऊन आणि जनतेची दुःखे निवारण्याच्या दिशेने निश्चित अशी पावले त्यांनी टाकलेली होती. त्यांच्या कार्याला पुरोगामी व शास्त्रीय विचारांची बैठक होती. यशवंतरावांचा मूळ पिंडच लोकशाही समाजवादाचा असल्याने समाजवादी समाजरचनेचे ध्येय त्यांनी साध्य केले. आपल्या ध्येयवादी दृष्टीकोनातून पण पक्षीय बंधनाच्या चाकोरीतून कार्य करीत असतानाच त्यांनी महाराष्ट्रातील पददलित अस्पृश्यांच्या समस्या सोडवण्यासाठी योग्य दिशेने पावले टाकलेली दिसून येतात. त्यात त्यांचे धैर्य व दूरदृष्टी होती. समाजाचं सर्वांगीण परिवर्तन यशवंतरावांना अभिप्रेत होतं. पददलितांच्या समस्या सोडविण्याची मूळ दृष्टी व त्यामागील प्रामाणिक तळमळ व शुध्द हेतू दिसून येतो. तसेच त्यांच्या समाज परिवर्तनाच्या कामाला तर्कशुध्द आणि तात्त्विक बैठकही होती.

अस्पृश्यता ही भारतीय हिंदू समाजाला शतकानुशतके लागलेली समाजघातकी, राष्ट्रघातकी कीड आहे. अस्पृश्यतेच्या भयंकर गुलामगिरीमुळे अस्पृश्यवर्ग सामाजिकदृष्ट्या हीन, आर्थिक दरिद्री, राजकीयदृष्ट्या वरिष्ठांचा सेवक-चाकर बनला होता. आणि शिक्षण संस्कृतीपासून कायमचा दूर फेकला गेला होता.

अस्पृश्यतेच्या गुलामगिरीतून मुक्त करण्यासाठी व त्यांची सर्वांगीण प्रगती करण्यासाठी म.गांधी, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपल्या विचारप्रणालीने व प्रत्यक्ष कार्याने अस्पृश्यता वर्गात स्वाभिमान, महत्त्वाकांक्षा

व जागृती निर्माण केली. ''स्वतःचा उद्धार केला पाहिजे, आपण स्वयंप्रकाशित झाले पाहिजे'' याची पूर्ण शिकवण त्यांनी दलित वर्गाला दिली.

महाराष्ट्रात विचारी समाज निर्माण व्हावा, तो सुसंस्कृत असावा, त्याच्या मध्ये ज्ञान-विज्ञानाची आस्था निर्माण व्हावी आणि त्या समाजानं स्वकष्टानं जीवन समृद्ध बनवावं यासाठी ते सतत व्यग्र राहिले. जातीपातीवर आधारलेली खेड्यातील समाजरचना नाहिशी करून समता, बंधुता, स्वतंत्रता, न्याय अशी नव्या मूल्यावर आधारलेली नवी ग्रामीण जीवन पद्धती महाराष्ट्रात रुजविण्याचे विचार यशवंतरावजी प्रथमपासूनच मनात बाळगून होते. जातिभेदाच्या भिंती मोडून त्यांना मानवता मुक्त करावयाची होती.

योगायोग पहा कसा आहे की, नेमकी या विचारांना आचरणात आणण्याची संधी यशवंतरावांना मिळाली तीही चौदा एप्रिलला पार्लमेंटरी सेक्रेटरीपदाची सूत्रे स्वीकारून! म्हणजे यशवंतरावांच्या कार्याची सुरुवात आणि डॉ.बाबासाहेब आंबडेकर यांचा जन्मदिन एका दिवशी एकाच तारखेला येणे हा कपिलाषष्ठीचा योगच मानला पाहिजे.

स्वातंत्र्याच्या काळात आपल्या भारतीय राज्यघटनेने सतराव्या कलमाने अस्पृश्यता नष्ट करून ती मानणे हा गुन्हा ठरविला. भारत सरकारने १९५५ साली अस्पृश्यता नष्ट करणारा भारतव्यापी असा कायदा केला. भारत सरकारचा हा कायदा अस्पृश्यता नष्ट करण्याच्या दृष्टीने योग्य दिशा दाखविणारा आहे.

मुंबई राज्याचे आणि त्यानंतर महाराष्ट्र राज्याचे मुख्यमंत्री म्हणून मा. यशवंतराव चव्हाण यांनी सूत्रे स्वीकारल्यानंतर पददलित(अस्पृश्य) समाजाच्या उन्नतीसाठी व त्यांच्या समस्या सोडविण्यासाठी जे बहुमोल व उल्लेखनीय कार्य केलेले आहे, ते देशातील इतर राज्यांना आदर्शभूत ठरावे असे आहे.

महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाल्यानंतर नवा महाराष्ट्र चांगल्या कर्तृत्ववान हाताने घडवायचा असेल तर सामाजिक समता निर्माण करणे अपरिहार्य आहे, हे यशवंतरावांनी जाणले व त्यादृष्टीने पददलितांना बरोबरीने व हक्काने स्थान मिळवून देण्यासंबंधी त्यांच्यातील असलेले जुने राग, द्वेष, परकेपणा दूर सारून आणि आतापावेतो उपेक्षित असलेल्या या

समाजातील लोक व सवर्ण-हिंदू यांच्यात भागीदारी व समरसता यांचा समन्वय साधण्याचा प्रयत्न यशवंतरावांनी केला.

आम्ही मूळचे अस्पृश्य आहोत आणि आम्ही बौद्ध धर्म स्वीकारल्यामुळे आमच्या सवलती नष्ट न करण्याबद्दल पददलित व नवबौद्ध यांचे एक शिष्टमंडळ यशवंतराव यांच्याकडे गेले होते. त्या शिष्टमंडळाशी यशवंतरावांनी सविस्तर चर्चा केली. त्यांचे म्हणणे सहानुभूतीने समजून घेतले आणि अस्पृश्यांना सवलती देण्याचे धोरण जाहीर केले. त्याची अंमलबजावणी त्वरित सुरू झाली. त्यामुळे बौद्धांचा आर्थिक व शैक्षणिक प्रगतीचा मार्ग खुला झाला. पददलितांच्या समस्या सोडविण्यामागील प्रामाणिक तळमळ याबद्दल रिपब्लिकन पक्षातर्फे आदर व्यक्त करण्यात आला. नागपूरच्या दीक्षा-भूमीवर १९६० च्या १६ डिसेंबर रोजी यशवंतरावांचा प्रचंड स्वरूपात हार्दिक सत्कार करण्यात आला. या सत्कार समारंभाचे अध्यक्ष खासदार दादासाहेब गायकवाड हे होते व प्रमुख वक्ते बॅ. राजाभाऊ खोब्रागडे होते. दीक्षाभूमी स्मारक म्हणून देण्यास त्यावेळच्या सरकारी अधिकऱ्यांचा विरोध होता, परंतु यशवंतरावांनी दीक्षाभूमी स्मारक म्हणून घोषित करून नवबौद्ध समाजाला न्याय मिळवून दिला. या भूमीवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे एक साजेसे स्मारक उभारण्याचा निरर्धारही त्यांनी केला. तसेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जयंती दिनानिमित्त सरकारी सुट्टी देण्याचा निर्णयही यशवंतरावांनी घेतला. हा निर्णय म्हणजे बाबासाहेबांच्या कार्याचा गौरव व कोट्यावधी बौद्धबांधवांच्या भावनेचा आदर होय.

महाराष्ट्र राज्यातील 'महारवतना'ची क्रूर पद्धत नष्ट करणारा कायदा करून आणि राज्यात त्याची अंमलबजावणी करून अस्पृश्यांना हजारो वर्षांच्या गुलामगिरीतून मुक्त करण्याचे फार मोठे धाडस यशवंतरावांनी सर्वप्रथम केले. या महारवतनी पद्धतीमुळे महार समाजाचा कमालीचा अधःपात झाला होता. अक्षरशः गुलामासारखे राबविले जात होते. महार हा हरकामी समजून त्याला गावातील कुणीही काहीही काम सांगावे आणि त्याच्याकडून ते सक्तीने करून घ्यावे, अशी भयावह परिस्थिती त्यावेळी होती. कुटुंबातील स्त्री-पुरुष मुलगा, वयस्कर या सर्वांना मनाला येईल तेव्हा वेठीस धरावे, राबवून घ्यावे यातच मोठेपणा मानन्यात ते अत्यंत लाजिरवाण होते. या सर्व कामासाठी वेतन तरी काय मिळत होते? तर महारांना 'महारकी' या नावाचा जो टीचभर जमिनाचा तुकडा दिलेला होता

त्याच्यात जे पिकेल त्यावरच स्वतःचे व कुटुंबाचे उदरभरण करावयाचे अशी परिस्थिती होती. स्वतःची गुरे-ढोरे नसल्यामुळे त्या जमिनीची मशागतही करण्यास अडचण असे. रयतेकडून महाराला बलुतं देण्याचीही प्रथा होती. त्यामुळे वतनी गावकामगार महारांचा प्रश्न खूपच बिकट बनला होता. डॉ. बाबासाहेब तर या महारवतनाला विसाव्या शतकातील गुलामगिरी संबोधित असत. ही वतन गुलामगिरी नष्ट करण्यासाठी बाबासाहेबांनी १९२२ साली व नंतर १९३७ साली कायदेमंडळात 'विधेयक' आणले होते. परंतु त्या वेळच्या कायदेमंडळात उच्चभ्रू लोकांचे वर्चस्व असल्याने राज्यकर्त्या पक्षांनी ते विधेयक फेटाळून लावले. ही वतनी गुलामगिरी नष्ट करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जवळ जवळ तीस वर्षे सतत प्रयत्न केले; परंतु त्यांची मनीषा पूर्ण होऊ शकली नाही. अखेरीस यशवंतराव चव्हाण मुंबई राज्याचे मुख्यमंत्री झाल्यावर त्यांनी गुलामी पद्धती नष्ट करणारा Bombay Inferier Village Watan's Abolition Act-1958 (बॉम्बे इंफिरीअर व्हिलेज वतनस् अबॉलिशन ॲक्ट.-१९५८) हा कायदा संमत करून पूर्वाश्रमीच्या महार समाजाला या महारवतनी गुलामगिरीतून कायमचे मुक्त केले, त्याचप्रमाणे वतन जमिनी ह्या पूर्ण शेतीपट्टीच्या तिप्पट किंमत देऊन वहिवाटदार मालकांना मालकी हक्कासह परत ताब्यात दिल्या. यशवंतरावांनी महाराष्ट्रातील एका मोठ्या वर्गाला विसाव्या शतकातील गुलामगिरीतून मुक्त केले हे ऐतिहासिक स्वरूपाचे चिरस्मरणीय असे मूलगामी कार्य होय. मुख्यमंत्री या नात्याने यशवंतरावांच्या व त्याच्या पूर्वीचे मुख्यमंत्री यांच्या विचारातील व दृष्टीतील मूलभूत फरक येथे स्पष्टपणे जाणवतो. यातच त्यांचा थोरपणा सामावलेला आहे.

अशा प्रकारचे ग्रामीण दलित जीवन यशवंतरावांनी जवळून पाहिल्यामुळे त्यांना या गुलामगिरीची पूर्ण जाणीव होती आणि त्यामुळेच त्यांच्या हातून ते ऐतिहासिक असे कार्य घडले.

यशवंतरावांनी एका जाहीर सभेत हेच विचार परखडपणे मांडलेले दिसून येतात. ते म्हणतात, ''समाजाचा एक घटक हजारो वर्षांपासून अंधारात खितपत पडलेला आहे, याची दखल काँग्रेसजनांनी घेतली पाहिजे. दलित समाजाच्या ज्या मागण्या आहेत त्या मान्य करण्यात उपकाराची भावना न ठेवता जागृत मनाची ती हक्काची मागणी समजून माणुसकीचे अधिकार त्यांना आनंदाने बहाल करावेत.'' शब्दास जागणाऱ्या या नेत्याने महारांची

ही पारंपारिक गुलामगिरी नष्ट करून त्यांना त्यांचे हक्क देऊन माणुसकीने जगण्याची वाट मोकळी करून दिली. कायदा करून सुद्धा अस्पृश्यता संपुष्टात आलेली आहे. या विचारात न राहता खऱ्या अर्थाने अस्पृश्यता निर्मूलनासाठी यशवंतराव सतत प्रयत्नशील राहिले.

मुंबई राज्य पुनर्रचना विधेयकावर १७ मार्च १९६० रोजी चर्चा झाली. तेव्हा महाराष्ट्रातील नवबौद्धांच्या सोयी - सवलतीविषयी बोलताना ते म्हणतात, ''नवबौद्धांचा प्रश्न हा नव्या महाराष्ट्रामध्ये समाजजीवनाचा एक अतिशय नाजूक प्रश्न आहे आणि तो जिव्हाळ्याने, समझोत्याने व समाजजीवनामध्ये एकजिनसीपणा येईल या दृष्टीने सोडविला पाहिजे. तसा तो सोडविला जाईल असा मला विश्वास आहे. मी माझ्या विचारांचे प्रदर्शन आशासाठी केली की जर चुकून रिपब्लिकन पक्षाच्या आणि नवबौद्धांच्या नेत्यांच्या मनात शंका असेल तर त्यांनी ती काढून टाकावी.''

नागपूर दीक्षा मैदानावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या स्मारकाच्या कोनशिला समारंभाप्रसंगी दि. ३० ऑगस्ट १९६१ रोजी भाषण करताना यशवंतराव म्हणतात, ''हे दीक्षा मैदान सरकारने दिले ते मेहेरबानी म्हणून दिले असे मी कधी मानले नाही. महाराष्ट्र राज्याचे ते कर्तव्यच होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आमच्या राज्याचे नागरिक होते, याचा महाराष्ट्र राज्याला अभिमान वाटतो. येथे मालकीची भावना नसून कोणी कोणावर मेहेरबानी केलेली नाही. मेहेरबानी करणारी राजवट इंग्रजांच्या बरोबर निघून गेली. आता सगळ्यांचा हक्क आहे. आपले काहीही मत असो, आपला या राज्यावर हक्क आहे. सरकारी नोकरीत राखीव जागेची तरतूद त्यांच्याच कारकीर्दीत केली गेली. मंडल आयोग आणि त्यांचे निर्णय हे त्यांच्या नंतरच्या काळात समाजासमोर आले. पण यशवंतरावांनी आपल्या मुख्यमंत्री पदाच्या काळात, पददलित वर्गासाठी निर्णय घेऊन त्यांना न्याय दिला यातच त्यांचे दृष्टेपण दिसून येते.

१९६२च्या निवडणुकीनंतर यशवंतरावजींनी वारसा हक्काने मिळणारी मुलकी पाटीलकी रद्द करण्याचे व पोलीस पाटलांच्या नेमणुका सरकारमार्फत करण्याचे विधेयक महाराष्ट्र विधिमंडळाकडून संमत करवून घेतले. आणि राज्यपालांच्या अनुमतीनंतर त्याचे कायद्यात रूपांतर झाले. सभागृहाने हे विधेयक एकमताने पास केले. विधेयकाचा उद्देश सांगताना

ते म्हणाले, ''बदललेल्या या परिस्थितीत पाटीलकी हक्क वंशपरंपरागत ठेवण्याची पद्धती कालबाह्य झालेली आहे. अशा जीर्ण पद्धतीचे उच्चाटन करणे काळाची गरज आहे. खेडेगावचा कारभार आता ग्रामपंचायतकडे कायद्याने सोपविल्यामुळे वारसा हक्काची पाटीलकी आता अर्थशून्य व प्रभावशून्य झाली आहे. ''

उपरोक्त कायदा विधिमंडळाकडून पास करून घेण्यात आला, याचाच अर्थ असा होतो की, यशवंतरावजी चव्हाण आणि त्यांचे धोरण समाजमनाशी किंवा समाजजीवनाशी पुरोगामित्वातून एकरूप झालेले होते. प्रत्येक समाजातील सामान्य लोकांच्या जीवनपद्धतीचा मौलिक अभ्यास म्हणा किंवा जाणता नेता एकमेव होता असेच म्हणावे लागले.

महारवतनाची पद्धती बंद होऊन शोषणाची गुलामगिरी संपली तरी महारांच्या आणि तत्सम मागासलेल्या वर्गाच्या पोटापाण्याचा प्रश्न सुटलेला नव्हताच. यातूनच हा वर्ग उपाशिपोटी व भूमिहीन आहे. सर्वांना भाकरी द्या अशी मागणी पुढे आली, त्यावेळचे खासदार दादासाहेब गायकवाड यांच्या नेतृत्वाखाली या भूमिहीनांनी आंदोलन सुरू केले. या आंदोलनाच्या संघर्षात हजारो भूमिहीन जमिनीच्या मागणीसाठी कारागृहात गेले. सरकारकडे जी शेकडो एकर जमीन पडीक आहे ती कसण्याकरिता आम्हास द्या अशी त्यांची मागणी होती. आंदोलनाचे कार्यकर्ते व त्यांच्या शिष्टमंडळाने मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांच्याकडे पोटाकरिता जमीन द्या ही मागणी सादर केली. त्यांची ही मागणी न्याय्य व रास्त होती. ही न्याय्य मागणी यशवंतरावांनी जाणीवपूर्वक तात्काळ मान्य केली आणि भूमिहीनांना जमीन वाटपाचे कार्य सुरू केले. या रूपाने यशवंतरावांनी काही अंशी का होईना, भूमिहीनांचा पोटापाण्याचा प्रश्न सोडविला.

महारवतने नष्ट करावी म्हणून १९२७ सालापासून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यासारख्या धुरंधरांनी प्रयत्न केले तरीही ते यशस्वी झाले नव्हते; पण या मागणीपाठीमागची मानवी मूल्ये लक्षात घेऊन यशवंतरावांनी मुख्यमंत्रीपदी आल्यावर सर्वप्रथम महारवतने नष्ट करण्याचा निर्णय घेतला आणि अस्पृश्य व नवदीक्षित बौद्ध यांच्या समस्या सोडविण्याच्या दृष्टीने मोलाची कामगिरी करून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्वप्न साकार केले.

मराठी वक्तृत्वाचे शिवाजी - यशवंतराव

मराठी भाषेचे शिवाजी म्हणून चिपळूणकर स्वतःलाच **'I am the Shivaji of Marathi Language'** असे म्हणत असत; पण त्यांची वाक्ये प्रदीर्घ व लांबलचक असत. वक्तृत्वातला गनिमी कावा हा कदाचित चिपळूणकरांना उमगला नसावा. त्यामुळे त्यांची पल्लेदार भाषा सामान्याप्रत पोहोचत नसे. पण छत्रपती शिवरायांची अस्मिता मराठीतून जर कोणी अवगत करून लोकशाहीतील सामान्यातील सामान्याला प्रबोधित केले असेल तर ते यशवंतरावांनीच! महाराष्ट्रातील मराठीची खरी अस्मिता यशवंतरावांनी प्राणपणाने जागवली आणि आपल्या खुमासदार शैलीने त्यांनी श्रोतृसमुदायाला हलवले-डोलवले-मंत्रमुग्ध केले. अशी त्यांची वक्तृत्वाची मोहिनी होती.

यशवंतरावांच्या राजकीय कर्तृत्वाचा, यशस्वी तत्त्वगुणांचा, प्रशासकीय कौशल्याचा, अभ्यासपूर्ण विचारांचा आणि अविचल निष्ठांचा जसा भाग होता तसाच त्यांच्या संयमी, संस्कारित प्रसंगोचित आणि लालित्यपूर्ण आविष्कार-निपुणतेचाही फार मोठा भाग होता. लोकांना आकर्षित करील अशी वक्तृत्वशैली पण त्याचबरोबर त्यांच्या भाषणातील आशयात अभिजात, साहित्यिक, रसिक आणि लाघवीदृष्टी विलोभनीय असे.

यशवंतरावांचे वैचारिक मुरब्बीपण

यशवंतरावांनी विविध ठिकाणी व विविध प्रसंगी केलेल्या भाषणातील काही उतारे खाली देत आहे. त्यावरून त्यांच्या वक्तृत्वशैलीचा अभिजात गुण दिसून येईल.

प्रसिद्ध नाटककार श्री. विद्याधर गोखले यांच्या षष्ट्यब्दी समारंभाचे

अध्यक्ष म्हणून यशवंतरावजी होते. त्यावेळी केलेल्या भाषणात त्यांनी आपल्या साहित्यिक रसिकतेचा एक वेगळा पैलू नकळत प्रकाशात आणला. ते म्हणतात, ''रविवारच्या लोकसत्तेतील गोखल्यांच्या उर्दू शायरीने आणि संस्कृत सुभाषितांनी नटलेल्या रसिल्या अग्रलेखांचे आपण अनेक वर्षांचे वाचक आहोत, त्या अग्रलेखांनी आपल्याला उर्दू व संस्कृत भाषेची गोडी लावली.'' असा गौप्यस्फोट यशवंतरावांनी केला.

१९६२ चे अ. भा. मराठी साहित्य संमेलन सातारा येथे झाले. ते चिनी आक्रमणाच्या सावटाखाली भरले. संमेलन चालू असतानाच चिनी आक्रमण सुरू झाले होते. त्याप्रसंगी उद्घाटनाच्या भाषणात ते म्हणतात, ''देशात आणीबाणीची स्थिती असताही ज्या बाबतीत काटकसर करू नये त्यापैकी साहित्य संमेलन ही एक बाब आहे'' असा विचार त्यांनी व्यक्त केला. त्यावेळी आणीबाणी परकीय आक्रमणामुळे होती; पण १९७५ साली अंतर्गत आणीबाणी होती आणि कऱ्हाड येथील मराठी साहित्य संमेलनाचे स्वागताध्यक्ष यशवंतरावजी इंदिराबाईंच्या केंद्रीय मंत्रिमंडळात होते. त्यामुळे राजकारणी आणि साहित्यिक माणसातली नाती दुरावली होती. मनं दुरावली होती. कऱ्हाडला हे संमेलन भरत असल्याने अनिवार्यपणे यशवंतरावांना स्वागताध्यक्षपदावर नियुक्त करण्यात आलं. सरकारी माणसाला स्वागताध्यक्षपद स्वीकारण्याची ती वेळ नव्हती, धिक्कारण्याची होती. म्हणून काही मंडळींनी त्यांच्या निवडीला विरोधही केला. त्यावेळी यशवंतरावांनी अत्यंत समर्पक शब्दात सर्वांना आवाहन करून आपले शहाणपण आणि कार्यकुशल व्यवहारीपण यांची आपल्या भाषणातून सर्वांना जाणीव करून दिली, आणि साहित्यातल्या नव्या प्रवाहाची सृजनता शिफारस काळाचे भान ठेवून साहित्य वाचणारा रसिक, ही भूमिका स्पष्ट करणारे अनेक संदर्भ त्यांनी आपल्या भाषणातून सांगितले.

'माझ्या कल्पनेतील खेडे' या विषयावर यशवंतराव पुणे आकाशवाणीवरून केलेल्या भाषणात आपले मनोगत व्यक्त करताना म्हणतात, ''ज्या खेड्यातला समाज आपले सगळे प्रश्न एकमेकांच्या जिव्हाळ्याने आणि समजुतीने सोडविण्याचा एकत्र बसून त्याचा निर्णय करू शकतो, असे पंचायतीचे जीवन जगणारे खेडे, तुमच्या - माझ्यापुढे असले पाहिजे.'' असे नवे खेडे, नवा माणूस यशवंतरावांनी निर्माण केला.

दिनांक ६ जानेवारी १९६० रोजी सांगली येथील भाषणात महाराष्ट्रातील समस्यांवर नवदीक्षित बौद्धांच्या प्रश्नावर मूलगामी विचार प्रामुख्याने मांडला. ''हजारो वर्षे आपल्या समाजाचा एक घटक अंधारात होता, तो आता जागृत झाला आहे. त्याची जिद्द व जागृती आपण ओळखली पाहिजे. जिद्दीच्या जागृत मनाच्या हक्काची मागणी म्हणून त्यांचे माणुसकीचे अधिकार त्यांना मिळाले पाहिजेत. आज मोठ्या शहरापेक्षा खेड्यापाड्यातून या समतेच्या भावनेची गरज आहे.

महाराष्ट्राच्या आर्थिक विकासाच्या अनेक दिशा त्यांनी आपल्या भाषणांतून दाखविल्या आहेत. इतिहासाची त्यांना लाभलेली दृष्टी, प्रश्नांच्या अंतरंगात शिरून त्यांचे मूळ शोधणारी त्यांची तत्त्वचिंतकवृत्ती आणि लोकशाही, समाजवाद, मानवता या मूलभूत मूल्यांवर असलेला त्यांचा अढळ विश्वास यांचे दर्शन पदोपदी त्यांच्या भाषणातून वाचकांना होते.

दिल्लीच्या लालकिल्ल्यात भरलेल्या कविसंमेलनप्रसंगी घडलेली ही घटना आहे, मेजर जनरल चौधरी यांना भारत-पाक संघर्षाच्या वेळी शंभराच्या नोटांची माळ श्रीमती रमा जैन यांनी घातली. त्यावेळी प्रचंड जनसागरापुढे यशवंतरावांनी नम्रपणे केलेली भाषणाची सुरूवात अशी होती, ''मी कवी नाही की याप्रसंगी बोलण्याचा मला अधिकार नाही. पण आज सीमाक्षेत्रावरील रणांगणावर आपल्या जवानांनी व वीर हुतात्म्यांनी रक्ताने जे महाकाव्य लिहिले आहे, त्यांना मी वंदन करतो.''

स्व. डॉ. प्रभाकर माचवे हे आपल्या आठवणीत लिहितात-केशवसुतांच्या जन्मशताब्दीनिमित्त दिल्ली येथील साहित्य अकादमीत ग्रंथ विमोचनाचा समारंभ होता. साहित्यिकांच्या निवडक श्रोतृसभेत केशवसुतांबद्दल प्रा. विं. दा. करंदीकरांनी इंग्रजीत वक्तृत्व करून आपला प्रोफेसरी अभिप्राय दिला की, केशवसुतांच्या केवळ तीन-चार कविताच श्रेष्ठ साहित्यकक्षेत मोडतील वगैरे. यशवंतरावांनी अध्यक्षीय भाषणात केशवसुतांच्या प्रेरणादायी ओळीच्या ओळी उद्धृत करून शेवटी म्हणाले ''कवी, प्राध्यापक, टीकाकार काही म्हणोत, तरुणपणी आम्ही ज्या ध्येयाने भारावून गेलो होतो त्या सामाजिक समतेची प्रेरणा केशवसुतांनी दिली. 'ब्राह्मण नाही हिंदूही नाही न मी एक पंथाचा-तेच पतित कीजे आखडती प्रदेश साकल्याचा' हा संदेश

केशवसुतांचाच.' स्वतःला गाढ व्यासंगी म्हणविणाऱ्या कित्येक विद्वानांना यशवंतरावांनी आपल्या मार्मिक वक्तव्याने सहज निष्प्रभ केले होते.

१९६५ साली नांदेड येथे ४७ वे मराठी नाट्य संमेलन झाले होते. अध्यक्ष पु. ल. देशपांडे आणि उद्‌घाटक होते यशवंतराव चव्हाण. या व्यासपीठावर आचार्य अत्रे यांचे प्रारंभी भाषण झाले. त्या भाषणात खोडसाळपणे अत्रे म्हणाले, ''मुंबईहून एवढा मोठा प्रवास करून मी आलो. रस्ते दगडधोंड्यांनी भरलेले, धूळ तर अवर्णनीय होती. मराठवाड्यातल्या रस्त्यावरली धूळ खात खात येथपर्यंत येऊन पोहोचलो. नामदार यशवंतरावांच्या राज्यात रस्त्याची ही स्थिती...!'' अत्र्यांच्या नंतर ना. यशवंतराव उभे राहिले नि हसत हसत त्यांनी सुरुवात केली, ''आचार्य अत्रे यांनी धुळीची तक्रार केली! पण नेहमी दुसऱ्याला धूळ चारणाऱ्याने एकदा तरी स्वतः धूळ खावी ना!'' आणि आचार्य अत्रे यांच्यासह सर्वजण हास्यकल्लोळात बुडून गेले.

८ एप्रिल १९६६ रोजी कऱ्हाड येथे झालेल्या भाषणामध्ये 'राष्ट्राच्या सामर्थ्यावर'(विषय) यशवंतराव सांगून जातात-''नवनव्या शोधांनी समाजातील गरिबी व दारिद्र्य हटविता येते, असे अनुभवांनी सिद्ध झालेले आहे. आपल्या देशात या कामाला प्रयत्नपूर्वक लागण्याची आवश्यकता आहे. रशियासारखे देशही विधायक वृत्तीने शेती, शिक्षण यासारख्या प्रश्नांच्या प्रगतीचा विचार करतात. केवळ राजकीय विचाराने हे केले जाते किंवा करावे लागते असे नाही.'' ते पुढे सांगतात, ''वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून ही प्रगती साध्य करता येते. आम्ही आमच्या देशातील राजांची राज्ये लोकराज्यात विलीन करण्याची क्रांती केली. इतर देशातही राजांची राज्ये नष्ट करणाऱ्या क्रांत्या झाल्या, पण मानवी जीवनाला बदलण्याची क्रांती यापुढे करावयाची आहे. हिंदुस्थानमधील आर्थिक व सामाजिक गरिबी नाहीशी झाल्याशिवाय या देशातील लोकशाहीला अर्थ राहणार नाही. आज महागाई आहे, गरिबी आहे, इतरही अनेक प्रश्न आहेत; परंतु त्याचबरोबर देशाचाही प्रश्न आहे आणि या प्रश्नांच्या संदर्भातच इतर प्रश्न सोडवावयाचे आहेत.''

मुख्यमंत्री, संरक्षणमंत्री, गृह, अर्थ, परराष्ट्रमंत्री, विरोधी पक्षनेते पदावरून त्यांनी विधिमंडळामध्ये-लोकसभेत जी वेळोवेळी भाषणे केली असून त्यातून त्यांचे संसदीय नैपुण्य पुरेपूर व्यक्त होते. विरोधी पक्षसदस्यांना

विश्वासात घेण्याचे आपले स्वतःचे खास तंत्र होते. ते एक मातब्बर संसदपटू असल्याची साक्ष त्यांच्या अनेक समकालिनांनी दिली आहे.

सभागृहातले त्यांचे वक्तव्य अभ्यासपूर्ण व वस्तुनिष्ठ तर असायचेच, शिवाय जनहितैकबुद्धी त्यांच्या मुळाशी असल्याची साक्ष ऐकणाऱ्याला ताबडतोब मिळत असे. 'स्टेटस्मन' च्या संपादकाने म्हटल्यानुसार 'त्यांच्या भाषणात खोचक वाक्यांच्या फैरी नसल्या, तरीही ती प्रभावी होत. कारण त्यातून त्यांचे प्रसंगावधान, वैचारिक समतोलपणा, क्लिष्ट समस्यांची उकल करण्यासाठी लागणारा चिवटपणा, त्यांच्या विधानांचा समयोचितपणा व सयंतपणा श्रोत्यांच्या प्रत्ययास येत असे.''

श्री. कुन्हीकृष्णन् हे आपल्या 'चव्हाण ॲण्ड दि ट्रबल्ड डिकेड' या ग्रंथात लिहितात, ''यशवंतराव चव्हाण त्या काळात सत्तारूढ बाकावरचे ते सर्वोत्तम वक्ते ठरले होते. सभागृहातच नव्हे, तर बाहेर सुद्धा. वक्तृत्व हे चव्हाणांच्या नेतृत्वाचे मौलिक साधन झाले होते. श्रोत्यासमोर लांबलचक प्रवचने ते कधीच झोडीत नसत. मोजके आणि प्रसंगोचित तेवढेच बोलत.''

इंग्रजी लेखक व प्रसिद्ध पत्रकार वेल हँजेन यांनी 'ऑफ्टर नेहरू हू' या आपल्या ग्रंथात चव्हाणांच्या वक्तृत्वाबद्दल एक मार्मिक तुलना केली आहे. ते म्हणतात, ''मुलींच्या शाळेचे उद्घाटन असेल, तर चव्हाण स्त्री-शिक्षण विषयावर बोलतील, मोरारजी कदाचित आत्मसुखत्यागाचे बोधामृत अशा प्रसंगी पाजतील तर नेहरू आपण कशाचे उद्घाटन करतो, हेच साफ विसरून अणुबॉंब चाचणी आणि आशियाचे भवितव्य असल्या विषयावर विचार मांडतील.''

१९६६ साली संरक्षणमंत्री असताना स्वातंत्र्यदिनानिमित्ताने सैनिकाला व जनतेला उद्देशून केलेल्या भाषणात म्हणतात, ''भारतीय सैनिकांनी या देशातील नागरिकांविषयी जशी राष्ट्रीय भावनेने आस्था बाळगली पाहिजे, तसेच नागरिकांनीही सैन्याकडे कौटुंबिक भावनेने पाहिले पाहिजे. रक्त गोठविणाऱ्या हिमालयाच्या थंडीत, उष्णतेने भाजून काढणाऱ्या राजस्थानच्या सीमेवर किंवा आसामच्या किर्र झाडीत आपल्या सीमेचे रक्षण करीत उभा असलेला भारतीय सैनिक आपल्या विशाल कुटुंबाचा घटक आहे, या भावनेने आपण वागले पाहिजे. त्यांच्याशी आपले नाते कृत्रिम नाही, कौटुंबिक जिव्हाळयाचे आहे असे मानले, तर भारतीय सैनिकांच्या खडतर

जीवनात त्याला मोठा आधार वाटेल. हे समजावून घेण्याचा प्रयत्न करून त्याप्रमाणे आपण वागले पाहिजे, कारण प्रत्येक नागरिकाचे वर्तन कसे आहे, यावर आपल्या राष्ट्राचे भवितव्य अवलंबून आहे.''

''सर्वांना विकासाची समान संधी मिळाली पाहिजे, जीवनमानातील विषमता नाहीशी करणे आणि उत्पादनाच्या प्रक्रियेतील शोषण थांबविणे हे समाजवादाचे तीन निकष आपल्यापरीने महत्त्वाचे असले तरी आर्थिक आणि सामाजिक विषमता नष्ट करणे, हा समाजवादाचा गाभा म्हटला पाहिजे. केवळ घोषणा करून समाजवाद अवतरत नसतो. समाजवादाच्या मार्गावरील प्रवास प्रदीर्घ कठीण आणि कष्टप्रद असतो. मात्र हा प्रवास आपल्याला केलाच पाहिजे कारण तशी आपली प्रतिज्ञाच आहे. समाजवाद पुस्तकातून अवतरत नाही. कृती कार्यक्रमातून त्याचा प्रत्यय येत असतो. आपल्या घोषणा जेंव्हा कृतीत येतील तेव्हाच आपण आपल्या कर्तव्याला जागलो असे होईल. आपला उच्चार आणि आचार यात तफावत पडली, म्हणूनच काँग्रेसला १९६७ साली अनेक राज्यात पराभव पत्करावा लागला. कारण लोक म्हणतात 'तुम्ही बोलता खूप, पण करता मात्र थोडे! म्हणून यापुढे ही चूक घडता कामा नये' हे विचार २८.१२.१९६९ रोजी मुंबई येथे भरलेल्या अ. भा. काँग्रेसच्या ७३ व्या अधिवेशनात बोलताना व्यक्त केले.

२ एप्रिल १९५३ ला सभागृहापुढे आलेल्या गोवधबंदी विधेयकावरील चर्चेस सरकारतर्फे उत्तर देताना ते सभागृहास उद्देशून म्हणाले, ''या प्रश्नाचा विचार करताना कृपा करून धार्मिक, सांस्कृतिक त्याचप्रमाणे मनात घडलेले राजकीय प्रश्न उभे करू नका. या प्रश्नाचा आर्थिकदृष्टीने विचार करून घटनेमध्ये ४८ वे कलम घालण्यात आले आहे. त्याकडे सभागृहाचे लक्ष वेधून आर्थिक दृष्टिकोनातून या प्रश्नाचा विचार करावयास हवा असे त्यांनी सभागृहात सांगितले व हे विधेयक मांडणारे ज्या विचारसरणीचे प्रतीक म्हणून या सभागृहापुढे मांडतात ती विचारसरणी इतिहासजमा झालेली आहे, असे आग्रही प्रतिपादन करून पुनरुज्जीवित करण्याचा प्रयत्न या पद्धतीने यशस्वी होणार नाही. हिंदुस्थानात गाईचे स्थान उच्च राखावयाचे असेल आणि ती खऱ्या अर्थाने गोमाता व्हावी असे सन्माननीय सभासदांना खरोखरीच वाटत असेल, तर हा मनुष्य मुसलमान धर्माचा आहे की इतर कोणत्या धर्माचा आहे, हे लक्षात न घेता गाईबद्दल त्याग

करण्याची भूमिका आपण त्यांच्या मनात निर्माण केली पाहिजे. गाईची सर्व प्रकारे जोपासना करून तिच्या दुधाबद्दल आवड निर्माण करणे आणि तिच्या रक्षणाची जबाबदारी घेणे किती जरुरीचे आहे ही भावना समाजाच्या सर्व थरापर्यंत निर्माण केली तर गोपालनाचा प्रश्न आपण यशस्वी रीतीने सोडवू आणि शेतीच्या क्षेत्रातही गाईचे जे महत्त्वाचे स्थान आहे ते पुन्हा परत मिळवून देऊ, असे सांगून या विधेयकाला सरकारतर्फे विरोध केला. शेवटी गोवधबंदी फेटाळण्यात आले.''

यशवंतराव चव्हाण संरक्षणमंत्री झाले तेव्हा मुंबई येथे त्यांचा भव्य सत्कार झाला. सत्काराची भाषणे कशी स्तुतिसुमने उधळणारी असतात ते आपण जाणताच. एका वक्त्याने सांगितले की, यशवंतराव म्हणजे पुन्हा जन्म घेतलेल शिवाजीराजे आहेत, दुसरा म्हणाला की, ते शाहूराजे आहेत, तिसऱ्याने त्यांना नेपोलियन ठरविले. मग यशवंतराव सत्काराला उत्तर देऊ लागले. ते म्हणाले, ''मला आज शिवाजीराजे, शाहूराजे व नेपोलियन ठरविण्यात आले. मी एवढा मोठा नाही हे सांगण्याची गरज नाही! तथापि एक गोष्ट मला सांगितली 'पाहिजेल!' मी इतका मोठा नाही असे न समजण्याइतका मी छोटा देखील नाही!'' या पहिल्याच वाक्याने यशवंतरावांनी सभा जिंकली. पारिजातकचे झाड हलवावे आणि खाली फुलांचा सडा पडावा त्याप्रमाणे यशंतरावांच्या भाषणांची पाने फडफडली तर सुंदर सुभाषितांचा सडाच पडेल. थबथबलेल्या मधाच्या पोळयातील मध ठिबकेल.

यशवंतराव चव्हाण राजकीय नेते म्हणून सुविख्यात होते. लोकशाहीच्या समृद्धीला वक्तृत्वाची अमोल देणगी लाभली तर विचारांचे बावन्नकशी सोने कसे बनते याचे यशवंतराव हे मूर्तिमंत उदाहरण आहे. त्यांच्याकडे सत्ता आली तशी गेलीही. पुन्हाही आली तरी सत्तेपलीकडे असणारे यशवंतरावांचे दिलखुलास मर्मग्राही मार्मिक वक्तृत्व हा त्यांच्या शैलीचा अभिजात गुणच होता. ***मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्र व्हायला पाह्यजेल हाय!*** यासारखी वाक्ये त्यांनी कॉईन(coin) केली होती. त्याचे अनुकरण महाराष्ट्रातील अनेक मातब्बर नेत्यांनीही केले होते, हे सर्वश्रुत आहे.

सारांश, सत्तेच्या गादीवर बसूनही सत्तेने न ग्रासलेले, डावपेचाच्या जंगलात घुसूनही सरळ विचारांची सवय न सुटलेले आणि केंद्रात संरक्षण,

गृह, परराष्ट्र, अर्थ, विरोधी पक्षनेते आदी खात्याच्या रुक्ष फायलीत रात्रंदिवस जागूनही जीवनाकडे पाहण्याची निखळ रसिक नजर न गमावलेले यशवंतराव हे आश्चर्यच होते. जी रसिकता अशा सत्त्वपरीक्षेतून सहीसलामत बाहेर निघते, जी अस्मिता राजकारणाच्या भुयारी वळणात कैकदा वाकून व वाकावे लागूनही पुन्हा एखाद्या स्प्रिंगसारखी पीळदार उरते, ती नजर शासकीय आचारउपचारांनी मुळीच मंदावत नाही. ती रसिकता, ती अस्मिता व ती नजर मुळचीच मोठ्या जीवाची मानण्याखेरीज गत्यंतर नाही.

प्रीतिसंगमावरील सूर्यास्त

ही गोष्ट केवळ दैवयोगाने झाली नाही. बंगालमध्ये डॉ. बिपीनचंद्र रॉय निधन पावले. त्यांच्या जागी पी. सी. सेन मुख्यमंत्री झाले. केरळचे मुख्यमंत्री पट्टण थाणू पिल्ले यांना पंजाबचे राज्यपालपद लाभल्यामुळे आर. शंकर केरळचे मुख्यमंत्री झाले. असा कोणताही दैवयोग यशवंतरावांच्या बाबतीत घडून आला नाही. म्हैसूरच्या एस. आर. कंठी यांनी आपली खुर्ची स्वार्थत्यागपूर्वक सोडून एस. निजलिंगप्पा यांना मुख्यमंत्री होऊ दिले. आंध्रचे मुख्यमंत्री डी. संजीवय्या यांनी काँग्रेसचे अध्यक्षपद स्वीकारून आंध्रचे मुख्यमंत्रीपद संजीव रेड्डी यांना बहाल केले. यशवंतरावांवर तशी कोणी मेहेरबानी करून त्यांना मोठेपणा मिळवून दिला नाही. यशवंतरावांचा शोध घेत त्यांचा मोठेपणा त्यांची पावले चुंबीत त्यांच्या मागून, इमानी कुत्र्याप्रमाणे धावत आला आहे.

यशवंतरावांचा मोठेपणा हा वस्तुतः त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची सावली आहे. सावली ही जशी माणूस फिरेल तशी त्याच्या पावलाशी घोटाळत असते. तसा यशवंतरावांचा मोठेपणा पाठलाग करत यशवंतराव धावत असलेले जनतेने कधी पाहिले नाहीत. यशवंतराव राष्ट्राचे निष्ठावंत सैनिक होते. जनतेचे श्रद्धापूर्वक पाईक होते. अंगावर सोपवलेली कामगिरी जिद्दीने, जिव्हाळ्याने करायची, त्यात अंगचोरपणा दिसायचा नाही, तसाच मनाचा कमकुवतपणा आढळायचा नाही. स्वीकारलेल्या कामगिरीबाबत शंकाकुशंका निर्माण करून अवसानघात करायचा नाही. त्याबरोबरच वरिष्ठांसमोर पत्करलेल्या कामाचे फलित सादर करताना आलेल्या अडचणींचा, येणाऱ्या संकटांचा स्पष्ट पाढा वाचण्यास चुकायचे नाहीत. यशवंतरावांच्या याच वृत्तीमुळे ते जनतेच्या विश्वासाला आणि वरिष्ठांच्या लोभाला सारखेच पात्र

झालेले होते.

यशवंतरावांच्या बाबतीत एक गोष्ट अगदी खरी आहे. ती हीच की, अडचणीच्या वेळीच त्यांचे व्यक्तिमत्त्व कसाला लागते. आपत्तीच्या काळातच त्यांच्या कर्तृत्वाला धार येते. मनाचा मानी मराठा मनगटाच्या मिजाशीत आला की तेजाने तळपू लागतो. समराने त्यांच्या स्वभावातील सौजन्य मावळत नसले तरी त्यांच्या शौर्याला शिखर जवळ दिसू लागते! प्रतिपक्षाशी यशवंतराव वैरभावनेने वागल्याचे उदाहरण सापडणार नाही. प्रतिपक्षाला त्यांनी आपल्यावर कधी डाव करू दिल्याचेही उदाहरण मिळणार नाही. असा हा चतुरस्त्र कर्तबगारीचा राजकारणी नेता विरळाच होता.

यशवंतरावांच्या ठिकाणची तारतम्यशक्ती तल्लख होती हे त्यांच्या सर्वांगीण यशाचे रहस्य आहे. सत्य व असत्य यांचा उलगडा ते चटकन करू शकत होते. भल्याबुऱ्यांचा त्यांचा विवेक अचूक होता. चांगला कोण, वाईट कोण याचा उलगडा जसा ते स्वतःच्या मनाशी सत्वर करू शकत होते, तसेच कोणत्या बाबतीत काय करायला पाहिजे, काय करता कामा नये याचाही सारासार विवेक त्यांना होता. राजकारणामध्ये शेकडो नव्हे हजारो लोकांना सांभाळून घ्यावे लागते. अनंतांचे अनंत अपराध पोटात घालावे लागतात. पुन्हा त्यांच्या अंगच्या चांगल्या गुणांचा समाजाला, जनतेला, देशाला चांगला उपयोग होईल असा मार्ग त्यातून शोधावा लागतो. परस्पर विरुद्ध हितसंबंधांची कुशलतेने मिळवणी करून दाखवावी लागते. वेगवेगळ्या विचारांच्या, मतांच्या बाजारातून एकजिनसी कार्याचा हिमालय उभा करावा लागतो. हे काम अतिशय कठीण असते. सोनाराची नाजूक हातोडी, लोहाराचा भक्कम हातोडा या दोहोंचा समन्वय सारख्याच कसबीपणाने वापर जो करू शकेल, त्यालाच अशा कामात यश येऊ शकते.

यशवंतरावांच्या ठिकाणी सुवर्णकाराचे नाजूक हस्तकौशल्य होते तसेच लोहाराचे जबर सामर्थ्यही होते. जी गोष्ट केलीच पाहिजे असे त्यांच्या मनाला पटेल ती करण्यात ते कधीही टाळाटाळ करत नव्हते. कोणाच्या स्तुती, निंदेचा मनाला विचारही शिवू देत नव्हते. समाजजीवन हे सागराला मिळणाऱ्या गंगौघाप्रमाणे शतमुखी असते याची त्यांना चांगली कल्पना होती. समाजाची ही सर्व तोंडे समर्थ झाली तरच तो समाज उन्नत होऊ

शकतो. म्हणून समाजाच्या शेकडो गरजा भागवल्या गेल्या पाहिजेत असे त्यांचे धोरण होते. त्यांचा आणखी एक मोठा गुण म्हणजे त्यांच्याइतका आपल्या जिभेवर नियंत्रण ठेवणारा राजकारणी पुरुष खरोखरच लाखात एखादाच सापडायचा. वाणी हे पुढाऱ्यांजवळचे अत्यंत प्रभावी अस्त्र आहे. त्या अस्त्राने नको असलेल्या रोगट अवयवावर शस्त्रक्रिया करता येते. हव्या असलेल्या सुदृढ अवयवांवर सुरीहल्ला करून जखमाही करता येतात. भारतात वाणीच्या दुरुपयोगाने जखमा करणारे पुढारी फार आहेत. भारतीय राजकीय वातावरणातील शेकडो ८० टक्के तरी वाद, वितुष्टे, वैर, विव्हळणी ही वाणीच्या दुरुपयोगातून जन्म पावलेली आहेत असेच विचारांती दिसून येईल.

यशवंतरावांचा आपल्या वाणीवरील ताबा विलक्षण होता. खरे सांगायचे असेल तर तो लोकोत्तर आहे. मोजके, मृदु, मुद्देशीर बोलण्यात ते अग्रेसर होते. आपले मत ठामपणे मांडताना ते प्रतिपक्षावर वाणीचे जखमी प्रहार करत नव्हते. मुद्याने मुद्दा खोडून, ते वस्तुस्थितीने विरोध हाणून पाडत. प्रांजळपणाने प्रतिपक्षाचा ग्राह्यांश पटकन मान्य करत. वादे वादे शीर्षभंगापर्यंत ताणण्यापेक्षा तत्त्वाचा भाग पदरात पाडून बाकी फोलपट भर्रदिशी फेकून देत. यशवंतराव सर्व विषयांवर बोलत. सर्व प्रसंगी बोलत. सर्व ठिकाणी बोलत. कोणता विषय वा कोठले व्यासपीठ त्यांना वर्ज्य नव्हते. सामान्य खेडूतांच्या सभापासून ते असामान्य पंडितांच्या परिषदांपर्यंत त्यांनी भाषणे केली. त्या त्या श्रोतृवृंदाच्या पातळीवर जाऊन सर्वांना समजेल असे मिठ्ठास भाषण ते करत. त्यात मुद्दा बळकट, मत निश्चित, मनसुबा संशयातीत असे, पण त्यात कोठेही टवाळखोरपणा नसे. दुसऱ्याची उणीदुणी काढण्याचा प्रयत्न नसे की प्रतिपक्षाला खिजवण्याचा हेतू नसे. स्वतः हरतऱ्हेची सुष्टदुष्ट टीका धैर्याने सोसत असतानाही कर्माने त्यांचा बदला घेण्याचा विचारही त्यांच्या मनाला कधी शिवला नाही. शब्दांनी केलेल्या जखमा जन्मभर झोंबत राहातात इतकी तीव्र जाणीव ठेवून बोलणारा हा बहुधा एकुलता एक वक्ता असावा. पराभूत परिस्थितीतही त्यांच्या वाणीला चीड, द्वेष, राग यांचा संसर्ग झालेला कधी दिसला नाही, की विजयी वातावरणात त्यांच्या वाणीमध्ये अहंकार, उन्माद, हेटाळणी यांचा स्पर्श जाणवला नाही. हे सर्वांची अंतःकरणे काबीज करण्याचे यशवंतरावांचे अमोघ साधन होते. वृत्तीने सत्त्वधीर, विचारांनी सात्त्विक, वागणुकीने साधे, व्यवहाराला सरळ

होते.

यशवंतरावांच्या आयुष्याचा प्रवास ज्या प्रतिकूल परिस्थितीमध्ये सुरू झाला ती लक्षात घेतली तर त्यांनी कितीतरी मोठी झेप घेतली होती हे आपल्या लक्षात आल्याशिवाय राहणार नाही. आयुष्याचा प्रवास कधी एकला चलो रे हे गीत ओठावर खेळवीत, कधी साथीदारांचा काफिला बरोबर घेऊन करावा लागतो. समोरचा मार्ग खाचखळग्यांनी आणि चढ-उतारांनी परिपूर्ण असतो. त्या मार्गाला छेद देऊन तशाच प्रकारचे इतर लहानमोठे मार्ग मागेपुढे जात असतात. जेव्हा असे चौरस्ते पुढे येतात तेव्हा मनात संभ्रम निर्माण होतात. कोणत्या मार्गाचा अवलंब करावा? अशा पेचप्रसंगाच्या वेळी नियती हात वर करून कोणत्या मार्गाने पुढे जायचे आणि कोणते मार्ग टाळायचे हे इशाऱ्याने सांगत असते. पण तिची भाषा सांकेतिक, संदिग्ध असते. हे इशारे लक्षात घेण्याइतका चाणाक्षपणा अंगी असावा लागतो. यशवंतरावांच्या अंगी तो भरपूर प्रमाणात होता. पण केवळ चाणाक्षपणावर काम भागत नाही. पुढे जाण्यासाठी अवतीभोवती प्रेरणा शोधाव्या लागतात. खडतर वाटेवर चालण्याचा निर्धार सातत्याने टिकवावा लागतो आणि मजल - दरमजल करत इच्छित ठिकाणी पोहोचण्यासाठी प्रयत्नांची शिकस्त करावीच लागते. यशवंतराव आयुष्यातील सर्व आव्हानांना हसतमुखाने सामोरे गेले. त्यांनी चेहरा कधी म्लान होऊ दिला नाही.

यशवंतरावांनी आपल्या आयुष्यात जे यश संपादन केले त्याच्या मागचे रहस्य काय? प्रयत्न आणि सतत उद्योग. ते आज आपल्यात नाहीत, वस्तुतः हा नियतीचा खेळ आहे. त्यांच्या बोलण्यात नियती हा शब्द अनेकदा यायचा. पं. नेहरू यांच्या भाषणातून डेस्टिनी हा शब्द बऱ्याचदा येत असे. नियतीचे संकेत लक्षात घेण्याचा सतत प्रयत्न ते करत असत. यशवंतरावही नियतीची भाषा समजून घेण्याचा प्रयत्न करत होते. पण ते दैववादी नव्हते. माणसाच्या जीवनाला बरेवाईट वळण देण्याचा प्रयत्न आपण करतच असतो. पण बऱ्याचदा एखादी अदृश्य शक्ती त्या वळणाला कारणीभूत ठरते, या गोष्टीवर त्यांचा विश्वास होता. ती अदृश्य शक्ती म्हणजेच नियती. कधी हाताने तर कधी हाकेने नियती माणसाला खुणावत असते, इशारे देत असते. एखाद्या गोष्टीसाठी ती माणसाला प्रवृत्त करते, ती कधी रोखते तर कधी टोकते. नियतीचा हात या नावाचा एक लेख

यशवंतरावांनी लिहिलेला आहे. त्या लेखात त्यांनी नियतीच्या संकेतावर बरेच भाष्य केले आहे. त्यांच्या स्वतःच्या आयुष्यात कितीतरी बऱ्यावाईट घटना घडल्या; परंतु अवतीभवतीच्या परिस्थितीशी संवाद साधत त्यांनी पुढची वाट मनातला आशावाद ढळू न देता सुरू ठेवली. प्रेरणा मिळत गेल्या, साथीदारांचा काफिला वाढत गेला, विचारांची दिशा स्पष्ट होत गेली. मग पायाखालच्या वाटेने त्यांना एका क्षितिजापासून दुसऱ्या क्षितिजापर्यंत आणून सोडले. धोक्याची वळणेही आली; पण अशा प्रसंगी नियतीने सिग्नल उभा करून त्यांना सावध केले. सिग्नल पडला की पुढे जायचे. तारतम्य आणि सतत सावधानता ही त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची ठळक व्यवच्छेदक लक्षणे होती. सावधानता आवश्यक आहेच; पण कधी कधी तिची जागा साहसाला देणे आवश्यक ठरते. यशवंतरावांच्या आयुष्यात तसे झाले असते तर देशाच्या इतिहासाला वेगळे वळण लाभले असते. नियतीला ते मंजूर नव्हते असे म्हणता येईल का?

२५ नोव्हेंबर १९८४ रोजी मात्र रात्री ७.४५ वाजता दिल्ली येथे त्यांचे निधन झाले. त्यांच्या आकस्मिक निधनाने महाराष्ट्र शोकसागरात बुडाला. स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर काळाला जोडणारा महत्त्वपूर्ण दुवाच तुटला. राजकारण हे विचारांच्या आणि नैतिक मूल्यांच्या पायावर उभे असते आणि असले पाहिजे, असे मानणारे कार्यकर्ते आता फारसे दिसत नाहीत. यशवंतरावांनी जे राजकारण केले त्याच्यामागे काही विचार होते, काही निष्ठा होत्या. काही श्रद्धा काही स्वप्ने उराशी बाळगून त्यांनी राजकारण केले होते. त्यांना राजकारण अभिप्रेत होते. ते सामाजिक दृष्ट्या आशयगर्भ होते. त्या युगाचे निर्माते होते. त्याला एक विशिष्ट दिशा होती. त्यांची उद्दिष्टे स्पष्ट होती. यशवंतराव एका महान युगाचे प्रतिनिधी होते. म. गांधी आणि पंडित जवाहरलाल नेहरूंच्या युगाच्या प्रेरणा त्यांच्या विचारात आणि कार्यात अभिव्यक्त झाल्या होत्या. म्हणून यशवंतरावांचे निधन म्हणजे महाराष्ट्राच्या समकालीन इतिहासातील एका युगाचा अंत असे मानणे आवश्यक आहे.

दि. २७ नोव्हेंबर १९८४ रोजी दुपारी ३ चे दरम्यान मी कृष्णा-कोयनेच्या संगमावर जाण्यासाठी निघालो. नदीकाठावर माणसांची अलोट गर्दी झाली होती. लोकांचा लोंढा सारखा येतच होता. जेथे यशवंतरावांच्या चितेला अग्नी देण्यात येत होता तेथपर्यंत सहजासहजी जाणे अतिशय अवघड

होते. मी माणसांच्या अलोट गर्दीतून पावला-पावलाने पुढे सरकत जात होतो. शेवटी ५ चे सुमारास कसातरी पेटलेल्या चितेसमोर जाऊन पोहचलो. महाराष्ट्राच्या भविष्याची सफर कशी असावी याचे चित्र यशवंतरावांनी रेखाटले होते. खरे म्हणजे ती सफर विघटनाच्या दरीत कोसळली होती. चिता जळत होती. पलीकडे बरीच नेते मंडळी दिसली. यशवंतरावांचे मानसपुत्र शरद पवार यांचा शोकमग्न, चिंतातुर चेहरा ठळकपणे दिसला. चिता प्रज्वलित करून बराच वेळ झाला होता. चितेवरील वरच्या बाजूची लाकडे जळत जळत बाजूला ढासळत होती. यशवंतरावांचा देह पंचतत्त्वात विलीन होत होता. नव्हे झालाच होता. मी पुढे पाहातच होतो. इतक्यात चितेवरील तीन-चार जळणारी लाकडे खाली पडली आणि मला दिसला तो यशवंतरावांचा हात. कोपरापासून पुढचा हात - तो जवळपास जळाला होता. तो उजवा हात होता याची मी खात्री करून घेतली. शेजारीच यशवंतरावांचे कऱ्हाडमधील सहकारी राजाराम जिरंगे होते. त्यांनी लगेचच त्या चितेवर आणखी लाकडे ठेवली. वस्तुतः यशवंतरावांचा तो हात मी अनेकदा पाहिला होता. यशवंतरावांची भाषणे ऐकताना त्या हाताच्या हालचाली, त्यांचे इशारे मी पाहिले होते. तोच हात मला येथे आणि अशा अवस्थेत दिसला व काळजाला चर्र झाले. यशवंतरावांचा हा हात नियतीच्या हाकेला ओ तर देत नसेल? या प्रश्नाने माझ्या मनाचा ताबा घेतला. दोन्ही हात जोडून श्रद्धांजली वाहिली व मागे वळलो. मागे वळताना पैलतीरी विसावलेले हेलिकॉप्टर दिसले. यशवंतरावांचे कलेवर मुंबईहून कऱ्हाडला याच हेलिकॉप्टरने आणले होते. सूर्य अस्ताचलावर हळूहळू उतरत होता. त्याची किरणे कृष्णा-कोयनेच्या संगमातील पाण्यावर विषण्णतेने विखुरलेली होती. नदीच्या पात्रात अधिक पाणी नव्हते. लोक हातपाय धुऊन परतत होते.

मी खिन्न मनाने पाण्यात उभा राहिलो. आजूबाजूला माणसांची गर्दी होतीच. ओंजळीत पाणी घेऊन तोंड व हात धुतले. 'पापण्यात गोठविली मी नदी आसवांची' ही कविवर्य ग. दि. माडगूळकर यांची कविता मला आठवली. माडगूळकर गेले तेव्हा यशवंतरावांनी आपला शोक याच शब्दात व्यक्त केला होता. त्याच शब्दांनी माझ्या मनातील दुःखभावनेला वाट करून दिली.

प्रीतिसंगमाच्या कुशीत विसावलेले एक इवलेसे रोप. गगनावरी गेलेला वेलू पाहण्याचे सोनियाचे क्षण त्याला लाभले. स्वतःच्याच सोनेरी किरणात

न्हाऊन निघालेला कृष्णाकाठ पाहिला अन् कृष्णाकाठीच ऐका तेजस्वी सूर्याचा अस्त झाला! सह्याद्रीच दुभंगला, शब्दही मुके व्हावे असा हा वियोग. विवियोग. वियोग.

यशवंतरावांचे ज्ञानमंदिरः
'सौ.वेणूताई चव्हाण स्मारक भवन'

सागरेश्वराच्या कुशीत जन्मलेला आणि कऱ्हाडच्या कृष्णा-कोयनेच्या पवित्र संगमावर वाढलेला माणूस अखिल जगतामध्ये कार्यकर्तृत्वाने केवढा मोठा होतो याचे साक्षात रूप म्हणजे 'सौ. वेणूताई चव्हाण स्मारक भवना'तील यशवंतराव चव्हाणांचा ग्रंथसंग्रह व वस्तुसंग्रहालय हे होय. आणि हे सर्व पाहून डोळे आनंदाश्रूंनी पाणावतात.

यशवंतरावांनी आपली पत्नी सौ. वेणूताई हिच्या स्मरणार्थ कऱ्हाड येथे स्मृतिभवन उभारले असून, तेथे त्यांच्या संग्रहातील सुमारे पाच हजार मौलिक ग्रंथ व सुमारे तीनशे दुर्मिळ मासिकांचे गठ्ठे आणि देश - परदेशात मिळालेल्या भेटवस्तू आहेत. हे ग्रंथ-वस्तुसंग्रहालय नजरेत भरण्यासारखे आहे. सौ.वेणूताई चव्हाण यांचे निधन, १ जून १९८३ रोजी झाले. त्यानंतर फक्त चारच महिन्यात यशवंतरावांनी आपले इच्छापत्र(वुईल) लिहिले. त्यात यशवंतराव म्हणतात-

> ''माझी पत्नी कै. सौ. वेणूताई हिचे स्मरणार्थ मी एक सार्वजनिक न्यास (Public Trust) करणार आहे. तिने मला खाजगी व सार्वजनिक जीवनात अमोल साथ दिली आहे. त्यासाठी तिची आठवण जागती ठेवणे हा माझ्या जीवनातील उरलेला एकच आनंद आहे. त्या दृष्टीने माझ्या हालचाली सुरू झाल्या आहेत. माझ्या गावी कऱ्हाड येथे एखादी जमीन विकत घेऊन त्यावर एखादी वास्तू बांधावी व अशा वास्तूत माझ्या स्वतःचे ग्रंथालयातील अनमोल ग्रंथ ठेवावेत. तसेच माझ्या जीवनात अनेक व्यक्तींनी व संस्थांनी अनेक वस्तू मला प्रेमाने भेट म्हणून दिल्या आहेत. त्यांचेही संरक्षण व्हावे व

वस्तुसंग्रहालयाच्या रूपाने त्यांचे जतन व्हावे, अशी माझी इच्छा आहे. आणि हे ग्रंथालय आणि वस्तुसंग्रहालय माझ्या पत्नीची स्मृती म्हणून व त्याच्या दैनंदिन जपणुकीची आणि वाढीची योजना करावी, असा संकल्प आहे.''

यशवंतराव बळवंतराव चव्हाण
७-१०-१९८३

पुढच्या परिच्छेदात ते म्हणतात, ''या स्मृति-मंदिरासाठी जी रक्कम लागेल त्यापैकी शक्य तो भाग मी देणार आहे. देणगी म्हणून माझ्या पत्नीचे दागदागिने आहेत. त्यांचे रूपांतर करून जी रक्कम उभी राहील ती सारीच्या सारी या स्मारकास द्यावी. शिवाय मौजे उरळीकांचन येथील बागायत जमीन विकून जी रक्कम येईल ती सारीच्या सारी वरीलप्रमाणे न्यासास द्यावी.''

हे वरील मृत्युपत्राचे आदर्शवत स्वरूप कोठे? आणि आज सर्वसामान्य समाजामध्ये दिसणारे मृत्युपत्राचे स्वरूप कोठे. मृत्युपत्र म्हणजे जीव गेल्यावर मागे उरलेल्या निर्जीव मालमत्तेच्या विल्हेवाटीचा रुक्ष हिशोब. त्या मृत्युपत्रामधील कायद्याच्या रखरखीत भाषेत साहित्याचा अगर उदात्त हेतूचा ओलावा कोठून येणार. उलट त्याच्या प्रत्येक शब्दामधून मृत्यूची भेसूर अवकळा डोकावत असते. जनावरांच्या मृतदेहाचे लचके तोडण्यासाठी घारी-गिधाडांचे झगडे होतात त्याप्रमाणे सर्वसामान्यांचे मृत्युपत्राने वाटून दिलेल्या टिचभर मालमत्तेसाठी शूद्र तंटे माजतात आणि मृताविषयीचा शोक अगर आदर एवढेच काय, पण साधा माणुसकीचा लवलेशही दिसून येत नाही. पण यशवंतरावांचे वरील मृत्युपत्र ज्या मालमत्तेचा उल्लेख आहे तो अमोल आहे. यशवंतरावांचे जीवन सर्वस्व देशातील - महाराष्ट्रातील जनतेवरील व आपली पत्नी सौ. वेणूताईवरील त्यांचे अथांग प्रेम नि त्यांच्या देहाचा कणन्कण हीच ती मालमत्ता होय. अशी मालमत्ता तिचा असा दाता आणि असे मालमत्तेचे वारस या जनमानसात पुन्हा दिसणार नाहीत. अशा प्रकारचे वर्णन आचार्य प्र. के. अत्रे यांच्या एका लेखात वाचल्याचे आढळते. ते मुद्दाम दिले आहे.

आपल्या हयातीतच हे काम पूर्ण करण्याचा यशवंतरावांचा मानस व प्रयत्न होता. २१ नोव्हेंबरला यशवंतराव चव्हाण स्वतः शामराव गणपतराव

पवार, रसिकलाल वाडीलाल शहा या तिघांनी सौ. वेणूताई चव्हाण स्मारक पब्लिक चॅरिटेबल ट्रस्ट स्थापन केला. आणि ९ जानेवारी १९८४ ला त्याची नोंदणी झाली. यशवंतरावांनी आपल्या मनाशी या स्मारकाची कल्पना चित्ररेखित करून त्याप्रमाणे मुंबईच्या लेले ॲण्ड असोसिएटस् यांच्याकडून त्याचे नकाशे तयार करून घेतले. १ जून १९८४ ही सौ. वेणूताईंची प्रथम पुण्यतिथी. त्या दिवशी त्यांनी तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांच्या उपस्थितीत स्वतःच स्मारकाचे भूमिपूजन केले व वेणूताईंची प्रथम पुण्यतिथी पं. भीमसेन जोशी यांच्या संगीत मैफलीने केली. यशवंतरावांच्या उपस्थितीत झालेली वेणूताईंची ही एकमेव पुण्यतिथी. २५ नोव्हेंबर १९८४ ला यशवंतरावांचेही निधन झाले. त्यामुळे स्वतःच्या हयातीत स्मारक भवन उभारण्याचे त्यांचे स्वप्न तसे अपुरेच राहिले.

ट्रस्टने आपल्या उद्दिष्टांमध्ये ज्या अनेक बाबींचा समावेश केला त्यात पुढील गोष्टी आहेत. शिक्षण प्रसार आणि विविध विषयांतील ज्ञानशाखांच्या शिक्षणास प्रोत्साहन, निरनिराळया प्राथमिक आणि माध्यमिक शाळा, महाविद्यालये, विद्यापीठे, अभ्यासकेंद्रे आणि शिक्षणासाठी अन्य प्रकारे कार्यरत राहणाऱ्या केंद्राची स्थापना आणि वृद्धी, विद्यार्थांना गुणवत्ता शिष्यवृत्ती, कर्जे, वसतिगृहे आणि भोजनालयाची निर्मिती. गरीब आणि एखाद्याच्या व्यवसायास व्यापारास मदत, उच्च शिक्षणास मदत, प्रवास खर्चाची जबाबदारी स्वीकारणे, सामान्य आणि प्रगत शिक्षणासाठी ग्रंथालये उभारणे, दवाखाने इस्पितळे, अनाथालये, शुश्रूषागृहे यांना मदत व देणग्या देणे, दुष्काळ वा पुरासारख्या आपत्तीप्रसंगी संकटग्रस्तांना मदत, अन्य प्रकारे औषधोपचार व गरजवंतांना मदत. दारिद्र्यात पिचणाऱ्यांना अन्नवस्त्रांची मदत, पाणीचंटाई असणाऱ्या भागात विहीरखुदाई, गरिबांना मोफत वा कमी दरात घरे, समाजहितार्थ कामे करणाऱ्या पब्लिक ट्रस्टना मदत, विज्ञान-तंत्रज्ञान-कला जनोपयोगी कामासाठी कार्यरत संस्थांना मदत वा तत्सम संस्थांची स्थापना, शारीरिक शिक्षण क्रीडा प्रकारासाठी प्रयत्न व प्रोत्साहन, भूकंप, आगी यासारख्या आपत्तींना तोंड देण्यासाठी निर्माण झालेल्या ट्रस्टना मदत व तस्तम संस्थांची स्थापना, व्यापारी-औद्योगिक आणि तांत्रिक शिक्षणास प्रोत्साहन यासाठी परीक्षा घेणे, पदविका, प्रमाणपत्रे पारितोषिके प्रदान करणे या आणि अशा प्रकारच्या समाजोपयोगी कामाचा अंतर्भाव ट्रटने आपल्या उद्दिष्टांत केला आहे. या स्मारकासाठी

शिवाजीनगर को-ऑप. हौसिंग सोसायटीने नाममात्र एक रुपया भाड्याने अंदाजे १७-१८ गुंठे जागा दिलेली आहे. त्या जागेवर यशवंतरावजींनी या स्मारकासाठी ४५ लाखचा आराखडा केला होता व बांधकामाची जबाबदारी न्यू ट्रीओ बिल्डर्स(श्री. राजाभाऊ कोटणीस) यांच्यावर सोपविली होती. विश्वस्तांच्या सहकार्याने या वास्तूचा भव्य तळमजला उभा राहिला आहे.

या स्मारक भवनाचे उद्घाटन २५ नोव्हेंबर १९९२ रोजी त्यावेळचे महराष्ट्राचे राज्यपाल सी. सुब्रमण्यम् यांच्या हस्ते झाले. शिवाजी स्टेडियमसमोरील अत्यंत रमणीय परिसरात ही वास्तू उभी आहे. या स्मारकाच्या सभोवती सुंदर बगीचा आहे. दारात यशवंतराव चव्हाण १९६२ पासून वापरीत असलेली ॲम्बॅसीडर गाडी आहे. स्मारकाच्या आतील बाजूस ३० बाय ४५ फूटाचे बंदिस्त सभागृह आहे. त्याच्या दोन्ही बाजूस यशवंराव व सौ. वेणूताई यांचे अर्धपुतळे आहेत. या सभागृहास लागूनच एका बाजूस २५ बाय ३२ फूटांचे ग्रंथालय आहे. तेथे काचेच्या लाकडी कपाटात यशवंतरावांचा अनमोल ग्रंथसंग्रह ठेवण्यात आला आहे. या ग्रंथालयाचे ग्रंथालयशास्त्राप्रमाणे सर्व सोपस्कार (वर्गीकरण, तालिकीकरण-सूचीकरण) पूर्ण झाले आहेत. दुसऱ्या बाजूस २५ बाय ३२ फुटांचे कलादालन आहे. तिथे विविध आकाराच्या काचेच्या पेट्या बसविण्यात आल्या आहेत. त्यात यशवंतरावांना देश-परदेशात भेट मिळालेल्या महत्त्वाच्या वस्तू कलात्मकतेने प्रदर्शित करण्यात आल्या आहेत. वेणूताई व साहेब नेहमी वापरत असलेले कपडे व इतर वस्तूही एका काचेच्या पेटीत ठेवण्यात आलेल्या आहेत.

या वस्तूंचा दैनंदिन वापर व्हावा म्हणून ग्रंथालयास लागूनच वाचनालयाचे २० बाय ३२ फुटांचे दालन आहे. त्यामध्ये चाळीस व्यक्तींची बसून वाचण्याची सोय आहे(टेबल-खुर्च्या). तेथे सहा दैनिके, चार साप्ताहिके व सहा मासिके नियमित येतात. याचे दैनंदिन वाचन करण्यासाठी पन्नास-साठ लोक फायदा घेतात.

याशिवाय यशवंतरावांच्या पत्रव्यवहाराच्या असंख्य फायली, हजारो हस्तलिखित कागद, त्यांच्या भाषणाच्या कॅसेट आदी साहित्य लोखंडी पेटाऱ्यात बंदिस्त आहे. त्या साहित्याचे वर्गीकरण करण्याचे काम लवकरच हाती घेतले जाणार आहे. ते काम पूर्ण झाल्यावर कऱ्हाडमधील हे स्मारक भवन म्हणजे महाराष्ट्राच्या गेल्या अर्धशतकातील इतिहासाच्या परिवर्तनाचे

चालतेबोलते दर्शन होणार आहे.

या ग्रंथसंग्रहातील ग्रंथ चाळताना यशवंतरावांच्या वाङ्मयीन अभिरुचीचे, त्यांच्या अभ्यासूवृत्तीचे स्तीमित करणारे दर्शन घडते. या ग्रंथसंग्रहातील बहुतेक सर्व पुस्तके त्यांनी वाचलेली आहेत. सुमारे ४० टक्के पुस्तके त्यांनी अभ्यासल्याचे दिसून येते. कारण त्यांनी अभ्यासलेल्या पुस्तकांवर केलेल्या टीका-टिप्पणी किंवा महत्त्वाच्या ओळीखाली केलेले अधोरेखांकन, परिच्छेदांना केलेल्या चौकटी यांचे निर्देश आहेत. यातील बहुतांशी पुस्तके त्यांनी स्वतः खरेदी केलेली अशी आहेत. त्यात अनेक दुर्मिळ ग्रंथांचा समावेश आहे. ग्रंथांवर विकत घेतल्याची तारीख, ठिकाण याची नोंद करून त्यावर त्यांनी आपली स्वाक्षरी केलेली आहे. अनेकविध विषयांवरील मौल्यवान ग्रंथ या संग्रहात आहेत. यशवंतरावांच्या या ग्रंथसंग्रहात काम करत असताना असे आढळते की 'नवा करार' या नावाचे मराठी भाषेतील एक बायबल त्यांच्या संग्रहात आहे. कातडी बाइंडिंग केलेले सोनेरी अक्षरातील हे मराठी पुस्तक जर्मनीत छापलेले आहे. हे सोनेरी पुस्तक आपल्या पुस्तके पाहण्याच्या संधीचे सुद्धा सोने करून जाते. माधवराव बागल यांचे सर्व साहित्य या संग्रहालयात आहे. स्वतः बागल यांनी त्या पुस्तकांना उत्कृष्ट बाइंडिंग करून ते साहित्य यशवंतरावांना व वेणूताईंना भेट दिलेले आहे. ग्रंथसंग्रहातील चरित्राचा विभाग सर्वात समृद्ध आहे. यात साहित्यिक, चित्रकार, इतिहासतज्ज्ञ, राजकारणी, समाजसुधारक आदींची चरित्रे आहेत. मोठ्या ग्रंथालयात सुद्धा हा विभाग समृद्ध नसेल असा संग्रह आहे. इंग्रजी वाङ्मयात आयर्विंगवॅलेस, मॉरियर, ग्रे, ग्रॅहम ग्रीन, माळगावकर अशा लेखकांच्या कादंबऱ्या, गाजलेली इंग्रजी नाटके, बर्ट्रांड रसेल यांची सर्व पुस्तके, अर्थशास्त्रावरील महत्त्वाचे ग्रंथ, लेटर्स ॲण्ड डॉक्युमेंटस् ऑफ नेपोलियन, श्री मुजुमदार यांचे मराठी सुप्रिमसी, ट्रान्सफर ऑफ पॉवरचे दहा खंड, हिस्ट्री ऑफ इंग्लिश स्पीकिंग पीपल हे विन्स्टन चर्चिलचे दुर्मिळ पुस्तक. सेकंड वर्ल्ड वॉर, हिस्ट्री ऑफ मॅनकाइंड, सोशल सायन्सेस, इंटरनॅशल एन्सायक्लोपिडियाज, वुईल डुरंट यांचे स्टोरी ऑफ सिव्हिलायझेशन, चौदा खंडातील हिस्ट्री ऑफ सोव्हिएट रशिया, एन्सायक्लोपिडिया ऑफ वर्ल्ड आर्टस् हे मायग्राईल पब्लिकेशनचे पंधरा खंड, टॉयनबी यांचे स्टडी ऑफ हिस्ट्रीचे दहा खंड, जागतिक कीर्तीचे लेखक जॉन गंथर यांचे ग्रंथ, ग्रेट मास्टर्स ऑफ पेंटिग्ज इन दी

म्युझियम ऑफ रुमानिया, लॉरेन्स एन्सायक्लोपिडिया ऑफ मॉयथॉलाजी हे दुर्मिळ पुस्तक, टॉलस्टॉय यांचे अँडपीस अशी असंख्य इंग्रजी पुस्तके या संग्रहालयात आहेत.

इंग्रजी, मराठी, हिंदी असे सर्व प्रकारचे शब्दकोश, स्थापत्य-शिल्पकोश, शब्दरत्नाकर, सरस्वती शब्दकोश, हिंदी शब्दरचना, डॉ. रघुवीर यांचे इंग्लिश-हिंदी शब्दकोश, रानडे यांचे इंग्रजी-मराठी दुर्मिळ शब्दकोश, विविध प्रकाशनांच्या इंग्रजीमधील शब्दकोश, प्रसिद्ध रँडम हाऊसची डिक्शनरी, मराठी नियतकालिकांची सूची, दे. द. वाडेकर यांचे मराठी तत्त्वज्ञानकोशांचे खंड आहेत. पठ्ठे बापूराव यांच्या लावण्यांची पुस्तके, ज्योतिषशास्त्रावरील ग्रंथ, आयुर्वेद व होमिओपॅथीवरील ग्रंथ तसेच बेकरी-चर्मोद्योग, मल्लविद्या यावरील पुस्तकेही आहेत. 'केशभूषाशास्त्र आणि तंत्र' म्हणजे केस कसे कापावेत, दाढीसाठी साबण कसा लावावा, ब्लेड कसे वापरावे या शास्त्रावरही पुस्तक आहे.

साहेबांच्या या संग्रहात चक्रधर, नामदेव, ज्ञानदेव, तुकाराम, रामदास, विवेकानंद, परमहंस, सत्यसाईबाबा यांचे ग्रंथ तर आहेत; पण संशोधनग्रंथही आहेत. तसेच माधव ज्युलियन, कवी यशवंत, वा. सी. बेंद्रे, सेतुमाधवराव पगडी, स्वातंत्र्यवीर सावरकर, केशवसुत, कुसुमाग्रज, शं. दा. पेंडसे, गं. बा. सरदार, सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव, रा. श्री. जोग, श्री. के. श्रीरसागर, कुसुमावती देशपांडे, पां. वा. गाडगीळ, तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी, डॉ. राममनोहर लोहिया यांचीही पुस्तके आहेत. शिवाय लोकसाहित्यावरील पुस्तकेही आहेत. महानुभव पंथ, एकनाथी भागवत, नामदेव गाथा, तुकाराम गाथा, दासबोध, भावार्थ रामायण, कहाणीसंग्रह, उपासना, हरिपाठ, भजनमाला, भगवद्गीता, पुराणे-पां.वा. काणे यांचे 'हिंदू धर्मशास्त्राचा' इतिहास' अशी अनेक धार्मिक पुस्तके या ग्रंथसंग्रहालयात आहेत.

कवी सुधांशु, अनिल, मंगेश पाडगावकर, राजा बडे, दिलीप चित्रे, बा. भ. बोरकर, नारायण सुर्वे, ना. धों. महानोर, वसंत बापट, पु. शि. रेगे, यशवंत मनोहर, नामदेव ढसाळ, फ. मुं. शिंदे. आदी जुन्या - नव्या लेखकांचे काव्यसंग्रहही आहेत. भालचंद्र नेमाडे, पु. ल. देशपांडे, वि. स. खांडेकर, आचार्य अत्रे, ना. सी. फडके, प्रभाकर पाध्ये, अनंतर काणेकर,

गोविंद तळवलकर, द्वा. भ. कर्णिक, अरविंद गोखले, गंगाधर गाडगीळ, रणजित देसाई, अण्णाभाऊ साठे, शांता शेळके, डॉ. जनार्दन वाघमारे, प्रा. नरहर कुरुंदकर, विद्याधर पुंडलिक, डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन, मालतीबाई बेडेकर, दुर्गा भागवत, गो. नी. दांडेकर, डॉ. आनंद यादव, ग. दि. माडगूळकर, व्यंकटेश माडगूळकर यांच्यासारख्या मान्यवरांच्या साहित्यनिर्मितीची दाद यशवंतरावांच्या अभिरुचीत घेतलेली दिसते. अशा प्रकारे कितीतरी विषयांवरील पुस्तके त्यात आहेत. यशवंतराव नुसते ग्रंथवेडे नव्हते; त्यांची वाचनाची, अभ्यासाची दालने किती विस्तृत होती आणि त्यांची अभ्यासाची किंवा पुस्तके वाचण्याची पद्धती किती अर्थपूर्ण होती, याचे यथार्थ दर्शन या ग्रंथसंग्रहावरून होते.

आज सौ. वेणूताई चव्हाण स्मारक पब्लिक ट्रस्टमध्ये मुख्यमंत्री ना. शरद पवार, ऊर्जामंत्री (भारत सरकार) ना. एन. के. साळवे, कऱ्हाडचे नगराध्यक्ष पी. डी. पाटील, श्री. कल्लाप्पाअण्णा आवाडे, श्री. श्रीपतराव बोद्रे व श्री. शामराव गो. पवार हे विश्वस्त म्हणून काम पाहात आहेत.

साहेबांच्या ग्रंथालयात स्वतः त्यांनी खरेदी केलेले व त्यांना भेट म्हणून येत असलेले ग्रंथ जमा होत राहिले. त्यावेळी त्या ग्रंथसाहित्याची व्यवस्थितरीत्या जपणूक हे एक महत्त्वाचे काम होते. त्या कामाची जोखीम वेणूताईंनी स्वीकारून दर आठ-पंधरा दिवसांनी ती पुस्तके कापाटातून बाहेर काढावयाची, स्वच्छ करावयाची, वाळवी व किटकांपासून संरक्षण व्हावे म्हणून कीटकनाशकाची फवारणी करावयाची आणि पुन्हा ती विषयवार लावून ठेवायची हे काम त्यांनी अव्याहतपणे केले. त्यामुळे हा ग्रंथसंग्रह आजअखेर व्यवस्थित व नीटनेटका राहिला. त्यांच्या या कार्याचं मोल फार मोठं आहे.

वेणूताईंच्या निधनानंतर त्यांच्या योग्य अशा स्मारकासाठी कृष्णा-कोयनेच्या पवित्र संगमाच्या ठिकाणी म्हणजे कऱ्हाड येथे. 'सौ. वेणूताई चव्हाण स्मारक पब्लिक चॅरिटेबल ट्रस्ट'ची स्थापना स्वतः यशवंतरावांनी करून त्यात संग्रहित केलेल्या ग्रंथसंग्रहानं व वस्तुसंग्रहानं बनलेली आहे. आणि हे ज्ञानभंडार आता आजच्या आणि उद्याच्या पिढ्यांसाठी, अभ्यासकांसाठी, संशोधकांसाठी मुक्त केलं आहे. सर्वार्थानं विकसित हे ज्ञानभांडार कऱ्हाडनगरीचं एक भूषण ठरलेलं आहे.

यशवंतरावांनी 'कृष्णाकाठ' या आपल्या चरित्रं ग्रंथाची अपर्णपत्रिका सौ. वेणूताई यांच्या स्मृतीस अर्पण करताना पुढील भावपूर्ण शब्द वापरलेले आहेत-

''आईच्या पाठोपाठ माझ्या जीवनाला आकार आणि आशय देणारी माझी प्रिय पत्नी...''

यशवंतराव चव्हाण व वेणूताई चव्हाण यांच्यामधील प्रीतीचा आणि स्नेहाचा गोडवा उभ्या महाराष्ट्राच्या कौतुकाचा विषय म्हणून आदर्शवत ठरो आणि ही अनंताची ज्योत देवघरातील नंदादीपाप्रमाणे सतत प्रकाशमान राहो, हीच ईश्वरचरणी प्रार्थना!

यशवंतराव चव्हाण स्मृतिसदन (भवन) नाट्य-कला व साहित्य

कृष्णा-कोयनेच्या प्रीतिसंगमावर करहाटक (कऱ्हाड) हे अतिप्राचीन शहर, महाक्षेत्र स्थान म्हणून ओळखले जाते. अनेक युगांचे प्राचीन अवशेष पोटात घालून हे शहर पूर्वी वैभवसंपन्न शहर असल्याची ग्वाही देते. कऱ्हाड हे त्या कालापासून व्यापारउदिमाचे व विद्याभ्यासाचे आणि राजकीय उलाढालीचे एक प्रमुख केंद्र आहे. आधुनिक काळामध्येही कऱ्हाडने आपला हा परंपरागत लौकक समर्थपणे टिकविलेला व वृद्धिंगत केलेला आहे, आणि मा. यशवंतरावजी चव्हाण यांच्या रूपाने त्यावर कळस चढविलेला आहे. एकेकाळी वैभवाच्या व संपन्नतेच्या शिखरावर आरूढ झालेल्या कऱ्हाड शहरास पुन्हा विकिसत वैभव व संपन्नता प्राप्त करून देण्यामध्ये कऱ्हाड शहराचे लोकप्रिय नगराध्यक्ष पी. डी. पाटील यांनी सतत घेतलेल्या अडतीस-चाळीस वर्षांच्या अविरत कार्याचा, रचनात्मक विकास कामाचा नवा आदर्श घालून दिला आहे. त्याचेच आजचे कऱ्हाड शहर हे दृश्यस्वरूप आहे.

येथे राजकारण आणि समाजकारण यांचा प्रीतिसंगम कित्येक दशकांपूर्वीच झाला आहे. आगरकरांच्या सामजिक सुधारणावादापासून ते कर्मवीर भाऊराव पाटलांनी बहुजनांच्या शिक्षणासाठी केलेल्या तपश्चर्येपर्यंत सर्व परंपरा या गावाने पेललेल्या आहेत. तो एक सामाजिकतेचा अखंड मंगल प्रवाह आहे. राष्ट्रीय चळवळीतील त्या मंतरलेल्या दिवासांचे स्मरण करणारी मंडळी आजही येथे सापडतात.

कऱ्हाडचा परिसर हा महाराष्ट्राचं एक लाडकं व्यक्तिमत्त्व. ज्याच्याबद्दल अवघ्या महाराष्ट्राला आदर आणि प्रेम आहे. असा यशवंतरावांचा परिसर आणि त्या रसिकराज यशवंतरावांचं स्मारक म्हणून आज जे 'यशवंतराव

चव्हाण स्मृतिसदन' उभं आहे ते अतिशय परिपूर्ण कलात्मक असं आहे. हे या कऱ्हाड नगरीचं एक वैशिष्ट्य आहे असं मला वाटतं. यशवंतराव धुरंधर राजकारणी होते, उत्तम वक्ते होते. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे अनेक पैलू आपल्याला माहीत आहेत; परंतु या सर्वांमध्ये त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला एक महत्त्वपूर्ण अशी जी नक्षीदार किनार होती ती म्हणजे 'रसिकराज यशवंतराव' – ती मला अतिशय महत्त्वाची वाटते. कारण यशवंतराव महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री होते, देशाचे उपपंतप्रधान होते. या सर्वांचा पाया त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात होता. आजही लोकमानसामध्ये जे आदराचं स्थान आहे ते म्हणजे मराठी साहित्य, महाराष्ट्रातील कला, कलावंत यांच्याबद्दल त्यांच्या मनात असलेला आदर. म्हणून एक रसिकराज यशवंतराव हा त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा पैलू मला अतिशय महत्त्वाचा वाटतो. किंबहुना त्यांच्या संपूर्ण व्यक्तिमत्त्वाचा पाया हा या पैलूमुळे शोभून दिणारा होता. कऱ्हाड नगरपालिकेने त्यांचं अतिशय यथार्थ असं स्मारक उभारलं आहे. केवळ यशवंतरावांच्या राजकारणाचाच वारसा कऱ्हाड नगरपालिका चालवत नाही, तर यशवंतरावांचे जे संस्कार होते, ते साहित्याचे संस्कार होते, कलेचे संस्कार होते. या संस्कारांचा वारसाही या स्मृतिभवनाच्या निमित्ताने, वाचनालयाच्या निमित्ताने कऱ्हाड नगरपालिका अतिशय यथार्थपणे चालवीत आहे. नगरपालिकेच्या प्राथमिक कर्तव्यात कुठलीही कसूर न ठेवता गावाचे गावपण टिकवून ठेवतानाच गावची अभिरुची कशी संपन्न होईल आणि गावाचा सर्वांगसुंदर विकास कसा होईल याचे दूरदृष्टीने नियोजन नगराध्यक्ष पी. डी. पाटील यांनी केले आहे.

शहरामध्ये एक मध्यवर्ती सांस्कृतिक केंद्र असावे म्हणून नगरपालिकेने एक भव्य वास्तू १९७४ साली बांधण्याचा कार्यक्रम हाती घेतला. तिच्या तळमजल्यावर १०७ बाय ५७ फूट या मापाचा ग्रंथालय हॉल बांधलेला आहे. त्यामध्ये सुमारे दोन लाख पुस्तके ठेवता येतील आणि अभ्यासकांसाठी केबिन्सचीही सोय आहे. या ग्रंथालय विभागास जोडूनच मागील बाजूस २५ बाय १७ फूट या मापाची चार दालने आहेत. त्या प्रत्येक दालनामध्ये दैनिके, साप्ताहिके-मासिके, महिला विभाग व बाल विभाग असे निरनिराळे विभाग आहेत. त्यांच्या मागील बाजूस प्रशस्त अशा दोन गेस्ट रूम आहेत.

आज या ग्रंथालयात साठ हजाराच्या आसपास पुस्तके असून त्यात

विविध ज्ञानशाखेतील ग्रंथ, संदर्भ ग्रंथ, विज्ञान-कला, शेती-बागबगीचा, इतिहास, तंत्र विज्ञान इ. मौल्यवान ग्रंथ तर आहेतच, शिवाय २८० च्या वर नियतकालिके नियमित येत असतात. आणि याचा फायदा कऱ्हाड व परिसरातील पाच हजाराच्यावर वर्गणीदार व एक हजाराच्यावर मोफत वाचक नियमित घेत आहेत. तसेच या ग्रंथालयामार्फत सांस्कृतिक-वाङ्मयीन चळवळीसाठी प्रतिवर्षी काही उपक्रमांचे नियोजनही अत्यंत दूरदृष्टीने केले जाते. १९३२ सालापासून अखंडपणे प्रतिवर्षी नवरात्रामध्ये चालू असलेली व महाराष्ट्रामध्ये प्रसिद्ध असलेली कऱ्हाडची शारदीय व्याख्यानमाला, सन १९७२ पासून केवळ लहान मुलांसाठी सुरू असलेली 'सानेगुरुजी कथामाला' त्याचप्रमाणे मा. यशवंतराव यांनी केलेले समाजप्रबोधनाचे व परिवर्तनाचे कार्य सतत तेवत रहावे या जाणिवेने १२ मार्चपासून सुरू केलेली 'यशवंतराव चव्हाण वैचारिक व्याख्यानमाला प्रतिवर्षी मार्चमध्ये आयोजित करण्यात येते. या वैचारिक, व्याख्यानमालेत जे जे विचारमंथन होईल ते ते त्याच विचारवंतांचे विचार प्रतिवर्षी पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध केले जातात.

या ग्रंथालयास महाराष्ट्र राज्यातील 'अ' वर्गातील सर्वोत्कृष्ट शहरी-सार्वजनिक ग्रंथालय म्हणून सन १९८८-८९ सालचा महाराष्ट्र शासनाचा 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पुरस्कार' ही मिळालेला आहे.

या ग्रंथालय कक्षास जोडूनच पूर्वबाजूस ८० बाय २४ फूट आकाराचे कालादालन आहे. ग्रंथप्रदर्शने व इतर विविध प्रकारच्या उपक्रमासाठी त्याचा उपयोग करण्यात येतो. हे सारे तळमजल्यावर आहे. नाट्यगृह ११८ बाय १६७ फूट या मापाचे असून त्याची उंची ३४ फूट आहे. आत एक ६७ बाय २६ फुटाची बाल्कनी आहे. नाट्यगृहात एकूण ९२८ बैठक व्यवस्था आहेत. नाट्यगृहाच्या पुढील बाजूस ५६ बाय १९ फुटांचे फॉयर असून त्याचप्रमाणे बाल्कनीतही त्या मापाचे फॉयर आहे. नाट्यगृहाचे स्टेज ६७ बाय २६ फुटांचे आहे. नाट्यागृहाच्या मगील बाजूस उपहारगृह व ११५ बाय २५ फुटांचे ओपन टेरेस आहे. साऊंड, लाईट आदींच्या सर्वप्रकारच्या आधुनिक सोयी तेथे करण्यात आलेल्या आहेत.

या स्मृतिसदनाच्या प्रवेशद्वारी यशवंतरावांचा पूर्णाकृती पुतळा नगरपालिका पदाधिकारी, कर्मचारी यांच्या आर्थिक सहकार्याने बसविण्यात

आला आहे. तसेच स्मृतिसदनाचा विस्तीर्ण परिसर अनेक वेगवेगळ्या फुलझाडांनी सुशोभित असून आसपासच्या संपूर्ण जागेत नयनरम्य हिरवळ आहे.

कऱ्हाडचे सांस्कृतिक लेणे ठरलेल्या या स्मृतिसदनाचा आठ फेब्रुवारी १९८७ रोजी विश्ववंद्य विचारवंत आणि प्रखर बुद्धिवादी व रॉ यवादी विचारसरणीचे प्रज्ञावंत मा. तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांच्या अध्यक्षतेखाली व त्यावेळचे महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री शरदरावजी पवार यांचे शुभहस्ते उद्घाटनाचा सोहळा संपन्न झाला. या उद्घाटन समारंभाच्या निमित्ताने मा. ना. अभयसिंह राजेभोसले व मा. आमदार सादशिवराव मंडलिक यांची उपस्थिती लक्षणीय होती.

या उद्घाटन समारंभानंतर गेल्या सहा-सात वर्षात नाटकांचं वेड असलेल्या कऱ्हाडच्या नाट्यरसिकांना अनेक उत्तमोत्तम नाटकांचा लाभ आणि ग्रामीण परिसरांतील लोकांना उत्तम लोकनाट्यांचा लाभ आणि बृहन्महाराष्ट्रातील नामवंत वक्त्यांची भाषणे, सामाजिक प्रबोधनाच्या परिषदा, साहित्यिक-सामाजिक विषयावरील परिसंवाद, चर्चासत्रे, ग्रंथप्रदर्शन, जागतिक किर्तीच्या जादूगाराचे जादूगाराचे प्रयोग, याशिवाय श्री. अनुप जलोटा, श्री भीमसेन जोशी यासारख्या उत्कृष्ट गायकांच्या मैफली, भक्तिगीते, राष्ट्रीय एकात्मतापर यासारख्या विविध लोकरंजन आणि लोकप्रबोधनपर कार्यक्रमांच्या उपयोजनामुळे हे सांस्कृतिक स्मृतिसदन आतापर्यंत अभिरुचीसंपन्न कार्यक्रमास मुकलेल्या कऱ्हाडच्या श्रोतृवृंदास लाभल्यामुळे यशवंतरावांच्या व्यापक जीवनदृष्टीच्या हेतूने साफल्य, ना. नगराध्यक्षांच्या चाणाक्ष आणि चतुर व कलाप्रेमी दृष्टीमुळे सर्वांना त्याचा लाभ झालेला आहे व होत आहे.

कऱ्हाड नगरपालिकेने केवळ नागरिकांचे आरोग्य चांगले रहावे एवढेच पाहिल नाही, तर त्याचबरोबर इथे एक सुंदर स्मारक असावे, इथे एक चांगले नाट्यगृह असावे, इथे चांगले वक्ते यावेत, साहित्यिक विचारवंत-कलावंत यावेत यासाठी जे केलेलं आहे ते जनतेचे जीवन फुलविण्यासाठी, समृद्ध बनविण्यासाठी उदात्त हेतू नजरेसमोर ठेवून केलं आहे. तसेच नगरपालिकेस कायमस्वरूपी काही प्रमाणात उत्पन्न मिळेल याची तरतूद करून ठेवली आहे. मात्र संयोजकांनी हे स्मृतिसदन कऱ्हाडवासी व

परिसरातील जनता यांच्यावर सुसंस्कार होतील, भारतीय सांस्कृतिक नीतिमूल्यांचे जतन - संवर्धन होईल असेच कार्यक्रम आयोजित होतील, याची सदैव दक्षता घेणे जरुरीचे आहे असे वाटते.

कृष्णा-कोयनेच्या पवित्र संगमावरील स्व.यशवंतराव चव्हाण समाधी व परिसर

कृष्णा-कोयना नद्यांच्या प्रीतिसंगमावर वसलेले कऱ्हाड शहर हे स्वर्गीय यशवंतराव चव्हाण यांची कर्मभूमी आहे. दक्षिणवाहिनी कृष्णा आणि उत्तरवाहिनी कोयना या समोरासमोर एकमेकीस मोठ्या भक्तिभावाने भेटतात आणि या प्रीतिसंगमानंतरची कृष्णा पूर्ववाहिनी होते. आणि या कृष्णा - कोयनेच्या संगमामुळे होणाऱ्या काटकोनात वसलेले दोन नद्यांच्या काठचे गाव म्हणजे कऱ्हाड. हे फार प्राचीन असे गाव असून त्याला तसा इतिहासही आहे. त्यामुळेच कऱ्हाडला प्राचीन काळापासून तीर्थक्षेत्राचे महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

संगमाला लागूनच पुरातन भुईकोट किल्ला आहे. किल्ल्याच्या पाणदरवाजातून निघालेला एक घाट संगमावरील नदीच्या पात्रातील संगमेश्वराच्या मंदिरापर्यंत जातो. किल्ल्याचा तट आणि नदीचे पात्र यांच्यामध्ये सुमारे ३०० फूट रुंदीचे व पूर्व - पश्चिम ८०० फूट लांबीचे एक विस्तीर्ण सपाट मैदान आहे. त्याच्या पूर्वेस प्रशस्त कृष्णा घाट आहे. आणि त्याला लागूनच पश्चिमाभिमुखी कृष्णाबाई मंदिर आहे. स्वातंत्र्याच्या चळवळीत स्व. जवाहरलाल नेहरू, काकासाहेब गाडगीळ आदी अनेक राष्ट्रीय नेत्यांच्या विराट सभा या बागेत झाल्या आहेत. तसेच स्वातंत्र्यसंग्रामातील अनेक राजकीय चळवळीचे कृष्णा घाट हे प्रमुख ठिकाण मानण्यात येते. या एकूण परिसराला कऱ्हाडच्या जीवनात पूर्वापार पावित्र्याचे स्थान लाभलेले आहे. संगमापासून पूर्वेस एक मैलभर विस्तीर्ण वाळवंट पसरलेले आहे. सुमारे ३५-४० वर्षांपूर्वीपर्यंत या परिसरात कऱ्हाडकरांची वर्दळ मोठ्या प्रमाणावर असे. प्रीतिसंगम आणि त्याच्या आसपासच्या परिसराबद्दल सर्वच कऱ्हाडकरांना आत्मीयता व जिव्हाळा आहे.

कृष्णा नदी ही भारताच्या प्राचीनतम संस्कृतीचे व जीवनप्रवाहाचे प्रतीक आहे. हा जीवनप्रवाह बदलत राहतो. त्याचे प्रतीक मात्र कृष्णाच राहते. याच प्रदेशात यशवंतरावांचे जीवन घडले. जात्याच त्यांना निसर्गाची ओढ अधिक होती नदीच्या संगमावर-काठावर बसावं आणि एकमेकात मिसळून जाणारं आणि पुढे एकोप्यानं संथ गतीनं चाललेलं 'जीवन' पहावं असा एक छंद त्यांनी जोपासला होता. तरुण वयात असताना कार्यकर्त्यांबरोबर चर्चा करण्याचं यशवंतरावांचं ठिकाण म्हणजे हा संगम. माणसाचे छंद, त्याच्या स्वभावाचे निदर्शक असतात असे म्हटले जाते. या विचारांचा, संस्कारांचा, साहचर्याचा मागोवा घेत घेत यशवंतरावांनी आपले कर्तृत्व केले. या स्थानाबद्दल त्यांना विशेष जिव्हाळा होता आणि म्हणूनच ते आपल्या 'ऋणानुबंध' या १९७० मध्ये प्रकाशित झालेल्या पुस्तकाच्या अर्पणपत्रिकेत म्हणतात, 'कृष्णा व कोयना या दोन नद्यांच्या काठावर नांदणारे माझे गाव कऱ्हाड यास....'

''तुझ्यापासून वर्षानुवर्षे दूर राहिलो, पण तुझी ओढ नित्य वाढतच राहिली. कोयनेच्या काठी राहिलो, खेळलो; तर कृष्णेच्या काठी शिकलो - वाढलो. दोन्ही नद्यांच्या पाण्यात डुंबलो. याच पाण्याने काही छंद लावले व काही श्रद्धा दिल्या.''त्याचप्रमाणे त्यांनी आपल्या आत्मचरित्राच्या पहिल्या खंडास 'कृष्णाकाठ' असे सार्थ शीर्षक दिलेले आहे. कऱ्हाडचे नगराध्यक्ष पी. डी. पाटील यांना १६ मे १९६१ ला, ते महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री असताना मुंबईहून पत्र लिहून कृष्णा-कोयनेच्या प्रीतिसंगमाचा कायापालट घडावा यासाठी काय करावे हे त्या पत्रात त्यांनी लिहिले आहे -

''कऱ्हाडचे सर्वात महत्त्वाचे आकर्षण प्रीतिसंगम. मराठी साहित्यात व इतिहासातही ते अजरामर झाले आहे; परंतु प्रीतिसंगम आज पाहण्यासाठी येणाऱ्याला तेथील सर्व वातावरण अव्यस्थेचे, अस्वच्छ व उपेक्षितांचे असे वाटते. तेथपर्यंत जाताना वाटते, रस्त्यावर आणि वाळवंटात अगदीच ओबड-धोबड परिस्थिती आहे. घाटाच्या समोर खड्डे व इतर ढीग पडलेले असतात. ही सर्व परिस्थिती बदलणे आवश्यक आहे. स्वामीच्या बागेची जागा ताब्यात घेऊन तेथे एक सुंदर संगम उद्यान बनविणे शक्य आहे. भुईकोट कोल्ल्याच्या, संगमाशेजारील तटावर दुरुस्ती करून संगमाचे, पावसाळयातील अलौकिक स्वरूप पाहण्यासाठी आकर्षक व्यवस्था करणे जरूर आहे. या भागात कोयनेमुळे हल्ली देशी व परदेशी प्रवासी लोकांची

संख्या वाढू लागली आहे. त्या सर्व लोकांच्या भेटीचे प्रीतिसंगम हे एक महत्त्वाचे केंद्र बनू शकेल. टुरिझम या खात्याच्या मदतीने हा प्रयत्न करून पाहण्यासारखा आहे. आपण व्यक्तिशः प्रयत्न करून नगरपालिकेचे या महत्त्वाच्या प्रश्नांकडे लक्ष वेधावे म्हणून मी हे पत्र या शहराचा एक नागरिक या नात्याने लिहीत आहे. प्रयत्न सुरू केल्यास राज्याचे स्थानिक व वरिष्ठ अधिकारीही या प्रश्नांत लक्ष घालतील याबद्दल मला मुळीच शंका नाही. पत्र काहीसे लांबले; परंतु मनात असलेले कल्पनांचे ओझे आज हलके झाल्याचे समाधान मला मिळत आहे.''

आपला
यशवंतराव चव्हाण.

साहेबांच्या वरील पत्रास अनुसरून नगरपालिकेने किल्ल्याचा तट व नदी यांच्यामधील संगमालगतची सुमारे साडेसात एकर सपाटीची जागा पंतप्रतिनिधीकडून संपादन केली आणि १९७४ साली बागेचा आराखडा तयार केला. सभोवार तारेचे कंपाऊंड करून घेतले व बाग तयार करण्यास सुरुवात केली; परंतु ६ जून १९७६ रोजी दोन्ही नद्यांना आलेल्या भयावह पुराने नगरपालिकेने केलेले सर्व प्रयत्न वाहून गेले. त्यानंतर बागेचे काम भक्कम कसे होईल, यासाठी नगरपालिकेचे प्रयत्न सुरू आहेत. यासाठी संगमाच्या वळणावर भिंत बांधून तो भाग सुरक्षित करण्याच्या दृष्टीने एक 'नागरी पर्यावरण सुधारणा प्रकल्प' तयार करून तो शासनाकडे १९८३ साली पाठविण्यात आला. (त्या प्रकल्पाचा समावेश सातव्या पंचवार्षिक योजनेत मध्यवर्ती सरकारने केला असल्याचे नगरपालिकेला समजले आहे. तो प्रकल्प पुरा होऊन संगमाच्या वळणावर संरक्षक तट बांधल्यानंतर हा परिसर पुराच्या धोक्यापासून सुरक्षित होणार आहे.)

२५ नोव्हेंबर १९८४ रोजी दिल्ली येथे यशवंतरावांचे निधन झाले. त्यावेळी त्यांचे अंत्यसंस्कार कोठे व्हावेत यासंबंधी बराच वाद झाला. हे संस्कार कऱ्हाड येथेच व्हावेत असा आग्रह कऱ्हाडकरांनी धरला. अखेरीस साहेबांच्या पार्थिव देहावर २७ नोव्हेंबर १९८४ रोजी दुपारी तीनच्या सुमारास प्रीतिसंगमावरच अग्निसंस्कार झाले आणि त्या ठिकाणी तात्पुरती समाधी बांधण्यात आली. त्या जागी साहेबांचे राष्ट्रीय स्मारक व्हावे, यासाठी प्रयत्न झाले. त्या प्रयत्नांचा एक भाग म्हणून नगरपालिकेने

संगमावरील आपल्या सदरील साडेसात एकर जागेत एक विस्तीर्ण उद्यान तयार करण्याची योजना हाती घेतली. त्यास 'यशवंत उद्यान' असे नाव देण्याचे निश्चित केले.

साहेबांच्या निधनानंतर अवघ्या काही दिवसातच स्व. वसंतरावदादा पाटील यांच्या अध्यक्षतेखाली मुंबई येथे 'यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान' स्थापना करण्यात आली. याशिवाय कऱ्हाड येथे 'यशवंतराव चव्हाण स्मारक समाधी समिती' अशी एक उपसमिती फेब्रुवारी १९८७ मध्ये निर्माण झाली. समाधीच्या जीर्णोद्धारासाठी-प्लॅन-एस्टीमेट तयार करून घेणे व ते काम पूर्ण करणे, तसेच समाधीजवळ एक पर्णकुटी बांधणे व पाणदरवाजाकडून नदीकडे येणारा घाट दुरुस्त करणे आदी कामांची जबाबदारी या उपसमितीने स्वीकारलेली आहे. तसेच त्यासाठी लागणारा सर्व निधी उपलब्ध करून घेण्याची जबाबदारी उपसमितीवरच आहे. आतापर्यंत कऱ्हाड तालुक्यातील सह्याद्री सहकारी साखर कारखान्याचे सभासद व कर्मचारी यांनी सुमारे पाच लाख रुपयांचा निधी उपलब्ध करून दिलेला आहे. मुंबई येथील 'यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान'ने तीन लाख रुपये दिलेले आहेत. शिवाय उपसमितीच्या सदस्यांनी आर्थिक मदतीचे आश्वासन दिले आहे.

कोल्हापूरचे ऑर्किटेक्ट श्री. बेरी यांनी समाधीचे प्लॅन्स व एस्टीमेटस् तयार केलेले असून ते काम कॉन्ट्रॅक्ट राजाराम जाधव, ॲडव्हान्स कन्स्ट्रक्शन कंपनी, कोल्हापूर यांचेकडे सोपविण्यात आले होते. या कामासाठी दहा लाख रुपये खर्ची पडले. ऑर्किटेक्ट बेरी यांनी समाधीचे डिझाईन अत्यंत अभ्यासपूर्वक तयार केले आहे. पुण्यश्लोक छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या रायगडावरील समाधी अष्टकोनी असून तिची लांबी - रुंदी २० बाय २० फूट आहे. समाधीच्या सभोवतालच्या परिक्रमा आठ फुट सहा इंच रुंदीचा आहे. या मर्गाच्या बाहेरुन १६ इंच रुंदीचा व ४ फूट उंचीचा कठडा आहे. समाधीच्या पूर्वेस पाणघाटावर ३० बाय ३० फूट मापाचा अष्टकोनी चौथरा असून तेथून समाधीकडे जाणाऱ्या मार्गाची रुंदी १५ फूट व लांबी ९५ फूट आहे. वरील चबुतरा, समाधीकडे जाणारा मार्ग व समाधी आणि तिच्या भोवतालचा परिक्रमा मार्ग आदी सर्व कामे आर. सी. सी. मध्ये असून परस्परास जोडलेली एकजीव आहेत. या सर्व आर. सी. सी. कामाच्या फॉंडेशनसाठी जमिनीपासून सुमारे १५ फूट खोलीपर्यंत एक फूट

जाडीचे ७५ आर. सी. सी. कॉलम्स उभे करण्यात आले आहेत. त्या सर्व कॉलम्सना जोडणाऱ्या उभ्या-आडव्या बीम्स सर्वत्र आहेत. त्यावर प्रत्येक ठिकाणी आर. सी. सी. स्लॅबस् टाकण्यात आलेल्या आहेत. या प्रकारे वरील सर्व आर. सी. सी. काम एकमेकास जोडलेले एकजीव व भक्कम करण्यात आले आहे. परिक्रमेबाहेरील सभोवतालचा कठडा समाधीकडे येणाऱ्या भागाच्या दोन्ही बाजूचे कठडे आणि चौथऱ्याच्या सभोवारचा कठडा याची बांधकामे जमिनीखालील बीमपासून गोकाक ॲण्ड स्टोनच्या घडीव दगडामध्ये करण्यात आलेली आहेत. कठड्याच्या बांधकामाच्या मध्यभागी संगमरवरी जाळी आहे. परिक्रमा चौथरा व मधला मार्ग या सर्वावर आग्रा टाइल्स बसविलेल्या आहेत. मधील समाधीच्या सभोवारच माथ्यावर पिंकशेडची ग्रॅनाईट स्टोन फरशी बसवली आहे.

अशा प्रकारे समाधीचे सर्व काम भक्कम, कलापूर्ण व अतिशय आकर्षक झाले आहे. समाधीची स्लॅब टाकण्यापूर्वी त्यामध्ये एक 'ताम्रमंजुषा' ठेवलेली आहे. तीमध्ये यशवंतरावांचे साहित्य, त्यांच्यासंबंधीचे ग्रंथ, त्यांची भाषणे, लेख, नियतकालिके, विशेषांक, पत्रे, फोटो आदी वस्तू ठेवलेल्या आहेत. त्या ताम्रमंजुषेवर चारही बाजूस त्यांचे जीवनचरित्र, त्यांचे मौलिक विचार कोरलेले आहेत.

समाधीच्या दक्षिण-पूर्व कोपऱ्यात ५० बाय २३ फूट या मापाची पक्की इमारत (पर्णकुटी) बांधण्यात आली आहे. त्यासाठी साडेतीन लाख रुपये खर्च झाला आहे. माजी क्रीडा राज्यमंत्री श्री. शामराव आष्टेकर यांच्या प्रयत्नाने शासनाकडून नगरपालिकेस दीड लाख रुपयांचे अनुदान आमदार फंडातून मंजूर झाले आहे. संगमेश्वराच्या मंदिरापासून किल्ल्याच्या पाणदरवाजापर्यंत नियोजित घाटाचे बांधकाम पूर्ण करण्यात आले आहे. या घाटाच्या कामासाठी पाच लाख रुपये खर्च झाला आहे.

'यशवंत उद्यान' साडेसात एकर जागेत असून उद्यानाच्या बंदिस्तपणासाठी सर्व बाजूंनी भक्कम असे कंपाऊंड करण्यात आलेले आहे. कोटाच्या दक्षिण भागाकडे छोटीशी रिटेनिंग वॉल बांधण्यात आली आहे. त्यावरच बसण्याची सोय व जागोजागी गॅलरीज करण्यात आल्या आहेत.

उद्यानाच्या प्रमुख प्रवेशद्वाराकडून समाधीकडे जाण्यासाठी १५ फूट रुंदीचा रस्ताही केलेला आहे. त्याच्या दुतर्फा विविध शोभीवंत फुले येणाऱ्या

पाच फूट रुंदीच्या फ्लावर बेडस् तयार करण्यात आलेल्या आहेत. त्याच्या दोन्ही बाजूस सिल्व्हर ओकची झाडे लावलेली आहेत. या रस्त्याच्या दक्षिणेस विस्तीर्ण पटांगणामध्ये अद्ययावत उद्यान तयार करण्यात आले आहे. त्याचे आराखडे पुण्याचे नामवंत गार्डन आर्किटेक्ट जयंत धारप यांनी तयार केले आहेत. त्यामध्ये विशिष्ट आकार असणारे गोलाकार, नागमोडी रस्ते आखण्यात आले आहेत. बाकीच्या संपूर्ण भागामध्ये विस्तीर्ण अशी हिरवळ तयार करण्यात आली आहे. या हिरवळीचा आकार गोलाकार, नागमोडी अशा विशिष्ट प्रकारचा आहे. तसेच झाडाच्या नागमोडी आकाराच्या विविध ओळी विशिष्ट आकारात लावलेल्या आहेत. ही झाडे लावताना विशिष्ट आकार व विशिष्ट ऋतूत फुलांचा बहार असणारी अशी झाडे निवडण्यात आली आहेत. त्यामध्ये शिरीष, कांचन, बहाबा, कौशिया, बॉटल, ब्रश, गुलमोहर, पांगारा, सिंगापूर चेअरी अशी वैशिष्ट्यपूर्ण झाडे निवडण्यात आली आहेत.

या उद्यानामध्ये विशिष्ट प्रकारची विद्युत प्रकाशाच योजना फिलिप्स या नामवंत कंपनीकडून तयार करून घेण्यात आली आहे. पैकी सभोवारच्या पहिल्या टप्प्याचे काम पूर्ण झालेले असून दुसऱ्या टप्प्याचे काम लवकरच पूर्ण होईल.

उद्यानाच्या दक्षिण बाजूला पंतकोटाच्या तिरक्या भागावर निलगिरीची झाडे लावलेली आहेत. त्यामुळे तो भाग हिरवी भिंत असल्यासारखा भासतो आहे. उतार संपल्यानंतर रिटेनिंग वॉल व उतारामध्ये विविध फुलांची लहान लहान रोपे लावण्यात आली आहेत. बागेच्या या विस्तीर्ण जागेमध्ये काही ठिकाणी विशिष्ट आकाराचे झगमगते कारंजे करण्याची नगरपालिकेची योजना आहे.

उद्यानाच्या एका कोपऱ्यामध्ये लहान मुलांची अद्यावत खेळणी बसविण्यात आली आहेत. बागेतील विस्तीर्ण हिरवळ, झाडे, फुलझाडे यांना पाणी देण्यासाठी सर्वत्र पॉप-अपस्पिंक्लर्स बसवून घेण्यात आली आहे. हे स्पिंक्लर्सही विशिष्ट आकाराचे व हिरव्या रंगाच्या हिरवळीमध्ये मिसळून जाणारे आहेत. बटन दाबले की ते जमिनीच्या वर येतात आणि पाणी फवारतात व परत जमिनीत जातात. या विस्तीर्ण उद्यानाच्या पश्चिम बाजूस जुन्या पाणदरवाजातून येणाऱ्या उद्ध्वस्त घाटाच्या जागी काळ्या

घडीव दगडाचा नवीन अद्ययावत पद्धतीने घाट बांधण्यात आला आहे. या घाटावर खानपुरी फरशी बसविलेली आहे. याशिवाय हरळीही लावलेली आहे. घाटाच्या पश्चिमेस विविध फुलांची रोपे लावण्यात आलेली आहेत व टप्याटप्याचे फ्लावर बेडस् तयार करण्यात आले आहेत.

कृष्णा-कोयनेचा संगम हा पुरातन कालापासूनचा पवित्र संगम; पण साहेबांच्या या समाधीस्थानामुळे कृष्णाकाठचा हा सारा परिसरच बोलका बनलेला आहे. समाधी उघड्यावर असून मुक्त आहे. तिच्यावर छत्र नाही. मात्र सभोवतालच्या घनदाट वृक्षांचे सान्निध्य असल्याने समाधीच्या खुल्या दर्शनाने एक प्रकारची दिव्यत्वाची अनुभूती मिळते. म्हणून या संगमास पवित्र प्रयागतीर्थाचे पावित्र्य प्राप्त झालेले आहे. अनेक देशी-परदेशी पर्यटकांना आकर्षणाचे हे केंद्र झाल्याचे समाधान या समाधीस्थान व परिसरामुळे साकारले आहे असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती वाटू नये. त्यामुळे हा कऱ्हाडचा एक सांस्कृतिक ठेवाच बनलेला आहे. आपले आत्मचरित्रच (कृष्णाकाठ) कृष्णा-कोयना नद्यांच्या परिसराला समर्पण करणाऱ्या साहेबांचे चित्त येथे गुंतलेले होते. या सगळ्या परिसराच्या स्वाभाविक विकासाठी ते व्यक्तिशः किती दक्ष होते हे या लेखाच्या प्रारंभी कऱ्हाडच्या नगराध्यक्षांना त्यांनी पाठविलेल्या व्यक्तिगत पत्रातून दिसून येते. साहेबांचे ते स्वप्न आता जवळ जवळ साकार होत आले आहे. ते पूर्णतः साकार होणे हीच त्यांच्या आत्म्याला खरी श्रद्धांजली ठरेल.

भारताचे माजी उपपंतप्रधान मा.यशवंतरावजी चव्हाण यांच्या विविध ठिकाणी पुतळे अनावरण प्रसंगीचे गौरवोद्‌गार.

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्राचे साहेब आहेत. कऱ्हाडात तर ते मामा म्हणून ओळखले जातात. संयुक्त नवमहाराष्ट्राचे शिल्पकार बनून त्यांनी महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक, सामाजिक, सांस्कृतिक जीवनाचा चेहरा-मोहरा बदलून टाकला. १९६२ मध्ये चिनी आक्रमणाच्या वेळी भारताचा स्वाभिमान धोक्यात आला आणि हिमालयाची बर्फशिखरे एका उन्मत्त आक्रमक राष्ट्राच्या युद्धाग्नीने पेटली. तेव्हा हिमालयाच्या मदतीसाठी हा सह्याद्री धावून गेला. संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीच्या ऐन तापत्या क्षणी राष्ट्रहिताची जाणीव ठेवून त्यांनी स्वजनांचा रोष पत्करून क्वचित मानहानी सहन करून 'महाराष्ट्रापेक्षा पं. नेहरू मोठे' असे स्पष्टपणे सांगितले. तरी भारताच्या या महान नेत्याकडे दक्षिण व उत्तरेकडच्या काँग्रेस पक्षाच्या 'हायकमांड' मुखंडांची पाहण्याची दृष्टी पूर्वग्रहदूषित असल्याचेच दिसून येते. भारताच्या माजी पंतप्रधान श्रीमती इंदिराजींची गोष्ट सोडा, पण त्यांचे स्वच्छ, सोज्वळ, निर्मळ मनाचे सुपुत्र आणि धडाडीचे युवानेते माजी पंतप्रधान राजीव गांधी यांनी सातारा येथे यशवंतरावजींच्या पूर्णाकृती पुतळयाच्या अनावरणप्रसंगी केलेल्या भाषणांचे बारकाईने निरीक्षण केले तर ते औपचारिक आणि अपुऱ्या माहितीवर आधारलेलं होतं. ही चूक कदाचित त्यांना माहिती देणाऱ्याची असू शकेल. उदा. दांडी यात्रेतील मा. यशवंतरावांच्या 'युवा सहभागा' चा उल्लेख अचूक नाही, असे आढळून येईल. असे का व्हावे?

माजी पंतप्रधान चंद्रशेखर यांच्या भाषणातही एक प्रकारचा तिरकसपणा आहे. मा. राष्ट्रपती शंकरदयाळ शर्मा, उपराष्ट्रपती के. नारायणन यांचीही भाषणे काहीशी 'औपचारिक' आहेत. छत्रपती शिवाजी महाराजांनंतर

यशवंतराव चव्हाण यांच्यासारखा लोकनेता झाला नाही, असे तमाम महाराष्ट्रीय जनतेचे मत असले तरी भारतीय पातळीवरील काँग्रेसच्या उच्चपदस्थांनी विशेषतः दक्षिण आणि उत्तरेकडच्या नेत्यांनी या मताची फारशी कदर केलेली दिसत नाही.

११ मार्च १९८८रोजी सातारा येथे यशवंतराव चव्हाण यांच्या पूर्णाकृती पुतळयाचे अनावरण मा. राजीव गांधी, पंतप्रधान यांचे हस्ते झाले. त्यावेळी ते म्हणाले -

''भारताचा संरक्षण विभाग यशवंतरावांनी समर्थपणे पेलला, आमच्या सेनेची पुनर्बांधणी केली आणि स्वावलंबनाचा मूलमंत्र दिला. आज आपण जी सेनेची प्रगती पाहतो, तिची सुरुवात तेथूनच झाली. ज्याप्रमाणे महाराजांनी सेनेला आणि जनतेला एकाच वेळी समर्थ नेतृत्व दिले होते त्याप्रमाणे यशवंतरावांनी महाराष्ट्राची जनता आणि भारतीय फौज या दोघांनाही अत्यंत उच्च प्रतीचे नेतृत्व दिले. त्यांनी महाराष्ट्राच्या विकासाचा पायाही घातला. त्यांच्या कर्तृत्वाने शेतीचा विकास, उद्योगाची उभारणी, तंत्रज्ञान प्रगती, शिक्षण प्रसार झाला, त्यामुळे महाराष्ट्राचा विकास निश्चितच नेत्रदीपक झाला आहे. हा विकास करण्यामध्ये यशवंतरावांचा मोठा वाटा आहे.'' ते पुढे म्हणतात -

''यशवंतरावांच्या कार्यपद्धतीची काही सूत्रे खास लक्षणीय आहेत. त्यांनी आपल्या लोकशाहीला बळकटी दिला, समाजवाद भक्कम केला, आमच्या निधर्मी राज्यपद्धतीला बळ दिले, अलिप्तता धोरणाला मजबुती दिली. सर्वप्रथम महाराष्ट्रात पंचायत राज्याची योजना साकार करून त्या चांगल्या कार्यक्षमपणे कशा काम करत आहे व विकास जलद गतीने कसा साधता येतो याचे प्रात्यक्षिक सर्व देशाला दाखवून दिले. यशवंतराव हे नेहमीच पंडितजींच्या सिद्धांतांचा पाठपुरावा करीत होते. महाराष्ट्रामध्ये समाजवादाचा पाया भक्कमरीतीने घातलेला आहे हे लक्षात घेतले पाहिजे. यशवंतरावांनी इंदिराजींना उत्तम प्रकारे साथ दिली. बँकांचे राष्ट्रीयकरण झाले, त्यामुळे ग्रामीण भागात बँकांच्या शाखा वाढल्या. त्या शाखांद्वारे शेतकऱ्यांना व विकासकार्याला चांगला हातभार लागला. यशवंतरावांच्या मार्गानेच आपण गरिबी हटवू शकू. महाराष्ट्रामध्ये सहकारी चळवळीचा पाया घातला, ही सहकारी चळवळ ठामपणे गतिमान झाली आहे. महाराष्ट्रामध्ये

यशवंतरावांनी कार्यकर्त्यांचे संच निर्माण केले आणि सहकारी चळवळीला खतपाणी घातले. हा प्रयोग महाराष्ट्रामध्ये चांगल्या प्रकारे सफल झालेला आहे. आणि तो आता अधिक विकसनशीलतेकडे उन्मुक्त झाला आहे. महाराष्ट्रामध्ये सहकारी चळवळीला जितकी गती मिळाली आहे. तितकी इतर राज्यात दिसून येत नाही. महाराष्ट्राच्या नेत्रदीपक विकासात यशवंतरावजींचा सिंहाचा वाटा आहे. आज भारतभर विविध बाजूंनी दबाव पडत आहेत, विघटनवादी शक्तींच्याद्वारेही दबाव पडत आहेत. जर आज यशवंतराव असते तर भारताच्या ऐक्यासाठी व अखंडतेसाठी त्यांनी आवाज उठविला असता.''राजीवजी पुढे म्हणतात ''यशवंतरावांनी आपल्या विदेशनीतीवर चांगले लक्ष दिले होते. नवे आर्थिक धोरण आखताना विशेष करून त्यांनी भारतीय परराष्ट्र धोरण ठामपणे जगासमोर मांडले. धर्मनिरपेक्षतेचा अगर अण्वस्त्रबंदीचा विषय असो, तो ठामपणे मांडला. काही वर्षांपूर्वी सोव्हिएट जनरल सेक्रेटरी गोर्बाचेव्ह दिल्लीला आले होते. अहिंसा व गटनिरपेक्ष संबंधीच्याा करारपत्रकावर त्यांनी सही केली. यामध्ये आम्ही यशस्वी झालो याचे मुख्य कारण म्हणजे यशवंतरावसारख्यांनीच त्याचा पाया घातला होता. त्याचीच मधुर फळे आम्ही आज चाखत आहोत. तसेच अण्वस्त्रे नष्ट करण्याचे स्वप्न अनेक वर्षे जग पाहत आहे, त्यात सुद्धा यश आल्याचे दिसत आहे. ते सुद्धा पंडितजी, इंदिराजींनी दाखविलेल्या मार्गानेच आणि यशवंतरावजींच्या विदेशमंत्रालयाच्या कालखंडातच. यशवंतराव आपल्या सिद्धांतापासून कधीही विचलित झाले नाहीत. त्यांनी महाराष्ट्राला तसेच देशाला आर्थिक विकासाचा मार्ग दाखविला व देशाला बलशाली बनविले. याशिवाय त्यांच्याजवळ काही गुणविशेष होते.'' ते पुढे म्हणतात, ''यशवंतरावांचे लक्ष चौफेर होते. भारताला बलशाली करावयाचे असेल तर आपणाला यशवंतरावांच्या तत्त्वप्रणालीचे अनुकरण करावे लागेल.''

शेवटी पंतप्रधान म्हणाले ''यशवंतरावजींनी आम्हास समाजवादाचा, लोकशाहीचा, धर्मनिरपेक्षतेचा, गटनिरपेक्षतेचा जो मार्ग दाखविला त्याच मार्गाने आम्हास पुढे जायचे आहे. महिलांना सामर्थ्यवान व आर्थिदृष्ट्या बळकट केले तर ती एक शक्ती निर्माण होणार आहे. युवकांना जलदगतीने नोकऱ्या देणे, शिक्षणविषयक धोरणाला नवे वळण देणे, की ज्यामुळे तरुणांना काम मिळेल त्या दृष्टीने आम्ही काही पावले उचलत आहोत. ज्याप्रमाणे यशवंतरावांनी प्रत्येक आव्हानाला तोंड दिले, संकटासमोर ते

कधीही वाकले नाहीत, त्याचप्रमाणे महाराष्ट्राची-भारताची संपूर्ण जनता भारतीय तत्त्वप्रणालीवर पंडितजी, इंदिराजी, यशवंतरावजी यांच्या विचाराद्वारे प्रगती करतील. माघार घेणार नाहीत व आव्हानाला समर्थपणे तोंड देतील. यशवंतरावजींच्या पुतळयाच्या अनावरणासाठी आपण मला प्रेमाने बोलाविले, आपण केलेल्या स्वागतबद्दल मी आभारी आहे. आपणास मी धन्यवाद देतो.''

दि. २५.११.१९९० रोजी मुंबई येथे महाराष्ट्र विधानभवनाच्या आवारात पंतप्रधान मा. चंद्रशेखर यांच्या हस्ते यशवंतराव चव्हाण यांच्या पूर्णाकृती पुतळयाचे अनावरण झाले. त्याप्रसंगी पंतप्रधान चंद्रशेखर आपल्या भाषणात म्हणाले, ''१९६२ साली चिनी आक्रमणाच्या वेळी 'महाराष्ट्राचा सह्याद्री हिमालयाच्या मदतीला धावला' असे ज्यांचे वर्णन केले जाते त्या यशवंतरावजींच्या पुतळयाचे अनावरण माझ्या हस्ते होत आहे, म्हणून मी स्वतःला धन्य समजतो. यशवंतरावांनी या देशासाठी फार मोठे योगदान दिले. त्यांच्या विचारातून या देशाला मोठी शक्ती आणि प्रेरणा मिळाली आहे. भविष्यकाळातही देशाला विश्वास देण्यासाठी व मार्गदर्शनासाठी महाराष्ट्राला जबाबदारी स्वीकारावी लागेल.'' ते पुढे म्हणतात, ''काँग्रेस पक्ष फुटल्यानंतर मुंबई अधिवेशन झाले त्यावेळी मोहन धारिया माझ्या बरोबर होते. शरद पवार त्यावेळी लहान होते. माझे राज्यपाल सुब्रह्मण्यम् व यशवंतरावांशी त्यावेळी मतभेदही झाले. मी त्यांच्या विचारांना जोरदार विरोध केला; परंतु आपल्याशी असलेले मैत्रीचे नाते कधीच तुटले नाही. राजकीय विचारात कडवटपणा असूनही मी कै. यशवंतरावांच्या घरी जात असे. चहा-भजी मागून घेत असे व त्यांच्याशी मोकळेपणे गप्पा मारीत असे. राजकारणात नेहमीच चढ-उतार असतात. पण मला यशवंतरावांच्या बद्दल नेहमीच आदर वाटत आला आहे. १९६२ साली मी प्रथमच लोकसभेत निवडून आलो होतो. देशावर झालेल्या चिनी आक्रमणाने सर्वजण पराभवाच्या छायेत होते. हिमालयाच्या मदतीसाठी सह्याद्री येत आहे असी चर्चा मी तेव्हा लॉबीत ऐकत असे.'' शेवटी पंतप्रधान म्हणतात, ''यशवंतराव देशाचे संरक्षणमंत्री होताच देशाला त्यांनी फार मोठा विश्वास दिला. ते दिल्लीत आल्यानंतर शस्त्रे वाढली नव्हती किंवा सैन्यही वाढले नव्हते; परंतु सैन्याचे नीतिधैर्य व विश्वास फार वाढला होता हे निश्चित. यशवंतरावांच्या विचारात स्पष्टता होती. दुसऱ्यांना प्रेरणा,

साहस देण्याचे काम त्यांनी सदैव केले. गरीब शेतकरी ही देशाची संपदा आहे ही गोष्ट यशवंतरावजी ओळखून होते, म्हणूनच शेतकऱ्यांत त्यांनी विश्वास निर्माण केला. कवी, साहित्यिक व कलावंत यांना सन्मान मिळवून देणारे ते देशातील पहिले मुख्यमंत्री असावेत'' असे पंतप्रधानांनी प्रतिपादन केले.

दि. ८ जानेवारी १९९२ रोजी मुंबई येथील 'यशवंतराव चव्हाण स्मृती केंद्राचे' उद्घाटन व केंद्राच्या आवारातील साहेबांच्या पुतळयाचे अनावरण भारताचे राष्ट्रपती आर. व्यंकटरमण यांनी केले. त्या प्रसंगी त्यांनी केलेले भाषण -

राष्ट्रपतींनी सुरवातीला केंद्राच्या आवारातील यशवंतराव चव्हाण यांच्या पुतळयाला पुष्पहार घालून व समई प्रज्वलित करून स्मृती-केंद्राचे उद्घाटन केले. त्यावेळी केलेल्या भाषणात मा. राष्ट्रपती आर. व्यंकटरमण म्हणतात- ''स्व. यशवंतराव चव्हाण हे संयम आणि नेमस्तपणाचे जणू आदर्शच होते'', या शब्दात त्यांचा गौरव करून ते पुढे म्हणाले, ''विरोधकांच्या मतांचा आदर करणे, त्यांना बरोबर घेणे हा मोठा गुण त्यांच्या अंगी होता. कै. चव्हाण यांचे व्यक्तिमत्त्व अष्टपैलू होते. ते उत्कृष्ट संसदपटू, बुद्धिमान व जनतेचे सच्चे मित्र होते. कोणत्याही पेचप्रसंगातून त्यांनी समाधानकारक तोडगा काढला. छत्रपती शिवाजी महाराज व लोकमान्य टिळक यांचा यशवंतरावांच्या जीवनावर प्रभाव होता. राष्ट्रीय प्रश्नांबाबतचा त्यांचा दृष्टिकोन पक्षातीत असा लोकशाहीवादी होता. संरक्षण, परराष्ट्र व्यवहार, अर्थ, गृह इत्यादी खात्यांचा कारभार सांभाळताना श्री. चव्हाण यांनी केलेल्या कामगिरीचा गौरवपूर्ण उल्लेख केला. या कार्यकाळात त्यांनी देशाला स्थिरता व बहुमान मिळवून दिला. श्री. चव्हाण अभ्यासू होते. एम. एन. रॉय यांच्या तत्त्वज्ञानामुळे त्यांचा दृष्टिकोन विशाल होता. पक्षाच्या राजकारणापेक्षा देशाचे हित सर्वात महत्त्वाचे आहे असे मानणाऱ्यापैकी ते होते. केंद्रसत्ता बलवान करण्यासाठी त्यांनी बलवान महाराष्ट्र उभा केला. यशवंतराव हे महान स्वातंत्र्यसैनिक व कुशल प्रशासक होते.'' राष्ट्रपती पुढे म्हणतात,

''प्रत्येक वास्तूला एक व्यक्तिमत्त्व असते. यशवंतराव चव्हाण केंद्राची वास्तू यशवंतरावांची ताकद, दृढता आणि कणखरपणा दर्शविते. या

प्रतिष्ठानामार्फत राष्ट्रउभारणीचे कार्य सातत्याने चालू राहील'' असे त्यांनी सांगितले. वरील विचार राष्ट्रपतींनी व्यक्त केले.

लोकसभा सभागृहात (संसद भवनात) प्रवेश करण्यासाठी असलेल्या लॉबीच्या प्रवेशद्वारात स्व. यशवंतराव चव्हाण यांच्या पूर्णाकृती पुतळयाचे अनावरण भारताचे पंतप्रधान पी. व्ही. नरसिंहराव यांच्या हस्ते दि. ३ मे १९९४ रोजी झाले. उपराष्ट्रपती के. आर. नारायाणन्, सभापती शिवराज पाटील, गृहमंत्री शंकरराव चव्हाण, महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री शरदराव पवार ही प्रमुख मंडळी उपस्थित होती. त्यावेळी केलेल्या भाषणात पतंप्रधान म्हणतात- ''आधुनिक भारतातील एक महान संसदपटू व नेते असलेल्या यशवंतरावांचा पुतळा अनावरण करण्याची मिळालेली ही संधी आपणास फार मानाची वाटते. यशवंतराव हे दूरदृष्टी व निश्चयी नेते होते. त्याचबरोबर त्यांचे पाय भक्कमपणे वास्तवात रोवलेले होते. तळागाळातील प्रागतिकपणा व लवचिकता त्यांच्याजवळ होती आणि म्हणूनच देशाबद्दल त्यांनी ठरविलेले ध्येय प्राप्त करण्यासाठी इच्छाशक्ती त्यांच्याजवळ होती.'' ते पुढे म्हणाले, ''यशवंतरावांनी आपल्या राजकीय कारकीर्दीत महत्त्वाची समजली जाणारी बहुतेक खाती सांभाळली; परंतु यशवंतरावांच्या संरक्षण, गृह व अर्थ या खात्यातील कामगिरीचा विशेष उल्लेख करायला हवा. अत्यंत कठीण अशा काळात यशवंतरावांनी ही तीन खाती सांभाळली. १९६२ मध्ये चीनने केलेल्या हल्ल्याच्या पार्श्वभूमीवर यशवंतरावांनी संरक्षणखात्याची जबाबदारी सांभाळली. १९६६ ते ७० या काळात त्यांनी गृहमंत्रीपद सांभाळले. या काळात अनेक राज्यांत काँग्रेसेत्तर आघाडीची सरकारे सत्तेवर आली. एक प्रकारची अनिश्चित व अस्थिर राजकीय परिस्थिती त्यामुळे निर्माण झाली; परंतु ही अस्थैर्याची परिस्थिती यशवंतरावांनी कौशल्याने हाताळली. १९७० ते ७४ या अर्थमंत्रीपदाच्या कारकीर्दीत विविध आर्थिक सुधारणांचा कार्यक्रम त्यांनी राबविला. या तीन खात्यामार्फत त्यांनी देशाला नवी दिशा देण्याचे काम केले.

यशवंतरावांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा गौरव करताना पंतप्रधान पुढे म्हणाले, ''यशवंतराव एक सच्चे देशभक्त व लोकशाहीनिष्ठ होते. त्यांचे जीवन तत्त्वनिष्ठ होते व या निष्ठा त्यांनी आयुष्यभर पाळल्या. राजकीय मतभेदांचा त्यांनी सद्सद्विवेक बुद्धीवर कधी परिणाम होऊ दिला नाही. यशवंतरावांनी कर्तव्य बजावताना वैयक्तिक बाबीचा परिणाम त्यावर

कधी होऊ दिला नाही किंवा त्याचा प्रभावही पडू दिला नाही. आपल्या सहकाऱ्याबद्दल त्यांना आपुलकी होती व त्यांचे व्यक्तिमत्त्व हा सौजन्याचा आदर्श नमुना होता.''

शेवटी पंतप्रधानांनी 'यशवंतरावांच्या पुतळयासाठी ही जागा शोधण्याची कल्पकता लोकसभेचे सभापती शिवराज पाटील यांनी दाखविली', त्याबद्दल पंतप्रधानांनी आपल्या भाषणात या अभिवन कल्पनेचा विशेष उल्लेख केला.

यावेळी उपस्थित असलेले उपराष्ट्रपती के. आर. नाराणन हे आपल्या भाषणात सांगतात, ''महाराष्ट्राने देशाला दिलेला एक महान नेता-यशवंतराव चव्हाण होय. संरक्षण क्षेत्रात भारताला स्वयंपूर्ण बनविण्यासाठीची पायाभरणी यशवंतरावांनी केली. १९६२ च्या चीन युद्धाच्या पेचप्रसंगात ते संरक्षणमंत्री म्हणून दिल्लीला आले; परंतु त्यांनी कौशल्याने परिस्थिती हाताळून हा पेचप्रसंग सोडविण्यात यश मिळविले. १९६२ च्या पराभवानंतर त्यांनी संरक्षण क्षेत्राची फेररचना केली व सैनदलात नवा जोम व उत्साह उत्पन्न केला. त्यामुळे १९६५ च्या युद्धात भारताला यश मिळाले. या विजयाच्या यशात तत्कालीन पंतप्रधान लालबहादूर शास्त्री यांच्याबरोबरच चव्हाण हेही शिल्पकार आहेत.'' ते पुढे म्हणतात,

''१९६५ च्या युद्धानंतर झालेल्या ताश्कंद करारानंतर त्यांनी पाकिस्तान भविष्यात पुन्हा युद्ध करू शकतो, असे भाकीत व्यक्त केले व ते पुढे खरेही ठरले. हा अंदाज फक्त चव्हाण यांनीच व्यक्त केला व तो अचूक ठरला. यावरूनच चव्हाण यांना वास्तवाचे, दूरदृष्टीचे फार मोठे ज्ञान होते हे सिद्ध होते. विजयाने त्यांचे भान हरपले नव्हते.'' शेवटी त्यांनी आपल्या भाषणात ''श्री चव्हाण व आपला व्यक्तिगत संबंध विशेष असा आला नाही, पण त्यांच्या परराष्ट्रमंत्रीपदाच्या कारकीर्दीतच आपल्याला चीनमध्ये राजदूत म्हणून नेमण्यात आले याची आठवण सांगून पुढे नारायण म्हणाले की, तेव्हा ही घटना मोठी होती. कारण चीनशी भारताने सोळा वर्षानंतर राजनैतिक संबंध यानिमित्ताने जोडले. शांत परंतु अत्यंत कणखर असे त्यांचे व्यक्तिमत्त्व होते व मोठे निर्णय तत्काळ घेण्याची त्यांच्यात क्षमता होती.'' असे विचार व्यक्त केले.

लोकसभेचे सभापती मा. शिवराज पाटील हे आपल्या भाषणातून

विचार व्यक्त करतात, ''भारतीय संसदेची वास्तू ही जगातील एक सुंदर व देखणी वास्तू आहे. संसदेची वास्तू उभारतानाच तिच्या वास्तुरचनाकारांनी ज्येष्ठ नेत्यांचे पुतळे उभारले जाण्याची कल्पना मनाशी मांडली होती व त्यादृष्टीनेच त्यांनी या वास्तूमध्ये पुतळयासाठी विविध अशा जागा करून ठेवल्या, त्यानुसारच यशवंतरावांच्या पुतळयासाठी संबंधित अभिनव जागा निश्चित करण्यात आली आहे.'' मी त्यांच्या पवित्र स्मृतीस माझी आदरांजली अर्पण करतो.

महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री शरदराव पवार हे आपल्या भाषणात म्हणतात-

''यशवंतराव चव्हाण यांच्याबरोबरचे आपले वैयक्तिक संबंध व त्यांचे मिळालेले राजकीय मार्गदर्शन याचा माझ्या सुरवातीच्या राजकीय जीवनात फार मोठा फायदा झाला. माझ्यावर त्यांचे अपार ऋण आहेत. मी ते कधी विसरू शकणार नाही. ते केवळ आधुनिक महाराष्ट्राचेच शिल्पकार नव्हते, तर एक महान देशभक्त होते.'' शरदराव पुढे म्हणतात-

''यशवंतरावांचा लोकशाही समाजवादावर दृढ विश्वास होता. भारत हे एक कणखर व स्थिर राष्ट्र व्हावे असे यशवंतरावांचे स्वप्न होते. देशाचे सार्वभौमत्व टिकविण्याच्या दृष्टीने सामाजिक विषमतारहित देश त्यांना बनवायचा होता. देश हा धर्मनिरपेक्ष असलाच पाहिजे या तत्त्वावर त्यांची निष्ठा होती.'' हे विचार शरदरावजी पवार यांनी आपल्या भाषणात प्रकट केले.

केवळ मराठी माणसानेच नव्हे, तर संसदीय लोकशाहीबद्दल आस्था असणाऱ्या प्रत्येक भारतीयाला अभिमान वाटावा असाच हा समारंभ होता. यशवंतरावजी चव्हाण यांच्या आठवणींना उजाळा देत त्यांच्या राष्ट्रीय जीवनातील कामगिरीची प्रशंसा करणारा कार्यक्रम संसदेत झाला.

या सर्व भाषणांवरून एक दिसून येते की, महात्मा गांधींसारखी १९१५ पर्यंत एक व्यक्ती द. आफ्रिकेच्या लढ्यात उतरलेले हिंदी बॅरिस्टर म्हणून प्रसिद्ध असली तरी, लोकमान्य टिळकांच्या मृत्यूनंतर अवघ्या एका दशकात केवळ भारतातीलच नव्हे तर जगातील अव्वल दर्जाचा राजकारणी संत-महात्मा-बापू म्हणून जगमान्य झाली. तसेच देवराष्ट्र यासारख्या ग्रामीण उपेक्षित परिसरात जन्मलेली आणि कऱ्हाडसारख्या छोट्या शहरात

वावरलेली 'यशवंत' ही व्यक्ती केवळ स्वतःचा निर्धार आणि स्वतःचे व्यक्तिमत्त्व यांच्या बळावर भारतीय राजकारणाच्या क्षितिजावर चमकली. परराष्ट्रमंत्री म्हणून त्यांच्या कर्तृत्वाची दखल अनेक जागतिक अव्वल दर्जाच्या राष्ट्राध्यक्षांनी आणि पंतप्रधानांनी घेतली. त्यांच्या मतांचा गंभीर विचार केला तर याचा भारतीय नेतृत्व आणि राजकारणावरही परिणाम झाला आणि या सर्वांना अगदी, काँग्रेस पक्षाच्या मुखंडांनाही 'देखल्या देवा दंडवत' म्हणून का होईना यशवंतरावांचे नेतृत्व (गांधी घराण्याचा अपवाद सोडून) मानावेच लागेल. कोणी त्यांच्या हयातीत तर कोणी त्यांच्या निर्वाणानंतर त्यांना भावपूर्ण श्रद्धांजली वाहिली. तसे करणे त्यांना भाग पडले, हाच यशवंतरावजींच्या पुतळे-तैलचित्रे अनावरणप्रसंगी झालेल्या थोरामोठ्यांच्या भाषणांचा इत्यर्थ मला दिसतो.

परिशिष्ट- १
मा.यशवंतराव चव्हाण यांचा जीवनपट

१२ मार्च १९१३ जन्म सातारा जिल्ह्यातील (सध्या सांगली जिल्हा) देवराष्ट्रे या गावी. (कृष्णाकाठ- आत्मचरित्र या ग्रंथातून)

१९१८-१९ साली वडील बळवंतराव चव्हाण यांचे प्लेगच्या साथीत निधन. देवराष्ट्रे येथील प्राथमिक शाळेत व नंतर कऱ्हाड येथे शिक्षणासाठी दाखल.

१९२७ साली, कराडच्या केंद्र शाळेतून व्हर्नाक्युलर फायनल परीक्षा पास. कराड येथील टिळक हायस्कूलमध्ये प्रवेश.

१९३१ साली पुणे येथील नूतन मराठी विद्यालयातर्फे झालेल्या वक्तृत्व स्पर्धेत 'ग्रामसुधारणा' या विषयावर, पहिल्या क्रमांकाचे रुपये १५०=०० (दिडशे) चे परितोषिक प्राप्त.

१९३० असहकाराच्या (कायदेभंग) चळवळीत सहभाग व

ते १९३२ १८ महिन्यांच्या तुरुंगवासाची शिक्षा

१९३३ मे, तुरुंगातून सुटका.

१९३४ मॅट्रिक परीक्षा उत्तीर्ण. कोल्हापूर येथील राजाराम कॉलेजमध्ये प्रवेश. (प्राचार्य डॉ. बाळकृष्ण व प्रोफेसर ना.सी. फडके यांचा सहवास व मार्गदर्शन.)

१९३५ महाराष्ट्रातील समाजवादी पक्षाचे संस्थापक सदस्य.

१९३८ इतिहास व राजकारण हे विषय घेऊन मुंबई विद्यापीठाची बी.ए. ही पदवी परीक्षा उत्तीर्ण, पुणे येथील लॉ कॉलेजमध्ये प्रवेश.

१९३६ ते १९३८ - एम्.एन्.रॉय यांच्या विचाराचा प्रभाव (रॉयवादी

	विचारसरणीच्या छायेत.)
१९४०-	सातारा जिल्हा काँग्रेसचे अध्यक्ष.
१९४०-४१	एल.एल.बी.परीक्षेत सुयश व वकिलीच्या व्यवसायास प्रारंभ.
१९४२ -	जून २, फलटण येथे वेणूताईंशी विवाहबद्ध.
१९४२-	ऑगस्ट ९, चळवळीस प्रारंभ, विशाल सातारा जिल्हा नेतृत्व, म. गांधींच्या 'चले जाव' घोषणेत सामील आणि भूमिगत, 'भारत छोडो' चळवळीत अटक.
१९४२	साली कऱ्हाड येथे भरलेल्या दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य संमेलनातील परिसंवादाचे अध्यक्ष.
१९४२-४३	सातारा जिल्ह्यातील भूमिगत चळवळीत प्रवेश, संचालन, मार्गदर्शन.
१९४३	साली सर्वांत थोरले बंधू ज्ञानोबा यांचे निधन.
१९४४	राजकीय क्रांती या विषयावर कविता (तुरुंगवास)
१९४५	तुरुंगातून सुटका.
१९४६	मुंबई इलाखा कायदे मंडळाच्या निवडणुकीत द.सातारा मतदारसंघातून निवड.
१९४६	एप्रिल १४, गृहखात्याचे पार्लमेंटरी सेक्रेटरी म्हणून निवड.
१९४७	डिसेंबरमध्ये, मधले बंधू गणपतराव यांचे निधन.
१९४८ -	महाराष्ट्र प्रदेश काँग्रेसचे चिटणीस.
१९५१ -	मधले बंधू गणपतराव यांच्या पत्नीचे निधन.
१९५२ -	कऱ्हाड मतदारसंघातून विधानसभेवर निवड व नागरी पुरवठा मंत्री म्हणून नियुक्ती.
१९५३	सप्टेंबर २८, श्री. भाऊसाहेब हिरे व श्री. नानासाहेब कुंटे यांच्या समवेत नागपूर करारावर स्वाक्षरी.
१९५४	मुंबई राज्य पंचायत संघाची स्थापना.
१९५५	ऑक्टोबर १०, राज्य पुनर्रचना समितीचा अहवाल प्रसिद्ध झाला. विदर्भाचे वेगळे राज्य व उर्वरित मराठी प्रदेश व

	गुजराथी प्रदेश यांचे संयुक्त राज्य सुचविणारी शिफारस.
१९५५	डिसेंबर१, फलटण येथे सातारा जिल्हा काँग्रेस कमिटीच्या सभेत 'उपोषण, संप, राजीनामे हे संयुक्त महाराष्ट्र मिळविण्याचे मार्ग नव्हेत' असे ठासून प्रतिपादन करणारा ठराव मंजूर. महाराष्ट्रपेक्षा नेहरू श्रेष्ठ, आणि 'मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्र मिळविण्याचे प्रयत्नांत यापुढे श्री. शंकरराव देव यांचे नेतृत्व स्वीकारावयास मी तयार नाही' अशी श्री. चव्हाण यांची घोषणा.
१९५६	ऑक्टोबर, लोकसभेने विदर्भासह विशाल द्विभाषिक मुंबई राज्याची स्थापना करण्याच्या बाजूने आपला कौल दिला.
१९५६	नोव्हेंबर १, विशाल द्विभाषिक मुंबई राज्याची स्थापना व मुख्यमंत्री म्हणून निवड (वय-४३)
१९५७	एप्रिल, मुंबई विधानसभेच्या सार्वत्रिक निवडणुकीत कऱ्हाड येथे अटीतटीचा सामना होऊन विजय आणि पुनश्च मुख्यमंत्रीपद (वय-४४)
१९५७	नोव्हेंबर ३०, प्रतापगडावर शिवस्मारकाचे पं. जवाहरलाल नेहरू यांच्या हस्ते उद्घाटन, द्विभाषिक विरोधी मोर्चा व समारंभ शांततेने पार पडले.
१९५८	सप्टेंबर, अखिल भारतीय काँग्रेसच्या बर्किंग कमिटीवर निवड.
१९५८	फेब्रुवारी, विसाव्या विदर्भ साहित्य संमेलनाचे उद्घाटन.
१९५८ -	नोव्हेंबर, बेळगांव-कारवार सीमा प्रदेश महाराष्ट्रात समाविष्ट करून घेण्यासाठी संयुक्त महाराष्ट्र समितीच्या वतीने चळवळ सुरू.
१९५८	डिसेंबर, सीमाप्रश्नाची दाद मागण्यासाठी भारताच्या राजधानीत संयुक्त महाराष्ट्र समितीच्या वतीने सत्याग्रह.
१९५९	जानेवारी, अ.भा.काँग्रेसच्या नागपूर अधिवेशनात तृतीय पंचवार्षिक योजनेविषयीचा ठराव मांडला.
१९५९	मार्च, शस्त्रक्रिया व बेचाळीस दिवसांची विश्रांती

१९५९ ऑगस्ट, द्विभाषिक राज्याचा कारभार यशस्वी होत असला तरी राज्यातील जनतेत एकात्मतेची भावना निर्माण झालेली नाही, म्हणून मुख्यमंत्री या नात्याने ते मी यापुढे चालवू शकणार नाही, असा निर्णय घेऊन तो काँग्रेस श्रेष्ठींना कळविला.

१९५९ सप्टेंबर, द्विभाषिक मुंबई राज्याच्या पुर्नरचनेसंबंधी विचार करण्यासाठी काँग्रेस वर्किंग कमिटीने नऊ सदस्यांची समिती नेमली.

१९६० जानेवारी, द्विभाषिक राज्याची पुर्नरचना करुन मुंबईसह मराठी प्रदेशाचे व गुजरात प्रदेशाचे अशी दोन राज्ये निर्माण करण्याचा निर्णय नऊ सदस्यीय समितीने घेतला.

१९६० फेबुवारी १३, (सावरगाव-डुकरे) येथे भरलेल्या विदर्भ साहित्य संमेलनाचे उद्घाटन.

१९६० मार्च, बारामती येथील लोकसभेच्या पोटनिवडणुकीत काँग्रेस पक्षाच्या उमेदवाराला प्रचंड बहुमताने निवडून देऊन, महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती लोकशाही पद्धतीने व शांततेने करण्याच्या प्रयत्नावर मराठी जनतेने विश्वास व्यक्त केला.

१९६० एप्रिल, लोकसभेने द्विभाषिक राज्याची पुर्नरचना करून मुंबईसह महाराष्ट्र व गुजरात अशी दोन राज्ये निर्माण करण्याच्या योजनेवर शिक्कामोर्तब केले.

१९६० मे-१, महाराष्ट्र राज्याची उत्साही वातावरणात स्थापना, व नवीन राज्याचे पहिले मुख्यमंत्री म्हणून शपथविधी (वय-४६)

१९६० जून, पुणे येथे. पं. गोविंदवल्लभ पंत यांच्या उपस्थितीत म्हैसूरचे मुख्यमंत्री श्री. जत्ती यांनी सीमेचा प्रश्न वादविषय असल्याचे मान्य केले. श्री. चव्हाण व श्री. जत्ती यांचे सीमा प्रश्नांचा विचार करण्यासाठी व आपापल्या सरकारांना रिपोर्ट सादर करण्यासाठी प्रत्येकी दोन प्रतिनिधी मिळून चार सदस्यांची नेमणूक करण्यात येईल, अशी घोषणा

करणारे संयुक्त पत्रक.

१९६० ऑक्टोबर २१, पुणे येथे महाराष्ट्र प्रदेश काँग्रेस कमिटीतर्फे जाहीर सत्कार.

१९६० नोव्हेंबर, अखिल भारतीय काँग्रेस निवडणूक मंडळावर निवड.

१९६० नोव्हेंबर १०, नागपूर करार अंमलबजावणीचा भाग म्हणून महाराष्ट्र विधिमंडळाचे एक अधिवेशन नागपूरात दरवर्षी भरविण्यात सुरूवात.

१९६० डिसेंबर २१, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळाची स्थापना व नागपूर येथे मंडळाचे उद्घाटन.

१९६० डिसेंबर, मुंबई येथे शिवछत्रपतींच्या पुतळयाचे अनावरण.

१९६१ जानेवारी, काँग्रेस महासमितीमधून निवडणूक पद्धतीने प्रथमच झालेल्या निवडीत वर्किंग कमिटीवर निवड.

१९६१ दिल्ली येथे भरलेल्या ४३ व्या अ.भा.मराठी नाट्य संमेलनाचे स्वागताध्यक्ष.

१९६१ मार्च ३०, विदर्भातील जनतेच्या वतीने नागपूर येथे ४७ व्या वाढदिवसानिमित्त सत्कार समारंभ.

१९६२ मे १, पंचायत राज्य योजनेचा प्रारंभ

१९६२ सातारा येथे भरलेल्या अ.भा.म.साहित्य संमेलनाचे उद्घाटक.

१९६२ फेब्रुवारी, महाराष्ट्र विधानसभेच्या निवडणुका, काँग्रेसने २६५ पैकी २१४ जागा जिंकून प्रचंड विजय मिळविला.

१९६२ ऑक्टोबर, 'केसरी'च्या दिवाळी अंकात 'नियतीचा हात' हा पहिला लेख प्रसिद्ध.

१९६२ नोव्हेंबर २३, भारताचे संरक्षणमंत्री म्हणून सूत्रेग्रहण.

१९६३ नाशिक जिल्ह्यामधून लोकसभेवर बिनविरोध निवड.

१९६३ अमेरिकेच्या संरक्षण खात्याचे सचिव मॅक्नॉरा यांच्या निमंत्रणावरुन अमेरिकेस भेट.

१९६३	ऑगस्ट, रशियाचा दौरा-रशियन पंतप्रधान क्रुश्चेव्ह यांच्याशी चर्चा, मदतीचे आश्वासन.
१९६४	ऑगस्ट २८, रशियाचा दौरा.
१९६४	दिल्लीतील महाराष्ट्रीय शिक्षण संस्थेच्या अध्यक्षपदी नियुक्ती.
१९६५	जानेवारी, नांदेड येथे भरलेल्या ४७ व्या अ.भा.म.नाट्य परिषद- अधिवेशनाचे उद्घाटक.
१९६६	जानेवारी, ताश्कंद येथे शास्त्रीजी-आयुबखान चर्चेस उपस्थित (कोसिजिन यांच्या प्रयत्नानुसार)
१९६६	नोव्हेंबर १४, केंद्रीय गृहमंत्रीपदी नियुक्ती.
१९६७	गृहमंत्रीपदाची सूत्रे घेतल्यानंतर पहिल्या सहा महिन्यातच नव्याने दहा राज्यपालांची नियुक्ती.
१९६९	नोव्हेंबर, बंगलोर काँग्रेस अधिवेशनानंतर काँग्रेस पक्ष दुभंगला गेला.
१९६९	कानपूर, विश्व विद्यालयाने 'डॉक्टर ऑफ लॉ' सन्मानपूर्वक बहाल.
१९७०	जून २६, केंद्रीय अर्थमंत्री म्हणून नियुक्ती.
१९७०	औरंगाबाद मराठवाडा विद्यापीठाची 'डॉक्टर ऑफ लॉ' ही पदवी.
१९७१	विकसनशील राष्ट्र परिषदेमध्ये आर्थिक विकासासंबंधी चर्चा.
१९७२	सातारा मतदारसंघातून लोकसभेवर निवड, लोकसभेच्या ४३ जागा जिंकल्या (महाराष्ट्रात).
१९७४	कोल्हापूर, शिवाजी विद्यापीठाची 'डॉक्टर ऑफ लॉ' ही पदवी.
१९७४	केंद्रीय परराष्ट्रमंत्री म्हणून नियुक्ती. (ऑक्टोबर)
१९७५	गियाना, क्युबा, लेबेनॉन, इजिप्त, पेरु, अमेरिका, अफगाणिस्तान, इराक, कुवैत व फ्रान्स इत्यादी राष्ट्रांना

	भेटी.
१९७५	डिसेंबर, अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन, कऱ्हाड येथे भरलेले होते. त्याचे स्वागताध्यक्षपद.
१९७६	परभणी मराठवाडा कृषी विद्यापीठाची 'डॉक्टर ऑफ फिलॉ-सॉफी' ही पदवी.
१९७६	तुर्कस्थान, अल्जेरिया या देशांना भेटी.
१९७६	सदिच्छा राजदूत म्हणून अमेरिकेतील होस्टन येथील टेक्सास शहरातर्फे मानपत्र.
१९७७-७८	लोकसभेतील विरोधी पक्षाचे नेते म्हणून निवड (मान्यताप्राप्त अशा विरोधी पक्षाचे लोकसभेतील स्वातंत्र्यानंतरच्या काळातील पहिले विरोधी पक्षनेते.)
१९७८	इंदिरा गांधी यांच्याबरोबर मतभेद होऊन संजीव रेड्डी काँग्रेसमध्ये प्रवेश.
१९७८	महाराष्ट्रात शरद पवार यांच्या नेतृत्वाखाली 'पुलोद' मंत्रिमंडळ स्थापन. (यशवंतरावांचा 'पुलोद' ला पाठिंबा असल्याचा गवगवा)
१९७९	जुलै, चरणसिंग यांच्या संयुक्त मंत्रि-मंडळात उपपंतप्रधान आणि गृहमंत्री.
१९८०	सातारा मतदारसंघातून लोकसभेवर निवड (रेड्डी काँग्रेसचे महाराष्ट्रातील एकमेव विजयी उमेदवार.)
१९८२	इंदिरा काँग्रेसमध्ये प्रवेश.
१९८२	आठव्या अर्थ आयोगाचे अध्यक्ष.
१९८३	जून१, पत्नी सौ. वेणूताई यांचे निधन.
१९८४	पुणे विद्यापीठाची सन्माननीय डी. लिट. ही पदवी बहाल.
१९८४	फेब्रुवारी ७, 'कृष्णकाठ' आत्मचरित्र : खंड १ला प्रकाशित.
१९८४	ऑक्टोबर ७, 'कृष्णाकाठ' या त्यांच्या आत्मचरित्र ग्रंथास साहित्यसम्राट न.चिं केळकर पारितोषिक.
१९८४	नोव्हेंबर २५, सायंकाळी ७.४५ वाजता दिल्ली येथे

निधन.

१९८४ नोव्हेंबर २७, दुपारी ३.४० वाजता कऱ्हाड येथे कृष्णा-कोयनेच्या प्रीतिसंगमावर अत्यंसंस्कार.

१९८६ मे-३१, क्षेत्र माहुली, जि. सातारा येथील रामशास्त्री प्रभुणे प्रतिष्ठानतर्फे दिला जाणारा 'सामाजिक न्याय पुरस्कार' (मरणोत्तर).

परिशिष्ट- २
मा.यशवंतराव चव्हाण यांची साहित्य संपदा
(आजअखेर उपलब्ध झालेले ग्रंथ)

(प्रकाशन वर्षानुक्रमे सूचीची मांडणी केलेली आहे.)

अनु. पुस्तकाचे नाव, प्रकाशक, पृष्ठे, किंमत प्रकाशन वर्ष इत्यादी.

१) 'आपले नवे मुंबई राज्य' प्रकाशक, पुणे; एस. एस. १९५७ (पृष्ठे व किंमती दिलेली नाही.)

२)'महाराष्ट्राची धोरण सूची' (बुकलेट) प्रकाशक - मुंबई, प्रकाशन विभाग महाराष्ट्र राज्य १९६० पृष्ठे व किंमत दिलेली नाही.

३) 'महाराष्ट्र - म्हैसूर सीमा प्रश्न' (पुस्तिका) प्रकाशक : मुंबई, महाराष्ट्र राज्य प्रसिद्धी खाते, प्रकाशन - मे १९६० पृष्ठे-२० - किंमत दिलेली नाही.

४) 'महाराष्ट्र राज्य निर्मिती विधेयक' : १९६० प्रकाशक - मुंबई, प्रसिद्धी विभाग, महाराष्ट्र शासन - १९६०, पृष्ठे - ४३, किंमत दिलेली नाही.

५) 'विचारधारा' (भाषणसंग्रह) संग्राहक - संपादक लिमये न. वा., प्रकाशक : मुंबई, सागर प्रकाशन १९६० पृष्ठे - १२३, किंमत २.५०रुपये

६) 'शिवनेरीच्या नौबती' (भाषणसंग्रह) संपादक : तळवलकर गोविंद व लिमये अ. ह. प्रकाशक पुणे, व्हीनस बुक स्टॉल १९६१ पृष्ठे १२+१२१ किंमत ४.५०रुपये

७) 'सह्याद्रीचे वारे' (भाषणसंग्रह) प्रकाशक : मुंबई, महाराष्ट्र शासन प्रसिद्धी विभाग, प्रकाशन २६ जानेवारी १९६२, पृष्ठे ११+३२४ किंमत कापडी ५.००रु., कागदी ३.००रु)

(आवृत्ती २री - १९९० किंमत १०.००रु)

८) 'युगांतर' (निवडक भाषणांचा संग्रह) प्रकाशक : पुणे कॉन्टिनेंटल प्रकाशन १९७० पृष्ठे २३३, किंमत १२.००रु.

९) 'Winds Of Change' Pub. Bombay : Somayya Publication Pvt. Ltd

१०)'जीवनाचे विश्वरूप : काही श्रद्धा, काही छंद' (पुस्तिका) प्रकाशक : मुंबई, तुषार पवार, महाराष्ट्र प्रदेश काँग्रेस कमिटी - १९७३, किंमत ०.२५

११) 'ऋणानुबंध' (लेखसंग्रह) प्रकाशक : पुणे, प्रेस्टिज पब्लिकेशन्स - १९७५, पृष्ठे २६१, किंमत ३०.००रु., आवृत्ती दुसरी १९८६, पृष्ठे २६५, किंमत ६०.००रु.

१२) 'India's Foreign Policy' Pub. Bombay. Somayya Publications 1978, Pages 246, Rs. 60.00

१३) 'भूमिका' (भाषणसंग्रह) प्रकाशक : पुणे, १९७९ प्रेस्टिज पब्लिकेशन्स १९७९, पृष्ठे- २५७ किंमत ३०.००रु.

१४) 'The Making of India's Foreign Policy' Pub. New Delhi : Allied Publications Pvt. Ltd. 1980, Pages 361 Rs. 60/- (Revised Edn.) 1980

१५) 'कृष्णाकाठ' (आत्मचरित्र खंड १ला) प्रकाशक : पुणे, प्रेस्टिज पब्लिकेशन १९८४, पृष्ठे ३२१, किंमत ६६.००रु. नवी आवृत्ती - १९८७, ३री आवृत्ती १९९१

१६) 'विदेश दर्शन' (यशवंतराव यांनी परदेशाहून सौ. वेणूताईस पाठविलेल्या निवडक पत्रांचा संग्रह) संग्राहक व संपादक : जोशी रामभाऊ, प्रकाशक पुणे, यशोदा प्रकाशन १९८८, पृष्ठे २०+२१९, किंमत ५०.००रु.

१७) 'समाजक्रांतीची रणभेरी' (पुस्तिका) प्रकाशक : मुंबई, बॅ. विठ्ठलराव गाडगीळ, महाराष्ट्र प्रदेश काँग्रेस कमिटी, पृष्ठे-१८, किंमत व प्रकाशन वर्ष दिलेले नाही.

परिशिष्ट- ३

मा.यशवंतराव चव्हाण यांचे आणि त्यांच्याविषयीचे स्वतंत्र लेख-प्रकरणादी ग्रंथनिविष्ट साहित्य असलेल्या ग्रंथांची सूची

(आजअखेर उपलब्ध झालेले ग्रंथ)

प्रकाशन वर्षानुक्रमे सूचीची मांडणी केलेली नाही.

अनु. ग्रंथनाम, ग्रंथकर्ता प्रकाशक व प्रकाशन वर्ष

१) 'महाराष्ट्राची मुंबई' ले. पु. रा. बेहरे, प्रकाशक मुंबई दुर्गा प्रकाशन १९५६

२) 'महाराष्ट्र धर्माचे प्रणेते' (कै. पु. मं. लाड. स्मरणार्थ, मुंबई आकाशवाणी केंद्राने मार्च १९५८ मध्ये आयोजित केलेल्या व्याख्यानांचा संग्रह) प्रकाशक : दिल्ली, पाब्लिकेशन डिव्हिजन, माहिती व नभोवाणी खाते १९५९

३) 'महाराष्ट्राचे मन' ले. पु. रा. बेहरे, प्रकाशक : परचुरे प्रकाशन मंदिर - १९६०.

४) 'महाराष्ट्र गाथा' ले. कृ. पां. कुलकर्णी व इतर (संपादक) १९६० प्रकाशक मुंबई, भारती प्रकाशन - १९६०

५) 'कृष्णाकाठची माती' (माझ्या जीवनातील स्मृती) ले. कृ. पां. कुलकर्णी, प्रकाशक : मुंबई- य. कृ. कुलकर्णी, भारत प्रकाशन - १९६१

६) 'काँग्रेसच्या उंबरठ्यावर' ले. स. गो. बर्वे, प्रकाशक : पुणे, व्हीनस प्रकाशन - १९६१

७) 'भारताचे लोकमत' संपादक : वा. दा. रानडे व स. मा. गर्गे, प्रकाशक : पुणे, संगम प्रकाशन - १९६२

८) 'आचारसंहिता अहवाल' संपादक : पन्नालाल सुराणा प्रकाशक : पुणे समजाप्रबोधन संस्था- १९६२ (English and Marathi)

९) 'महाराष्ट्र जिल्हा परिषद पंचायती राज्य परिसंवाद' संपादक : धनंजय गाडगीळ, प्रकाशक पुणे, गोखले अर्थशास्त्र संस्था १९६२

१०) 'रवींद्रमानस' : संपादक : गणेश ल. चंदावरकर (महाराष्ट्र राज्य रवींद्रनाथ टागोर जन्मशताब्दीसाठी) प्रकाशक : मुंबई, वोरा ॲण्ड कं. पब्लिशर्स १९६२

११) 'After Nehru Who? by : Welles Hangen, Pub. London, Rupert Hart-Davis Publications 1963

१२) 'वार्ताविहार' ले. अनंतराव पाटील, प्रकाशक : पुणे, जोशी - लोखंडे प्रकाशन १९६३

१३) 'डॉ. अ. ना. भालेराव', स्मृतिग्रंथ प्रकाशन प्रकाशक : मुंबई, मराठी साहित्य संघ, डॉ. भालेराव स्मरणिका समिती १९६४

१४) 'भाई चितळे' (स्मृतिग्रंथ) संपादक : पुणे, भाई चितळे स्मृतिग्रंथ समिती पीपल्स बुक हाऊस प्रकाशन १९६४

१५) 'एस. एम्. जोशी - षष्ट्यब्दिपूर्ती गौरव ग्रंथ' संपादक : वि. स. खांडेकर व इतर, प्रकाशक : पुणे, राजहंस प्रकाशन, १९६४

१६) 'माझ्या आवडत्या पाच व्यक्ती' ले. माधवराव बागल, कोल्हापूर, माधवराव बागल १९६४

१७) 'पथिक' (आत्मचरित्र खंड - २रा) ले. न. वि. उर्फ काकासाहेब गाडगीळ, प्रकाशक : पुणे, व्हीनस प्रकाशन १९६५

१८) 'महाराष्ट्र महामंथन' लेखक : लालाजी पेंडसे, १९६५ प्रकाशक : मुंबई, साहित्य संघ प्रकाशन लि. १९६५

१९) 'हितगुज' (महाराष्ट्रातल्या २५ कर्त्या स्त्री-पुरुषांच्या १९६५ आत्मवृत्तातील उतारे) लेखक बाळ सामंत, प्रकाशन : मुंबई, सोमय्या ट्रस्ट प्रकाशन, विभाग, विभाग-भारतीय ग्रंथभवन १९६५

२०) 'माझे काही वृत्तपत्रीय लेखन' लेखक : पां. वा. गाडगीळ प्रकाशक : मुंबई, पॉप्युलर प्रकाशन १९६५

२१) ' Succession in India' (A study in Decision Making) by Brecher Michael, Pub : London : Oxford University Press, 1966

२२) 'India's Defence and Foreign Polices', Editor by A. B. Shah Pub. Bombay, P. C. Manaktala & Sons Pvt. 1966

२३) 'Twenty two Fateful Days' (Pakistan cut to sige) D. R. Mankekar, Pub. : Bombay : Manaktalas Prakashan & Sons Pvt. Ltd. 1966 (IInd Edition- 1967)

२४) 'मराठी मनाची नवी क्षितिजे' (विनायकराव पाटील यांची भाषणे) संपादक : बाबुराव खंडूजी पाटील, प्रकाशक : पुणे, ठोकळ प्रकाशन : १९६६

२४अ) 'सोनेरी पाने' ले. भा. वि. गोगटे, प्रका. बेळगाव, भा. वि. गोगटे १९६६

२५) 'माझा परिवार' लेखक माधवराव बागल, प्रकाशक : कोल्हापूर, चंद्रकांत शेट्ये प्रकाशन मंदिर, १९६७.

२६) 'क्रांतीवीर किसन वीर 'जीवनदर्शन' संपादक : प्राचार्य भा. ह. पाटील, प्रकाशक : सातारा, किसन वीर सत्कार समिती १९६७, पृष्ठे ७९, किं. ५.००

२७) 'कऱ्हेचे पाणी - खंड ५वा' लेखक : प्र. के. अत्रे, प्रकाशक : मुंबई, परचुरे प्रकाशन मंदिर - १९६८

२८) 'नव्या काळाची वाटचाल' (नवाकाळ लेखसंग्रह) लेखक : य. कृ. खाडिलकर, प्रकाशक मुंबई, नवाकाळ प्रकाशन १९६८

२९) 'स्वातंत्र्योत्तर काळातील समर प्रसंग' लेखक : त्र्यं. र. देवगिरीकर, प्रकाशक : पुणे, भारत ग्रंथमाला १९६८

३०) 'India From Curzon To Nehru and After' by Durgadas. Pub : London : Collins Publications 1969

३१) 'यशवंतराव चव्हाण जीवनदर्शन' ले. डॉ. पंजाबराव जाधव, प्रकाशक : पुणे, कर्मवीर प्रकाशन १९७०

३२) 'हार आणि प्रहार' लेखक : ग. वा. बेहरे, प्रकाशक : पुणे अस्मिता प्रकाशन १९७१

३३) 'स्मृतिकलश' संपादक : प्र. ल. करंबेळकर (श्री शिवाजी विद्यालय कराड रौप्य महोत्सव स्मृतिग्रंथ) प्रकाशक : कऱ्हाड, श्री शिवाजी विद्यालय (शिक्षण संस्था) १९७१

३४) 'आवाहन' (वसंतराव नाईक यांच्या निवडक भाषणांचा संग्रह) लेखक : दिनेश देसाई, प्रकाशक : मुंबई, पारिजात प्रकाशन १९७१

३५) 'India - 1969-Crisis of Conscience' by - Rajendra Puri, Pub. N. Delhi Rajendra Puri - 1971

३६) 'अस्मिता महाराष्ट्राची' ले. भीमराव कुलकर्णी (संपा) प्रकाशक : मुंबई, मराठा मंदिर प्रकाशन, १९७१ पृष्ठे ६९३, किंमत रु. २०.००

३७) 'Confrontation with Pakistan' by Lt. Gen. B. M. kaul Pub. Delhi, Vikas Publishers 1971

३८) 'कर्मयोगी नाना : व्यक्ती आणि महती' संपादक : अ. द. पुरणिक व रा. गो. प्रभुणे, प्रकाशक कऱ्हाड, म. रा. देशपांडे १९७२

३९) 'स्वातंत्र्याची पंचवीस वर्षे' लेखक : चंद्रशेखर मराठे, प्रकाशक : पुणे, प्रपंच प्रकाशन १९७२

४०) 'चैतन्ययुग' लेखक : द्वा. भ. कर्णिक. प्रकाशक : मुंबई. संदीप प्रकाशन (प्रमुख विक्रेते मौज प्रकाशन गृह प्रा. लि.) १९७२

४१) 'युगप्रवर्तक शिवराज आणि मराठ्यांची शौर्य गाथा' लेखक मा. म. देशमुख, प्रकाशक : नागपूर, विश्वभारती प्रकाशन १९७२

४२) 'मी आणि माझे वाचक' लेखक : ग. त्र्यं. माडखोलकर, प्रकाशक : नागपूर, विजय प्रकाशन १९७२, पृष्ठे १९०

४३) 'Struggle for Rashtrapati Bhavan' (A Study of Presidential Elections) by Zaheer masood Quraishi Pub. Dehli. Vikas Publishing House Pvt. Ltd. 1973

४४) 'Politics of Sino - Indian Confrontation Mohan Ram, Pub : Delhi, Vikas Publishing House Pvt. Ltd. 1973

४५) 'जुन्या आठवणी' ले. वा. रा. कोठारी, प्रकाशक, पुणे संकल्प प्रकाशन १९७३

४६) 'सुपुत्र(बारा सुपुत्रांचा चरित्र ग्रंथ)' लेखक : सीताराम कुलकर्णी प्रकाशन, पुणे - अविनाश प्रकाशन १९७४

४७) 'मुद्रा' (व्यक्तिचित्रे) ले. पु. भावे, १९७४ प्रकाशक : पुणे, विश्वमोहिनी प्रकाशन-१९७४ पृ. १२५, किंमत ९.००

४८) 'India The Critical Decade After Nehru' 1974 by P. Tharyan. Pub. Calcutta, Sterling Publishers Pvt. Ltd. 1974

४९) 'माझ्या राजकीय आठवणी' ले. हरी. पांडुरंग १९७४ तथा

हरिभाऊ लाड, प्रकाशक कऱ्हाड श्रीपाद रामचंद्र देशपांडे १९७४

५०) 'भविष्य - पाच मुख्यमंत्री आणि तुम्ही' लेखक : स्वामी शिवानंद, प्रकाशक लोणावळा सामान्यविज्ञान, राजयोग प्रका. न्यू वे आश्रम १९७४

५१) 'India in Crisis', by Shethi. J.D. Pub. Vikas Publishing House Pvt. Ltd. 1975, Delhi

५२) 'The Spirit of India' Vol. IInd (Volumes Presented to Shrimati Indira Gandhi. Abhinanan Samiti, New Delhi. Asia Publishing House 1975

५३) 'India after Nehru' by Kuldip Nayar Pub. : Delhi-Vikas Publishing House Pvt. Ltd. 1975

५४) 'भारतवाणी' The spirit of India Vol. IIIrd-Hindi Section V (Politics , Princeples & Problems) Pub. New Delhi, Asia Publishing House 1975 (Indira Gandhi Abhinandan Samiti Lucknow)

५५) 'Undeclared civil war in India' by Sudhir Hendre, Pub. Bombay Supraja Prakashan 1975

५६) 'स्वातंत्र्यवीर दादा उंडाळकर स्मारक स्मरणिका' संपादक : प.ता. थोरात, प्रकाशकउंडाळे, अध्यक्ष स्वा. दादा उंडाळकर स्मारक समिती १९७६

५६अ) 'झंझावात' ले. सौ. कमलिनी फडके, प्रकाशक : मुंबई, ह. रा. महाजनी प्रकाशन १९७७

५७) 'हा गंध शब्दफुलांचा' (बॅ. पी. जी. पाटील यांच्या भाषणांचा व लेखांचा संग्रह) संपादक रा. तु. भगत, प्रकाशक : कोल्हापूर, चैतन्य प्रकाशन १९७७

५८) 'इंदिरा गांधींची दोन रूपे' अनुवादक माधव मोर्डेकर, प्रकाशक : कोल्हापूर, अजब पुस्तकालय १९७७

५९) 'Two faces of Indira Gandhi' by Uma Vasudeo, Pub. Delhi. Vikas Publishing House Pvt. Ltd. 1977

६०) 'My Country and My Rulers' by V. B. Kulkarni, Pub: Bombay, Jaico Press Pvt. Ltd. 1977

६१) 'सहकार पंढरीचे वारकरी' ले. श्री. श्रीमाळ वा. चु. प्रकाशक : मुंबई, रंजना प्रकाशन, १९७८

६२) 'सफर' (माझा राजकीय प्रवास १९४० ते १९७५) ले. मोहन धारिया, प्रकाशक - पुणे, विश्वकर्मा साहित्यालय १९७८

६३) 'दलित साहित्य : एक अभ्यास' संपादक अर्जुन डांगळे, प्रकाशक : मुंबई, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ १९७८

६४) 'माझी जीवनकथा' लेखक मोरारजी देसाई (अनुवादक सोनुसिंह पाटील, प्रकाशक : मुंबई खानदेश भवन १९७८ (खंड - पहिला व खंड - दुसरा)

६५) 'A Dangerous Place' by Danial Patrick(Moyniham with Suzanne weavers) Pub. Bombay, Allied Publishers Pvt. Ltd. 1979

६६) 'दैव देते कर्म नेते' (आत्मचरित्र खंड २रा. संयुक्त आंदोलन दप्तर) संपादक भाऊ धर्माधिकारी, प्रकाशक : सासवड दत्तोबा दास्ताने १९७९

६७) 'जन्मदा' खंड ४था, संपादक राजा मंगळवेढेकर आणि डॉ. अरुण पारखे, पुणे मतोश्री माईसाहेब पारखे मेमोरियल ट्रस्ट प्रका. १९७९, पृष्ठे २६८, किंमत रु. ३०

६८) 'Remembering G. D Parikh' by Dhirendra Narayan and S. H. Deshpande, Pub. Centre for the Study of social change, Bombay - 1979

६९) 'जन्मदा' खंड ४था, संपादक : राजा मंगळवेढेकर आणि डॉ. अरुण पारखे, मेमोरियल ट्रस्ट प्रका १९७९, पृष्ठे २३८, किंमत रु. ३०

७०) 'दिव्य' लेखक पु. रा. बेहेरे, प्रकाशक : मुंबई, दिनपुष्प प्रकाशन १९८०

७१) 'स्मृतिजयांची चैतन्य फुले' लेखक संभाजीराव थोरात, प्रकाशक कार्वे, ज्ञानेश्वर ज्ञानपीठ ग्रंथ प्रकाशन समिती १९८०

७२) 'तीळ आणि तांदूळ' ग. दि. माडगूळकर(व्यक्तिचित्रे) संपादक : आनंद अंतरकर, प्रकाशक : पुणे विश्वमोहिनी प्रकाशन - १९८०

७३) 'Persons, Passions and Polit' by Yunus Mohammad, Pub : Delhi, Vikas Publishing House Pvt. Ltd. 1980

७४) 'हीरक महोत्सव स्मृतिग्रंथ १९८१ (टिळक हायस्कूल, कऱ्हाड) संपादकः हीरक महोत्सव ग्रंथ समिती प्रकाशक - कऱ्हाड टिळक हायस्कूल,

१९८१

७५) 'ज्वालामुखीच्या तोंडावर' लेखक : कुमार केतकर, प्रकाशक मुंबई, ग्रंथाली अभिनव वाचक चळवळ १९८१

७५अ) 'सभ्य स्त्री - पुरुषोहो' भाग २रा, ले. प्र. के अत्रे, १९८१ मुंबई डिव्हाईन प्रकाशन, किंमत ४०रु., १९८१

७६) 'सागरमेघ' (रावसाहेब बा. म. गोगटे यांचा भौतिक आणि आत्मिक आविष्कार) लेखक द. के. बर्वे, प्रकाशक : पुणे - दिलीपराज प्रकाशन १९८२ (द्वितीय) आवृत्ती १९८३)

७७) 'हिरक महोत्सव स्मरणिका ग्रंथ' (रयत शिक्षण, संस्था, सातारा) संपादक व प्रकाशक प्राचार्य आर. डी. गायकवाड, सचिव, रयत शिक्षण संस्था, सातारा १९८२

७८) 'दिल्ली दिनांक' लेखक गंगाधर इंदूरकर, प्रकाशक : पुणे, श्री विद्या प्रकाशन १९८२

७९) 'My India' by S. Nihal Singh, Pub. Delhi-Vikas Publishing House Pvt. Ltd. 1982

८०) 'केशवराव जेधे' लेखक डॉ. य. दि. फडके, प्रकाशक : पुणे, श्रीविद्या प्रकाशन१९८२

८१) 'स्वातंत्र्य सैनिकांचा मुकुटमणी' (दे. भ. तुलशीदास जाधव गौरव ग्रंथ) संपादक : एम. बी. साळुंखे, प्रकाशक पुणे, ऊस मळा मासिक प्रका. १९८२

८२) 'अरुण शौरी यांचे निवडक लेख' अनुवादक वि.स. वाळिंबे व विद्याधरसदावर्ते, प्रकाशक कोल्हापूर, अजब पुस्तकालय १९८३

८३) 'श्रमिकांचा कैवारी' (क्रांतिसिंह नाना पाटील यांचे जीवनचरित्र) लेखक, मो. नि. ठोके, प्रकाशक : बेळगांव, पारख प्रकाशन १९८३

८४) 'Struggle for change' (International Economic Rleations) by K. B. Lall, New Delhi, Allied Publishers Pvt. 1983

८५) 'दृष्टिक्षेप' लेखक, माधव गडकरी, प्रकाशक : मुंबई, मनोरमा प्रकाशन १९८४

८६) 'एस्. एम्.' संपादक मधु लिमये, दंडवते, आढाव, वैद्य इ. प्रकाशक

पुणे, निळुभाऊ लिमये, चिटणीस एस्. एम्. जोशी गौरव समिती १९८४

८७) 'मी एस्.एम्.' (आत्मकथा) एस. एम. जोशी, शब्दांकन व संपादन रामकृष्ण बाकरे, प्रकाशक : पुणे कॉन्टिनेंटल प्रकाशन १९८४

८८) 'मराठी बालभारती (इ. ६वी चे पुस्तक) प्रकाशन, पुणे - महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ १९८५ पुनर्मुद्रण १९८७, १९८९.

८९) 'रत्ने आणि मोती' संपादक : कृष्णराव सरडे, प्रकाशक : कऱ्हाड, विठ्ठल सरडे, व्हरायटी स्टोअर्स, १९८५

९०) 'सत्ताचक्र' लेखक - प्रफुल्ल सागळे, प्रकाशक : मुंबई(विक्रोळी) स्नेहसौख्य प्रकाशन १९८५

९१) 'आमदार आचार्य अत्रे' लेखक प्र. के. अत्रे, प्रकाशक मुंबई, डिव्हाईन प्रकाशन १९८५

९२) 'Massive Mandate for Gandhi' by G. G. Mirchandani and K. S. R. Murthi, Pub. New Delhi Sterling Publishers Pvt. Ltd. 1985

९३) 'चणे खावे लोखंडाचे'(तुळशीदास जाधव आत्मचरित्र) लेखक व्यं. गो. अंदूरकर, प्रकाशक सोलापूर लोकसेवा समिती - १९८५

९४) 'लेखननामा' लेखक : नीळखंड खाडिलकर, प्रकाशक : मुंबई, शलाका प्रकाशन १९८६

९५) 'राजधानीतील बारा वर्षे' लेखक व्दा. भ. कर्णिक, प्रकाशन : पुणे श्री. विद्या प्रकाशन, १९८६

९६) 'सांगली - साताऱ्याचे राजकारण' लेखक रा. तु. पाटील, प्रकाशक तडसर (सांगली) परखड प्रकाशन, १९८६

९७) 'महापर्व' संपादक : बाळ सामंत, प्रकाशन : मुंबई, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, १९८६

९८) 'जळते दिवस, पेटलेली माणसे' संपादक : राजाभाऊ कुलकर्णी, श्रीपाद केळकर इंदुमती केळकर (सदाशीव बागाईतकर स्मृती व्याख्यानमाला प्रकाशन, पुणे १९८६

९९) 'प्राचार्य शिवाजीवार भोसले : व्यक्ती आणि विचार' संपादक डॉ. प्र. ना. दीक्षित, प्रकाशक पुणे, सुपर्ण प्रकाशन १९८६ (आवृत्ती दुसरी

१९८८)

१००) 'रा. ना. चव्हाण : निवडक वाङ्मय' संपादक प्रा. मो. नि. ठोके प्रकाशक : बेळगाव, पारख प्रकाशन १९८६

१०१) 'मैफल' लेखक : बाळ सामंत, प्रकाशक : पुणे, उत्कर्ष प्रकाशन १९८७

१०२) 'यशवंतराव चव्हाण व्याख्यानमाला' मार्च १९८६ मध्ये दिलेली यशवंतराव चव्हाण यांच्या जीवनचरित्रावर तीन व्याख्याने : ग्रंथरूपाने संग्रहित) व्याख्याते द्वा. भ. कर्णिक, प्रकाशक कऱ्हाड, पी. डी. पाटील, अध्यक्ष, नगरपालिका १९८७

१०३) 'अशी असतात एकेक माणसं' लेखक : बाळ सामंत आणि रमेश मंत्री, प्रकाशक मुंबई, रोहन प्रकाशन १९८७

१०४) 'सोबतचे पहिले पान (खंड पहिला व खंड दुसरा) (सत्ता)(संघर्ष) लेखक : ग. वा. बेहेरे, प्रकाशक : मुंबई मनोरमा प्रकाशन, १९८७

१०५) 'साहित्य संमेलनाचे महाभारत' लेखक भीमराव कुलकर्णी, प्रकाशक : पुणे, सुपर्ण प्रकाशन १९८७

१०६) 'परिक्रमा' गोविंद तळवलकर(लेखक) प्रकाशक : पुणे, प्रेस्टिज प्रकाशन (पब्लिकेशन्स) १९८७

१०७) 'मार्मिक चिरफाड' (मार्मिकमधील निवडक ६१ अग्रलेखांचा संग्रह) संग्रह - संकलन योगेंद्र ठाकूर व विलास मुकादम, प्रकाशक : मुंबई (विले-पार्ले), पंचम प्रकाशन १९८७

१०८) 'सातारचे प्रतिसरकार : प्रसंग आणि व्यक्ती' लेखक डॉ. आबासाहेब शिंदे, प्रकाशकः कोल्हापूर, उषा प्रकाशन १९८७-८८

१०९) 'क्रांतिपर्व' लेखक, डॉ. उत्तमराव पाटील, प्रकाशक : दोंडाईचा (धुळे), डॉ. हेमंत भास्कर देशमुख संपादक : लोकमानस साप्ताहिक १९८७

११०) 'वास्तव आणि दृष्टिक्षेप' लेखक मो. नि. ठोके, प्रकाशक : बेळगाव, पारख प्रकाशन, १९८८

१११) 'लोलक' लेखक पु. रा. बेहरे, प्रकाशक : मुंबई, शलाका प्रकाशन १९८८

११२) 'कल्याणी - काळ, व्यक्ती कर्तृत्वदर्शन' लेखक : नरूभाऊ लिमये, पुणे, गतिमान प्रकाशन १९८८

११३) 'चौफेर' (खंड दुसरा व खंड तिसरा) लेखक : माधव गडकरी, प्रकाशक : पुणे, श्री विद्या प्रकाशन १९८८, १९८९

११४) 'साताऱ्याचे प्रतिसरकार - स्वातंत्र्यलढ्याच्या स्मृती' लेखक : ल. ग. कुलकर्णी उर्फ धन्वंतरी कासेगावकर वैद्य, प्रकाशक : मुंबई, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ १९८८

११५) 'सहकार सुगंध' लेखक एस. आर. पाटील, प्रकाशक : कोल्हापूर, रयत सेवा कृषी उद्योग सहकारी संघ मर्यादित १९८८

११६) 'बुरखा हरण : राजकीय पक्षांचे आणि नेत्यांचे' लेखक : रा. तु. पाटील, प्रकाशक : तडसर(सांगली) रा. तु. पाटीलपुत्र परिवार प्रा. लि. १९८८

११७) 'असा घडला जिल्हा सातारा' लेखक गो. रा. माटे, प्रकाशक सातारा, गो. रा. माटे प्रकाशन, १९८८

११८) 'कर्मवीर भाऊराव पाटील' लेखक : द. दा. जोशी, प्रकाशक : पुणे, गुलाबराव मारुती कारले सुरेश एजन्सी १९८८

११९) 'पंचायत राज्य, जिल्हा नियोजन आणि विकास : परिसंवाद' संपादक : प्राचार्य पी. बी. पाटील, प्रकाशक : मुंबई, यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान, १९८९

१२०) 'बेकारी निर्मूलनातून ग्रामविकास' संपादक वि. स. पागे, प्रकाशक : मुंबई, यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान १९८९

१२१) 'महाराष्ट्र : एक दृष्टिकोन' लेखक शरद पवार(भाषणे) संपादक दादासाहेब रूपवते, प्रकाशक, मुंबई, यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान, मुंबई १९८९

१२२) 'सत्यशोधनाची वाटचाल' लेखक : बाबा आढाव, प्रकाशक : पुणे, मेहता पब्लिशिंग हाऊस १९८९

१२३) 'महाराष्ट्रातील सामाजिक विचारमंथन' संपादक : चंद्रकुमार नलगे, प्रकाशक : पुणे, सुरेश एजन्सी १९८९

१२४) 'The Gentleman Premier : B. G. Kher' by M. V. Kamat,

Pub. Bombay, Bhartiya Vidya Bhavan 1989

१२५) 'आधुनिक महाराष्ट्राचे उद्‌गाते' लेखक : प्रा. मो. नि. ठोके, प्रकाशक : बेळगाव, पारख प्रकाशन, १९८९

१२६) 'डॉ. बापूजी साळुंखे (व्यक्ती, कार्य आणि आठवणी) लेखक : बाबासाहेब दत्तात्रय पाटील, प्रकाशक : बेळगाव, सौ. मनीषा पाटील १९८९

१२७) 'अभिनय सुविचार कोश' संकलन : डॉ. व. वि. कुलकर्णी व सौ. अंजली रमेश कुलकर्णी, प्रकाशक : नागपूर, कौस्तुभ प्रकाशन, १९९०

१२८) 'साहित्य रंग' लेखक : डॉ. म. वि. गोखले, प्रकाशक : पुणे, श्रद्धा प्रकाशन १९९०

१२९) 'Eminent Indians' by Dr. Shankar Dayal Sharma, Pub : New Delhi, Sterling Publishers Pvt. Ltd. 1990

१३०) 'The Paralled Government of Satara' (A phase of the Quit India Movement) by Dr. A. B. Shinde, Pub. New Delhi. Allied Publishers Pvt. Ltd. 1990

१३१) 'सफेद टोपी लाल बत्ती' (विनोदी काव्यसंग्रह) लेखक : रामदास फुटाणे, प्रकाशक : मुंबई, ऋतुराज प्रकाशन १९९१(आवृत्ती १ली - १९८६, २री- १९८७, ३री १९८९)

१३२) 'लोकनायक बाळासाहेब देसाई' लेखक वसंत बहुलेकर प्रकाशक : दौलतनगर(पाटण), चेअरमन बाळासाहेब देसाई फौंडेशन(परळी) १९९१

१३३) 'यशवंतराव चव्हाण व्याख्यानमाला' – वर्ष २०वे - १९९२, व्याख्याते डॉ. भास्कर लक्ष्मण भोळे यांची सदर व्याख्यानमालेत सलग तीन व्याख्याने झाली, त्या व्याख्यानांचे पुस्तक) प्रकाशक : श्री. पी. डी.पाटील, अध्यक्ष, कऱ्हाड नगरपालिका, कराड प्रकाशन १२ मार्च १९९३

(नवीन मिळालेले - उपलब्ध झालेले ग्रंथ)

१३४) 'The Battle of Nefa' (The Undeclared War) by : Bhargava G. S. Bombay Allied Publishers Pvt. Ltd. 1964, Pages. 187

१३५) 'माझे काही वृत्तपत्रीय लेखन' ले. पां. वा. गाडगीळ मुंबई, पाप्युलर प्रका. १९६५ पृष्ठे २३५ रुपये १२.५०

१३६) 'The Split' (In Indian National Congress) by Atulya Ghosh/ Calcutta. Jayanti Prakashan 1970 Pages 96, Rs. 5.00

१३७) 'बहुजन हिताय बहुजन सुखाय' (बाळासाहेब देसाई यांची जीवनकथा) ले. कृ. गो. सूर्यवंशी, पुणे, जगताप कारले प्रकाशन १९७०, पृष्ठे ३८७, किंमत १५.००

१३८) 'लोकशाहीची नवी क्षितिजे' ले. राजाराम पाटील नागपूर, पुणे. सुविचार प्रकाशन मंडळ १९७० पृष्ठे - १०१, किंमत रु. ५.००

१३९) 'दलित समाजावरील अत्याचार : उगम आणि उपाय' ले. डी. पोखर्णीकर सांगली मागासवर्गीय समाजजागृती प्रकाशन १९७२ पृष्ठे - १००, किंमत ५.००

१४०) 'महाराष्ट्रातील दलित शोध आणि बोध' ले. डॉ. गोविंद गारे व श्री. शिरूभाऊ लिमये मुंबई : सहाध्ययन प्रकाशन १९७३, रुपये १५.००

१४१) 'The Story of my Life' (in Volumes I, II & III) by Morarji Deasi Pub. New Delhi, The Macmillan Co. of India Ltd. Vol. I & II Publication 1974, Vol. IIIrd Publication 1979

१४२) 'Jagjivan Ram - The Man and the Time' by Devendra Prasad Sharma N. Delhi, Indian Book Company 1974. Pages 191/ Rs. 30/-

१४३) 'The Unfriendly Friends India & America' by T. V. Kunhikrishnan, N. Delhi : India Book Co-1974, Pages 271, Rs. 48.00

१४४) 'Indian National Congress(Its History & Heritage) by Shankar Ghosh/ N. Delhi: All India Congress Committes 1975 Pages 390, Rs. 20.00

१४५) 'Fumes and The Fire' by Mohan Dharia, Pub. New Delhi, S. Chand and Co. Pvt. Ltd. 1975

१४६) 'Above the Battle' by V. K. Narasimhan Bombay, Bhartiya Vidya Bhavan 1973 Pages 265, Rs. 25.00

१४७) 'Policy for Indias Defence' by Rohit Handa Delhi : Chetan Publications. 1976 Pages 112/Rs. 25.00

१४८) 'Non-Alignment Legacy Of Nehru' by Shashi Bhushan,

N. Delhi. Progressive Peoples Sector Publications (Pvt) Ltd. 1976, Pages, Rs. 40.00

१४९) 'My Country & My Ruler's' by V. B. Kulkarni Bombay Jaico Press Pvt. 1977 Pages 317

१५०) 'Morarji The Truth' by Dhar, Pub. Poona. Harshad Prakashan 1978.

१५१) 'घडविले त्यांना माऊलींनी' खोले ग. शं. पुणे. विद्यार्थी गृह प्रकाशन १९७८ पृष्ठे-१०२, किंमत रुपये १०.००

१५२) 'व्यक्ती आणि विचार' ले. य. दि. फडके पुणे, श्री विद्या प्रकाशन १९७९ पृष्ठे १९२, किंमत- रु. २२.००

१५३) 'Politics and Language' by Y. D. Phadake, Bombay Himalaya Publishing House 1979 Pages 359, Rs. 60.00

१५४) 'साता उत्तराची कहाणी' लेखक प्रा. ग. प्र. प्रधान, प्रकाशक मुंबई, मौज प्रकाशन १९८१

१५५) 'दैनिक वृत्तकोष' ले. न. रा. जागूष्टे प्रका. नाचणे(रत्नागिरी) वर्षा प्रकाशन १९८१ भा. १ला. किंमत रु. ५०.००, पृष्ठे ५३१

१५६) 'सरकारी दिवस' ले. वसंत देशमुख, मुंबई-दादर. मुक्ता प्रकाशन १९८२, पृष्ठे ३११, किंमत रु. ३९.००

१५७) 'आठवणींचे उघडलेले शिंपले' श्री. जयंतराव टिळक प्रकाशन : पुणे, समाज शिक्षणमाला जाने. १९८२ पृष्ठे ४८, किंमत- रु. २.००

१५८) The Years of Endeavour' Selected speeches of Indira Ghandhi, Delhi Publication Divisoin. 1983(August 69 to August 72 Pages 826, Rs. 80.00

१५९) 'Jawaharlal Nehru' (Letters to Chief Ministers 1947-1964 General Editor- G. Parthsarthi; Pub. Govt. of India, A Project of the Jawaharlal Nehru Memorial Fund, Teen Murthi House, New Delhi, Publication 1986 Vol. 1st. 1947-1949 Vol. 2nd 1950-1952.

१६०) 'Rajiv Gandhi' Selected speeches & Writing 1984-85 N. Delhi Publication Division Ministry of Information 1987 Pages 541, Rs. 90.

१६१) 'प्राचार्य शिवाजीराव भोसले : व्यक्ती आणि विचार' संपा. डॉ. प्र. ना. दीक्षित पुणे, सुवर्णा प्रकाशन १९८८, पृष्ठे-१७८, किंमत रुपये

५०.००

१६२) 'प्रभातची किरणे' (१९५१ ते १९८३) लेखक : कृष्ण द्वैपायन (टो. नां.) मोडक वि. श्री निर्मिती व संपादक : नयन कुलकर्णी पुणे, किशोर मित्र प्रका. पुणे १९९२, किंमत १००/- देणगी मूल्य.

१६३) 'पुढारी' कार ग. गो. जाधव -गौरवग्रंथ(वाटचाल) संपादक : 'पुढारी'कार ग. गो. जाधव अमृत समिती, कोल्हापूर १९८२, पृष्ठे - ३९६, किंमत ४५.००रु.

१६४) 'यमुनेच्या तीरावरून' ले. अनंतराव पाटील, पुणे. विशाल सह्याद्रि प्रका. १९९३, पृष्ठे २११, किंमत ८५.००रुपये.

१६५) 'Politics of Modern Maharashtra' by Prof. V. M. Sirsikar Bombay Orient Logmans Pub. 1994.

१६६) 'माय प्रेसिडेन्सियल इयर्स' ले. माजी राष्ट्रपती आर. वेंकटरामन दिल्लीः हार्पर कॉलिन्स इंडिया प्रा. लि. वितरक : रूपा ॲन्ड कं. १९९४

१६७) 'यशवंतराव चव्हाण व्याख्यानमाला - १९९०' व्याख्याते : डॉ. राम जोशी विषय 'भारतीय राजकारण : अभ्यासाची एक दिशा' दोन व्याख्याने दि. १३ व १४ मार्च १९९० प्रका. अध्यक्ष, कऱ्हाड नगरपालिका, कऱ्हाड १९९४ पृष्ठे ५६.

१६८) 'फिनान्स मिनिस्टर्स ऑफ इंडिया - हाऊ दे शेप्ड फिस्कल पॉलिसी' ले. आर. जे. व्यंकटेश्वरन, प्रका. विकास पब्लिशिंग हाऊस प्रा. लि. नवी दिल्ली पृष्ठे १६८, किं. १९५.००रु.

परिशिष्ट- ४

मा.यशवंतराव चव्हाण यांच्याविषयी प्रकाशित ग्रंथसाहित्य प्रकाशन वर्षानुक्रमे सूची

प्रस्तुत- लेखकाला आज अखेर उपलब्ध झालेले ग्रंथ

अनु. पुस्तकाचे नाव, लेखक, प्रकाशक इत्यादी माहिती प्रकाशन वर्ष

१) 'यशवंतराव चव्हाण : चरित्र' लेखक : काळे बाबुराव बाळाजी, प्रकाशक : मुंबई, नारायण दत्तात्रय रेगे, प्रकाशन, १२.८.१९५९, पृष्ठे १६+४४४, किंमत रुपये ७.०० आवृत्ती २री, पुणे गो. य. राणे प्रकाशन, १२.८.५९, पृष्ठे २६४, किंमत १०.००रुपये. १९५९

२) 'विचारधारा' संपादक : लिमये न. वा., मुंबई सागर प्रकाशन, दिनांक २६ जानेवारी १९६०, पृष्ठे - १२३, किंमत २.५०रुपये. १९६०

३) 'यशवंतराव चव्हाण : व्यक्ती और कार्य' लेखक : परमार रंजन, प्रकाशक : पुणे, ठोकळ प्रकाशन (लेखन वाचन भांडार) प्रकाशन दि. २७.४.१९६०. पृष्ठे ९९, किंमत २.५०रु.

४) 'आमचे नेते यशवंतराव' लेखक : शहा रमणलाल, प्रकाशक : दहिवडी सह्याद्री प्रकाशन, दि. १२ जानेवारी १९६१, पृष्ठे ८२, किंमत १.२५रुपये

५) 'शिवनेरीच्या नौबती' संपादक : तळवलकर गोविंद १९६१ आणि लिमये अ. ह., प्रकाशक पुणे, व्हीनस बुक स्टॉल, जुलै १९६१, पृष्ठे १२ +२१, किंमत ४.५०रुपये.

६) 'यशवंतराव चव्हाण– एक दर्शन' लेखक : मा. ज. कानेटकर प्रकाशकः नागपूर, सेक्रेटरी, श्री यशवंतराव चव्हाण वर्षगांठ सत्कार समिती, नगर काँग्रेस कार्यालय, रांकाभुवन, नागपूर, प्रकाशनः १२ मार्च १९६१, पृष्ठे ८+३६, किंमत ०.५०रु.

७) 'यशवंतराव बळवंतराव चव्हाण' लेखक : व्हटकर नामदेव, प्रकाशक

: कोल्हापूर, चंद्रकांत शेट्ये, प्रकाशन मंदिर, प्रकाशन : ऑक्टोबर-१९६२, पृष्ठे-६२, किंमत ०.७५ पैसे.

८) 'Yashawantrao Chavan' by: Shah Chandulal, Bombay Vidya Publishing House, March 1963, Pp. 107+4, Rs. 15/-

९) 'सोनेरी पाने' (संरक्षणमंत्र्याची जीवनकथा–यशवंतराव चव्हाण) लेखक : भा. वि. गोगटे प्रकाशक : बेळगाव, भा. वि गोगटे, प्रकाशनः २८ ऑगस्ट १९६६, पृष्ठे १२८, किंमत २.००रु.

१०) 'यशवंतराव चव्हाण : व्यक्ति व कार्य' लेखक : बाबर कृ. भा. प्रकाशकः पुणे, ठोकळ प्रकाशन (लेखन - वाचन भांडार) १९६९, पृष्ठे १३०, किंमत २.५०रुपये.

११) 'Man Of Crisis' by Kale Baburao, 1963 Pub: Bombay : Sindha Publications Pvt. Ltd. 1969, Pp. 9+118, Rs. 15/- Only.

१२) 'यशवंतराव चव्हाण जीवन दर्शन' लेखक : श्री. पंजाबराव रामराव जाधव, प्रकाशकः पुणे, कर्मवीर प्रकाशन, १९७०, पृष्ठे २०८, किंमत १५.००रुपये.

१३) 'यशवंतराव चव्हाण : एक रसग्रहणात्मक अभ्यास' लेखक : राम फकीर (टो.नां), (काळे एम. व्ही.) वाटेगाव (जि. सांगली), अद्वैत प्रकाशन - १९७१, पृष्ठे १६८, किंमत ५.००रुपये.

१४)'Chavan and the troubled Decade' by: kunhikrishnan. T. V Pub. Bombay Somayya Publication's Pvt.Ltd. 1971. Pa. 18+420, Rs. 32/- Only.

१५)'India :1969-A Crisis of Consience' by: puri Rajendra' Pub: New Delhi Puri Rajendra Prakashan 1971, Pp. 204, Rs.20.00 Only 1971.

१६) 'Y. B. Chavan: A political Biography' by D. B. Karnik, Bombay United Asia Publications: 1972 Pa. 164, Rs. 25/- Olny.

१७) 'यशवंत गाजते कीर्ति' लेखिका :(टो.नां.) दुहिता, प्रकाशक : मुंबई, जयहिंद प्रकाशन, १२ मार्च १९७४, पृष्ठे ३६, किंमत १.५०रुपये.

१८) 'यशवंतराव : इतिहासाचे एक पान' लेखक : जोशी रामभाऊ, प्रकाशक : पुणे केसरी प्रकाशन, १९७६, पृष्ठे ५३३ + फोटो पाने ३,

किंमत २३.००रुपये.

१९) 'यशोधन' लेखक : पाटील विनायक, प्रकाशन : औरंगाबाद, साकेत प्रकाशन १९७७, पृष्ठे ६०, किंमत २०.००रुपये (आवृत्ती दुसरी-१९८६)

२०) 'घडविले त्यांना माऊलींनी' लेखक : ग. शं. खोले, १९७८ प्रकाशक : पुणे, विद्यार्थी गृह प्रकाशन - १९७८, पृष्ठे १०२, किंमत १०.००रुपये (यशवंतरावांची विठाई)

२१) 'ही ज्योत अनंताची' लेखक : जोशी रामभाऊ १९८४ प्रकाशक : पुणे, यशोदा प्रकाशन-१९८४ पृष्ठे १०८ किंमत १९.००रु.

२२) 'जडणघडण' क़ार्यकारी संपादक : रा. गो. प्रभुणे, १९८४ प्रकाशक : पुणे, इंद्रायणी साहित्य प्रकाशन, दि. २०.६.१९८४, पृष्ठे-४४, किंमत १.५०रु.

२३) 'लोकमानसातील यशवंतराव' संपादक : रा. गो. प्रभुणे, १९८५ प्रकाशक : पुणे इंद्रायणी साहित्य प्रकाशन १९८५ पृष्ठे. १४७, किंमत ३०.००रु.

२४) 'यशवंतराव चव्हाण : राजकारण आणि साहित्य' लेखक : भोळे भास्कर लक्ष्मण, प्रकाशक औरंगाबाद, साकेत प्रकाशन १९८५, पृष्ठे १५२, किंमत ४०.००रु.

२५) 'मुलांचे यशवंतराव चव्हाण' लेखक '' जे. के. पवार, प्रकाशक : कोल्हापूर सन्मित्र प्रकाशन, १५ ऑगस्ट १९८५, पृष्ठे ३९, किंमत ६.००रु.

२६) 'यशवंतराव चव्हाण : प्रेरणा व कार्य' लेखक : मंगुडकर मा. प., प्रकाशक : पुणे, सौ. मंगुडकर सुवर्णा, सप्टेंबर १९८५, पृष्ठे ७६, किंमत ३०.००रु.

२७) 'यशवंतराव : राष्ट्रीय व्यक्तिमत्त्व' संपादक : केळकर भा. कृ. प्रकाशक : मुंबई, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, २५.११.१९८५ पृष्ठे २०+२९५ अधिक५६+१८ फोटो पृष्ठे, किंमत ९०.००रु.

२८) 'यशवंतराव चव्हाण : एक कर्तबगार पण वादग्रस्त मुत्सद्दी' लेखक : रा. तु. पाटील, प्रकाशकः कोल्हापूर, राजे देसाई प्रकाशन, पृष्ठे १३१

किंमत ३५.००रु. प्रकाशन १९८६ आवृत्ती २री, १९८७ आवृत्ती ३री, १९८७(तडसर सांगली) परखड प्रकाशन.

२९) 'प्रस्तावनाकार यशवंतराव चव्हाण' लेखक जे. के. आणि पाटील दिनकर, प्रकाशक पुणे, मेहता पब्लिशिंग हाऊस - १९८७, पृष्ठे ११४, किंमत ३५रु.

३०) 'शिल्पकार : यशवंतराव चव्हाण' लेखक : माने डी. ए. प्रकाशक : विसापूर(जि. सांगली), नयन प्रकाशन, ३० एप्रिल १९८७ पृष्ठे ११२, किंमत २५.००रु.

३१) 'यशवंतराव चव्हाण : झुंजार नेतृत्वाचा शोध आणि बोध' लेखक : थोरात संभाजीबाबा, प्रकाशक : कऱ्हाड, अगाशिव प्रकाशन, १२ मार्च १९८८, पृष्ठे १४२, किंमत २५.००रु.

३२) 'विदेश दर्शन' संग्राहक व संपादक : जोशी रामभाऊ, प्रकाशक : पुणे, यशोदा प्रकाशन, ५जून १९८८, किंमत पृष्ठे २०+२९५, किंमत ५०.००रु.

३३) 'युगंधर नेतेः यशवंतराव चव्हाण' संपादकः कल्याणकर बा. ह. प्रकाशक : औरंगाबाद, संचालक, समाज विज्ञान प्रबोधिनी, नोव्हेंबर १९८८, पृष्ठे २३४, किंमत ५०.००रु.

३४) 'मी पाहिलेले यशवंतराव' '१९८८ संपादिकाः बाबर सरोजिनी, प्रकाशकः मुंबई, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, ऑगस्ट - १९८८ पृष्ठे-५२०, किंमत ५०.००रु.

३५) 'यशवंतराव चव्हाण यांचे मौलिक विचार' '१९८९ संकलकः महानोर ना. धों. प्रकाशकः मुंबई, यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान, १९८९, पृष्ठे २८+२, किंमत ३.५०रु.

३६) 'यशवंतरावः विचार आणि वारसा' संपादकः पाटील विठ्ठल व पाटील वसंत केशव प्रकाशकः कऱ्हाड, दीपक वि. पाटील-१९८९ पृष्ठे-९५, किंमत २५रु.

३७) 'मराठी मातीचे वैभव' संपादकः सूर्यवंशी उत्तम, १९८९ प्रकाशकः नांदेड (यशवंतराव चव्हाण स्मरण ग्रंथ), सांगाती प्रकाशन - १९८९, पृष्ठे १९५+३, किंमत ६५रु.

३८) 'यशवंतराव चव्हाणः विधिमंडळातील निवडक भाषणे-१९४६-६२' खंड पहिला (Yeshawantrao Chavan Selected Speeches in the State Legislature-1946-62) संपादकः खोबरेकर व्ही. जी, प्रकाशकः मुंबई, यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान, २५ नोव्हेंबर १९८९, पृष्ठे ३११, किंमत २००.००रु.

३९) ' Yeshawantrao Chavan Selected Speeches in the State Legislature-1946-62' Vol-II, Editor - Khobrekar V. G. Pub. Bombay Yeshawantrao Chavan Pratisthan 1990 - 12March. ppXXVi 469 Rs. 250/-

४०) 'सह्याद्रीचे हुंकार' लेखकः शिंदे नारायण, प्रकाशकः नांदेड, निर्मल प्रकाशन, कैलासनगर, १५ जुलै १९९०, पृष्ठे ८०, किंमत १२.००रु.

४१) 'महाराष्ट्राचा भाग्यविधाता : यशवंराव चव्हाण' लेखकः नेर ए. वा. प्रकाशन : नासिक, नेरकर प्रकाशन, मे-१९९१, पृष्ठे ९६+८, क किंमत ४०.००रु.

४२) 'यशवंतराव चव्हाण' लेखक : ना. धों. महानोर, प्रकाशक : औरंगाबाद, साकेत प्रकाशन, २५-११-१९९१, पृष्ठे-९७, किंमत-४०.००रु.

४३) 'सह्याद्रिचे वारे : एक अभ्यास' लेखक : गिलबिले (वसेकर), केशव, प्रकाशक : औरंगाबाद, कैलास पब्लिकेशन्स औरंगपुरा, ऑक्टोबर १९९१, पृष्ठे-८०, किंमत ३५.००रु.

४४) 'महाराष्ट्राचे शिल्पकार यशवंतराव चव्हाण' '१९९२ लेखक : बारस्कर दत्ताराम आ. प्रकाशक : पुणे कोमकर प्रकाशन, १९९२, पृष्ठे-२४, किंमत ६.००रु.

४५) 'नवमहाराष्ट्राचे शिल्पकार' लेखक : बारस्कर दत्ताराम आ. १९९२ प्रकाशक : पुणे, कोमकर प्रकाशन - फेब्रुवारी १९९२, पृष्ठे-१०१, किंमत २५.००रु.

४६) 'साहेब संध्याकाळी भेटले' लेखक : शेवते अरुण, १९९२ प्रकाशक : पुणे, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, २५ नोव्हेंबर १९९२, पृष्ठे ९३, किंमत ३५.००रु.

४७) 'कृष्णाकाठचा माणूस' लेखक : शेवते अरुण, प्रकाशक : मुंबई,

ऋतुरंग प्रकाशन, १ मे १९९३, पृष्ठे - १६०, किंमत १००.००रु.

४८) 'Asian Survey - Succession India - 1967' The Routinigation of Political Change by michael Brcher, July 1967, (Vol. VIII No-7)

४९) 'सह्याद्रिवरील सूर्यास्त' ले. रामभाऊ जोशी, सातारा समर्थ प्रकाशन-१९९४ पृष्ठे १०८, किंमत-३५.००रु.

५०) 'महाराष्ट्र राज्याची मुहूर्तमेढ' (म. रा. निर्मितीच्या निमित्ताने झालेल्या निरनिराळया समारंभाची चित्रकाराने रेखाटलेली रेखाचित्रे, १९६०, प्रकाशक : प्रकाशन संचालक, महाराष्ट्र सरकार, मुंबई १९६०, पृष्ठे ८६, किंमत २रु.

५१) 'यशवंतराव चव्हाण व्याख्यानमाला : १९८६, वर्ष १४वे श्री. द्वा. भ. कर्णिक यांची यशवंतराव आणि महाराष्ट्रातील सामा. परिवर्तन, यशवंतराव चव्हाण : काँग्रेस संस्कृतीचे उपासक व प्रवक्ते, दिल्ली दरबारातील यशापयशाची मीमांसा या तीन विषयावर झालेल्या व्याख्यानाचे पुस्तक. प्रका. कऱ्हाड नगरपालिका - १९८७, पृष्ठ १२६, किंमत ३०रु.

५२) 'यशवंतराव चव्हाण व्याख्यानमाला : १९९३, वर्ष २०वे डॉ. भा. ल. भोळे यांच्या 'यशवंतराव चव्हाण यांची विकासाविषयक संकल्पना : अपेक्षा व फलश्रुती' या विषयावर झालेल्या तीन व्याख्यानांचे पुस्तक प्रकाशक : कऱ्हाड नगरपालिका, कऱ्हाड प्रकाशन - १९९३, पृष्ठे १२५, किंमत-४०.००रु.

५३) 'यशवंतराव चव्हाण व्याख्यानमाला : १९९०, वर्ष १८वे १९९४ प्रा. डॉ. रमा जोशी, माजी कुलगुरू, मुंबई विद्यापीठ यांच्या 'भारतीय राजकारण : अभ्यासाची एक दिशा' या विषयावर झालेल्या दोन व्याख्यानांचे पुस्तक प्रकाशक : कऱ्हाड नगरपालिका कऱ्हाड - १९९४ पृष्ठे ५६, किंमत-२५.००रु.

५४) 'माझे यशवंतराव : माझे, महाराष्ट्राचे - तसे भारताचे : आशास्थान' लेखक : बागल भाई, माधवराव, प्रकाशक : कोल्हापूर - समाज प्रकाशन, पृष्ठे ३६, किंमत-३.००रु.

५५) 'पन्नास वर्षे मी पाहिलेले यशवंतराव चव्हाण' लेखक : लिमये नरूभाऊ, प्रकाशक : सातारा, अध्यक्ष सातारा जिल्हा काँग्रेस कमेटी प्रकाशन, (प्रकाशन वर्ष व किंमत दिलेली नाही.)

परिशिष्ट- ५

मा.यशवंतराव चव्हाण यांच्याविषयी प्रकाशित झालेले विविध गौरवात्मक विशेषांक व संस्मरणादी साहित्य

(उपलब्ध झालेल्या साहित्याची सूची)

अनु. नाव प्रकाशक प्रकाशन वर्ष

१) 'यशोदर्शन' प्रका. कराड विद्यार्थी वाङ्मय मंडळ, श्री. शिवाजी विद्यालय कराड, १० मार्च १९५९ पृष्ठे १६, किंमत दिलेली नाही.

२) 'नवनिर्मित महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री आदरणीय श्री. यशवंतराव चव्हाण सत्कार ग्रंथ'

(48th Birthday Souvenir) संपादक : कानेटकर माधव जनार्दन, नागपूर श्री. यशवंतराव चव्हाण जन्मोत्सव सत्कार समिती द्वारा प्रकाशित- ३० मार्च १९६१, पृष्ठे १६८+२४ फोटो पृष्ठे, किंमत-५.००रु.

३) 'श्री. यशवंतराव चव्हाण अभिनंदन ग्रंथ' (४८वा जन्मदिन प्रकाशन) संपादक : जोशी तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री, नागपूर यशवंतराव चव्हाण जन्मदिन सत्कार समिती प्रकाशन, १२ मार्च १९६१, पृष्ठे २०+६८ +९४+३३ फोटो पृष्ठे, किंमत ४०.००रु.

४) 'माणूस - साप्ताहिक' संपादक : माजगावकर श्री. ग. पुणे राजहंस प्रकाशन, १४ मार्च १९७०, पृष्ठे १०९, किंमत-०.८०पैसे (वर्ष ९वे, अंक४१)

५) 'दै. ऐक्य' नामदार यशवंतराव चव्हाण षष्ट्यब्दीपूर्ती विशेषांक १९७३ संपादक : पळणीटकर, सातारा दै. ऐक्य प्रकाशन : १२ मार्च १९७४(पृष्ठे व किंमत दिलेली नाही)

६) 'यशवंतराव नियतकालिक' (यशवंतराव चव्हाण वैचारिक पुरवणी) संपादक : भा. गो. दीक्षित, कऱ्हाड, सायन्स कॉलेज. १२ मार्च १९७४ (पृष्ठे व किंमत दिलेली नाही)

६अ) 'विचारसंगम' यशवंतराव चव्हाण विशेषांक फलटण, फेब्रु.- मार्च १९७४ संपादक : रवींद्र बेडकोहाळ, पृष्ठे २६, किंमत-९.५०रु.

७) 'यशवंतराव चव्हाण गुणगौरव अंक' साप्ता. समय विशेषांक संपादक : अ. कृ. कुलकर्णी, सातारा, सातारा समर्थ प्रकाशन, : १ मे १९७५, पृष्ठे ५७, किंमत-३.००रु. (वर्ष २२वे, अंक ३८)

८) 'पाक्षिक ललित ग्रंथ' यशवंतराव चव्हाण खास विशेषांक संपादक : द. रा. पवार, प्रकाशन : भोर पाक्षिक ललित गद्य वर्ष ६वे, अंक ४,५,६. पृष्ठे ७०, किंमत-५.००रु.

८अ) The Illustrated Weekly of India 28th June 1981, Bombay.

९) 'समर्थ साप्ताहिक' यशवंतराव चव्हाण श्रद्धांजली अंक संपादक : अनंतराव कुलकर्णी, सातारा साप्ता. समर्थ प्रकाशन, २९ नोव्हेंबर १९८४

१०) 'साप्ता. स्वराज्य' यशवंतराव चव्हाण श्रद्धांजली अंक पुणे : स्वराज्य प्रकाशन दि. १.१२.१९८४

११) 'दै. महाराष्ट्र' यशवंतराव चव्हाण श्रद्धांजली अंक पुणे : दै. महाराष्ट्र प्रकाशन, दिनांक-९.१२.१९८४.

१२) 'दै.मुंबई सकाळ' यशवंतराव चव्हाण श्रद्धांजली अंक (रविवार विशेषांक) दिनांक २ डिसेंबर १९८४

१३) 'रविवार सकाळ पुणे' यशवंतराव चव्हाण विशेषांक,पुणे सकाळ कार्यालय, प्रकाशन : २ डिसेंबर १९८४

१४) 'कोल्हापूर सकाळ' यशवंतराव चव्हाण विशेषांक कोल्हापूर - सकाळ प्रकाशन - दिनांक :२७ नोव्हेंबर व ७ डिसेंबर १९८४चे अंक - १९८४

१५) 'रविवार लोकसत्ता' यशवंतराव चव्हाण विशेषांक दिनांक २ डिसेंबर १९८४.

१६) 'महाराष्ट्र टाइम्स' (रविवार पुरवणी) यशवंतराव चव्हाण विशेषांक, संपादक : गोविंद तळवलकर, प्रकाशन : २ डिसेंबर १९८४

१७) 'कोल्हापूर रवि. सकाळ' (यशवंतराव चव्हाण आदरांजली पुरवणी)

दि. २५ नोव्हेंबर १९८५.

१८) 'दै. ऐक्य' (यशवंतराव चव्हाण आदरांजली पुरवणी) सातारा दैनिक ऐक्य प्रकाशन, दि. २५ नोव्हेंबर १९८५.

१९) 'समर्थ साप्ताहिक' (यशवंतराव चव्हाण प्रथम पुण्यस्मरण अंक) संपादक : अ. कृ. कुलकर्णी, सातारा प्रकाशन : २५ नोव्हेंबर १९८५.

२०) 'विशाल सह्याद्रि' (यशवंतराव चव्हाण स्मृती-गौरव विशेषांक) संपादक : अनंतराव पाटील, पुणे. प्रकाशन दि. २५.११.१९८५, पृष्ठे ५६, किंमत-५.००रु.

२१) 'लोकराज्य - पाक्षिक' मराठी (यशवंतराव चव्हाण स्मृती विशेषांक) संपादक : शांताराम सगणे/मुंबई माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र राज्य प्रकाशन : १ मार्च १९८५, पृष्ठे १८४+१६ फोटो पृष्ठे, किंमत-२.००रु.

२२) 'Lokrajya' (The Late Yashwantrao Chavan Number) Editor : Sagane & Dube, Bombay Directorate General of Information and Public Relation, Govt. of Maharashtra 1st March 1985, pp. 152, Rs. 2.00.

२३) 'संगम मा.यशवंतराव चव्हाण स्मृती विशेषांक' संपादक : प्रा. आत्माराम जाधव, प्रकाशक : प्राचार्य, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय १२ मार्च १९८५, पृष्ठे २६+४४+९+१४ फोटो पृष्ठे (किंमत दिलेली नाही.)

२४) 'मनोहर साप्ताहिक' यशवंतराव चव्हाण स्मृती विशेषांक' ३१ मार्च १९८५, संपादक : श्री. बा. महाबळ पुणे : किर्लोस्कर प्रेस (वर्ष १ले, अंक १७वा) पृष्ठे ५८, किंमत ५.००रु.

२५) 'मृगया - मासिक' यशवंतराव चव्हाण विशेषांक संपादक : आंबर्डेकर जयंत व लासुरे राजाभाऊ मुंबई - मृगया प्रकाशन - १९८५, पृ. ७६, किंमत ८.००रु.

२६) 'शिल्पकार-नियतकालिक' संपादक : वसंतराव माने, कऱ्हाड, श्री शिवाजी विद्यालय, १२ मार्च १९८६, पृष्ठे ८०, (किंमत दिलेली नाही.)

२७) 'यशवंतराव चव्हाण : एक स्मरण' संपादक : प्रा. गो. वि. कुलकर्णी, कऱ्हाड यशवंतराव चव्हाण शास्त्र महाविद्यालय, प्रकाशन : १२

मार्च १९८६, पृष्ठे ९० +११, (किंमत दिलेली नाही.)

२८) 'आदरणीय यशवंतराव चव्हाण स्मृती विशेषांक' संपादक : पळणीटकर आणि जगताप वाई : स्व. यशवंतरावजी चव्हाण स्मृती विशेषांक समिती प्रकाशन : १९८६/पृष्ठे-८०, (किंमत दिलेली नाही.)

२९) 'प्रतिबिंब' मासिक : यशवंतराव चव्हाण स्मृती अंक-मार्च १९८७, संपादक : खाटडिया तरुण, पुणे : तरूण खाटडिया प्रकाशन, किंमत-२.००रु.

३०) 'यशवंतराव चव्हाण : झुंजार नेतृत्वाची एक झेप' स्मृती विशेषांक, संपादक : प्रकाशक प्रा. डॉ. के. जी. कदम मोडनिंब. ता. माढा, प्रकाशक : आमदार श्री. बाबूराव च. चाकोते सोलापूर प्रका. १२ मार्च १९८९, पृष्ठे-६०, (किंमत दिलेली नाही.)

३१) 'साप्ता. कराड वैभव' मा. यशवंतराव चव्हाण जन्मदिन विशेषांक संपादिका : सौ. शैलजा धनंजय सिंहासने, कराड प्रका. १२ मार्च १९८९, पृष्ठे १२, किंमत १.५०रु. वर्ष-१ले, अंक-९, १० व ११.

३२) 'दै. केसरी-सांगली' यशवंतराव स्मृती विशेषांक' प्रकाशन - १९८९, २३ नोव्हेंबर १९८९, सांगली.

३३) 'साप्ता. कराड वैभव' मा. यशवंतराव चव्हाण स्मृती विशेषांक संपादिका : सौ. शैलजा सिंहासने पृष्ठे १२, किंमत-२.००रु. प्रकाशन : २५ नोव्हेंबर १९८९.

३४) 'दै. सकाळ - कोल्हापूर' यशवंतराव चव्हाण स्मृती विशेषांक दि. २५ नोव्हेंबर १९९० व २५ नोव्हेंबर १९९१.

३५) 'कृष्णाकाठचे वैभव' यशवंतराव चव्हाण स्मृती विशेषांक संपादक : संजय बरगावकर, प्रकाश : बरगावकर, टिळकवाडी, बेळगाव, पृष्ठे ६४, किंमत-२०रु. प्रका. २५ नोव्हेंबर १९९०.

३६) 'दै. सकाळ कोल्हापूर' यशवंतराव चव्हाण स्मृती विशेषांक प्रका. कोल्हापूर-सकाळ, २५ नोव्हेंबर १९९२.

३७) 'साप्ता. कऱ्हाड वैभव' यशवंतराव चव्हाण स्मृती विशेषांक' संपादिका : सौ. सिंहासने, प्रकाशन : २५ नोव्हेंबर १९९१ व १९९२ (दोन अंक).

३८) 'पाक्षिक शिदोरी' यशवंतराव चव्हाण ८० वी जयंती विशेषांक संपादक : रतनलाल सोनाग्रा, मुंबई, म. प्र. काँग्रेस कमिटी, प्रकाशन १२ मार्च १९९३ पृष्ठे ८, किंमत-५.००रु.

३९) 'प्रवर्तनाथ' पाक्षिक यशवंतराव चव्हाण जन्मदिन विशेषांक संपादक : प्रेमानंद रूपवते, मुंबई पृष्ठे २४, किंमत-३.००रु. १२ ते ३१ मार्च १९९३चा अंक.

४०) 'दै. मराठवाडा' यशवंतराव चव्हाण स्मृती पुरवणी', औरंगाबाद दै. मराठवाडा प्रकाशन १२ मार्च १९९३.

४१) 'दै. नवाकाळ' यशवंतराव स्मृती अंक', मुंबई दै. नवाकाळ प्रकाशन, १२ मार्च १९९३.

४२) 'समुचित' त्रैमासिक' संपा. : डॉ. यशवंत मनोहर, नागपूर, सौ. पुष्पलता मनोहर माहे. ऑ., नो., डिसें.१९८५ पृष्ठे २२५ ते २६८, किंमत-१२.००रु.

४३) 'Mainstream' September 1980 and December 1979 Editor : Nikhil Chakravarthy, New Delhi, Mainstream Publication.

४४) 'नागपूर - तरुण भारत' दिवाळी अंक (परिसंवाद व मुलाखती)

४५) 'सांय. दैनिक आझाद हिंद कै. यशवंतराव चव्हाण स्मृती विशेषांक संपादक : स्व. सै. रामभाऊ निसळ, अहमदनगर प्र. रा. निसळ प्रकाशक, पृष्ठे ६+३६+४ फोटो पाने, किंमत-३०रु.

४६) 'Asian Survey' July-1967, Vol. VII No. 7 by Michael brecher/ Page 423 to 443.

४७) 'दै. प्रतापगडाचे वारे' (वर्ष, ७वे, अंक २०३, - दीपावली विशेषांक)

संपादक : पुंडलिकराव, मेघे, वर्धा पृष्ठे १५०, रु. २.००.

परिशिष्ट- ६

निरनिराळ्या नियतकालिकांत प्रकाशित झालेल्या व आजअखेर उपलब्ध झालेल्या स्व.मा.यशवंतराव चव्हाण यांच्या मुलाखतींचे संकलन

-प्रकाशन वर्षानुक्रमे सूची-

अनु., मुलाखतीचे, मुलाखतकाराचे व नियतकालिकाचे नाव व वर्ष

१) 'संयुक्त महाराष्ट्राचे साध्य' मुलाखतकार : दै. केसरी, राजकीय प्रतिनिधी, पुणे. दै. केसरी संयुक्त महाराष्ट्र विशेषांक प्रजासत्ताक दिन, २६ जानेवारी १९६०

२) 'वीर सावरकरांचे संबंधीची माझ्या चरित्रातील ती आठवण चुकीची आहे' मुलाखतकार - दै. मराठा प्रतिनिधी, मुंबई दै. मराठा, दि. २० एप्रिल १९६०.

३) 'श्री. यशवंतराव यांची खास मुलाखत' मुंबई, साप्ता. मौज प्रतिनिधी, मुंबई साप्ता. मौज महाराष्ट्र राज्य निर्मिती विशेषांक दि. १ मे १९६०

४) 'उद्याच्या औद्योगिक महाराष्ट्राचे माझे स्वप्न' मुलाखतकार : किर्लोस्कर मासिक प्रतिनिधी, पुणे किर्लोस्कर मासिक दिवाळी विशेषांक : १९६०

५) 'नेतृत्वाची नवी कल्पना' (मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांची मुलाखत) मुलाखतकार : श्री दीपलक्ष्मीचे खास प्रतिनिधी, मुंबई श्री दीपलक्ष्मी, महाराष्ट्रा राज्य विशेषांक, १मे १९६०, पृष्ठे९६, किंमत- १.५०रु.

६) 'तुमच्या प्रश्नाबद्दल मला असं वाटतं' मुलाखतकार : प्रा. प्रभाकर ऊर्ध्वरेषे पुणे किर्लोस्कर मासिक, ऑगस्ट १९६१

७) 'नवनेतृत्वाची जननी विकेंद्रित लोकशाही' मुलाखतकार : लोकसत्ता खास प्रतिनिधी, मुंबई दै. लोकसत्ता, १३मे १९६२

८) 'संसदीय लोकशाहीची प्रतिष्ठा' मुलाखतकार : वा. दा. रानडे व स. मा. गर्गे 'भारताचे लोकमत' या ग्रंथात ही मुलाखत प्रकाशित झालेली आहे/प्रकाशक : पुणे संगम प्रकाशन - १३मे १९६२

९) 'हळूहळू अनुभवाने पंचायत राज्यातील दोष काढून टाकण्यात येतील' मुलाखतकार : स्थानिक पत्रकार - नाशिक/मुंबई रविवार लोकसत्ता, दि. ५जून १९६२

१०) 'पंडित नेहरूंनंतरचे नेतृत्व जनतेच्या उदरातच जन्मास येईल' मुलाखतकार : केसरी प्रतिनिधी पुणे, केसरी प्रतिनिधी पुणे. केसरी : दिवाळी अंक : १९६३

११) 'माझी आजवरच्या वाटचालीतील भूमिका' मुलाखतकार - श्री. रामभाऊ जोशी, केसरी प्रतिनिधी, पुणे दै. केसरी, १०मार्च १९६४

१२) 'संरक्षण सिद्धतेची संहिता' मुलाखतकार : श्री. रा. अ. जोशी, केसरी सहसंपादक, पुणे केसरी दिवाळी अंक : १९६४

१३) 'ज्या मातीने जन्म दिला तिच्याशी इमान हवे' मुलाखतकार : मीना मराठे, मुंबई, दै. महाराष्ट्र टाइम्स, दि. १४ मार्च १९६५

१४) 'अखेर सूर्य उगवला' मुलाखतकार : श्री. रामभाऊ जोशी, केसरी सहसंपादक, पुणे केसरी दिवाळी अंक - नोव्हेंबर - १९६५

१५) 'कर्तृत्वाची येथे प्रचीति' मुलाखतकार : श्री. ना. ग. नांदे, मुंबई आवाहन मासिक, १७ एप्रिल १९६६

१६) 'काँग्रेस मतदारांना सांगू इच्छिते' मुलाखतकार : प्रतिनिधी-किर्लोस्कर मासिक - पुणे किर्लोस्कर मासिक, सप्टेंबर १९६६

१७) 'भारताच्या गृहमंत्रिपदाचे कसोटीचे वर्ष' मुलाखतकार : लोकसत्ता, खास प्रतिनिधी, मुंबई लोकसत्ता दिवाळी अंक : १९६७

१८) 'भारताची सद्यःस्थिती : एक चिंतन' मुलाखतकार : केसरी प्रतिनिधी, पुणे केसरी दिवाळी अंक : १९६८

१९) 'केंद्र - राज्य संबंधावर दृष्टिक्षेप'(केंद्रीय गृहमंत्र्यांची मुलाखत) मुलाखतकार : एक परिचित, पुणे साप्ताहिक 'माणूस' दिवाळी अंक : १९६८ पृष्ठे ११ ते २३, किंमत-३.००रु.

२०) 'समाजवादासाठी काँग्रेस पाहिजे' मुलाखतकार : विशाल सह्याद्रि

प्रतिनिधी, पुणे दै. विशाल सह्याद्रि प्रतिनिधी विशाल सह्याद्रि दिवाळी अंक : १९६९

२१) 'येत्या दशकाचे भवितव्य काय?' मुलाखतकार : किर्लोस्कर मासिक-प्रतिनिधी, पुणे किर्लोस्कर मासिक - जानेवारी १९७०

२२) 'राजकीय समस्यांचा चक्रव्यूह' मुलाखतकार : श्री. रामभाऊ जोशी, केसरी प्रतिनिधी, पुणे दिवाळी अंक विशेषांक : १९७०

२३) 'आमचा आर्थिक आवाज' मुलाखतकार : श्री. रामभाऊ जोशी, केसरी प्रतिनिधी, पुणे केसरी दिवाळी अंक (नोव्हेंबर) १९७२

२४) 'मागे वळूनी पाहे' मुलाखतकार : पुणे - केसरी प्रतिनिधी, पुणे केसरी दिवाळी अंक (नोव्हेंबर) - १९७२

२५) 'या दशकाची आव्हाने' मुलाखतकार : पुणे किर्लोस्कर प्रतिनिधी, पुणे किर्लोस्कर मासिक : मार्च १९७३

२६) 'काळाची ही हाक यशवंतरावांनी ऐकावी' मुलाखतकार : मु. शं. किर्लोस्कर, पुणे किर्लोस्कर मासिक : १९७३

२७) 'लोकशाही समाजवाद हाच तोडगा' (राजकीय व सामाजिक समस्यांवर वस्तुनिष्ठ लोकशाही समाजवाद हाच तोडगा) मुलाखतकार : डॉ. वा. चुं. श्री. श्रीमाळ, मुंबई रवि. लोकसत्ता (भाग १ला) २७मे १९७३

(भाग २रा) ३जून १९७३

(भाग ३रा) १०जून १९७३

२८) 'जीवनाचे विश्वरूप : काही छंद : काही श्रद्धा' मुलाखतकार : केसरी प्रतिनिधी श्री. रामभाऊ जोशी पुणे केसरी दिवाळी अंक : १९७३

२९) 'प्रिय श्री यशवंतराव' (केंद्रीय अर्थमंत्री श्री. चव्हाण यांच्याबरोबर सद्यःस्थितीबद्दल केलेले मनमोकळे हितगुज) श्री. अ. अं. कुलकर्णी लोकप्रतिनिधी मासिक वर्ष - २रे, अंक : मार्च १९७४

३०) 'अर्थमंत्रीपदाची चारवर्षे : एक ताळेबंद' मुलाखतकार : केसरी - विशेष प्रतिनिधी पुणे, केसरी - दिवाळी विशेषांक - १९७४.

३१) 'जनतानिष्ठ कार्यक्रमाची कार्यवाही हीच मुख्य गरज' मुलाखतकार : श्री रामभाऊ जोशी 'केसरी' प्रतिनिधी, पुणे दै. केसरी ९ मार्च १९७५

३२) 'केल्याने देशाटन' केसरी प्रतिनिधी श्री. रामभाऊ जोशी, पुणे केसरी (नोव्हेंबर) दिवाळी विशेषांक : १९७५

३३) 'आजच्या जगाची वाटचाल' साप्ताहिक गतिमान प्रतिनिधी, पुणे साप्ताहिक गतिमान दिवाळी अंक : १९७५

३४) 'या निवडणुकीचे वैशिष्ट्य काय?' मुलाखतकार : किर्लोस्कर, खास प्रतिनिधी पुणे किर्लोस्कर मासिक : मार्च १९७७

३५) 'खास मुलाखत' मुलाखतकार : छाया गोडबोले पुणे, साप्ताहिक 'सोबत' दि. २७ सप्टेंबर १९७७

३६) 'आजच्या राजकारणात माझी भूमिका' मुलाखतकार : श्री रामभाऊ जोशी, केसरी प्रतिनिधी पुणे केसरी दिवाळी अंक पुरवणी दि. १२ नोव्हेंबर १९७७.

३७) 'माझी भूमिका बदलती वाटली तरी माझ्या काँग्रेसनिष्ठेचे सूत्र एकच आहे' मुलाखतकार : मु. शं. किर्लोस्कर, संपादक किर्लोस्कर मासिक, पुणे साप्ता. मनोहर दि. १२ ते १८ फेब्रुवारी १९७८

३८) 'भारतातील लोकशाही समाजवाद आणि आर्थिक नियोजन' मुलाखतकार : डॉ. वा. चुं. श्री श्रीमाळ , सदर मुलाखात 'सहकार पंढरीचे वारकरी' या ग्रंथात सामाविष्ट आहे. मुंबई, रंजना प्रकाशन–१९७८.

३९) 'हा लढा एकाधिकारशाहीविरुद्ध आहे' मुलाखतकार : मो. ग. तपस्वी सदर मुलाखत दि. २२ ते २६ डिसेंबर १९७९ या काळात घेतलेली असून ती मोरया प्रकाशन, डोंबिवली यांनी प्रकाशित केलेल्या मो. ग. तपस्वी यांच्या 'घुसळण' या पुस्तकात समाविष्ट आहे.

४०) 'Happy Days Are Here Again' by Kalpana Sharma & Nirenji Choudhary, Bombay Himmat Magazine Weekly Dated 1st June 1981.

४१) 'सामाजिक परिवर्तनासाठी विषमता जरूर' मुलाखतकार : श्री. ना. बा. लेले, पुणे किर्लोस्कर मासिक विशेषांक : ऑगस्ट १९८१.

४२) 'समग्र आर्थिक स्ट्रक्चर बदलविल्याशिवाय समाजवाद अशक्य' मुलाखतकार : प्रा. बा. ह. कल्याणकर दि. १९.९.१९८२ रोजी घेतलेली मुलाखत प्रकाशक : 'युगकर्ता' दिवाळी अंक नोव्हेंबर १९८२ किंमत-४.००रु.

४३) 'आजच्या पक्षपद्धतीचा पुनर्विचार करण्याची गरज' मुलाखतकार : दैनिक विशाल सह्याद्रि प्रतिनिधी पुणे : विशाल सह्याद्रि दिवाळी विशेषांक : १९८४

४४) 'आजही काँग्रेसचे आकर्षण' मुलाखतकार मो. ग. तपस्वी पुणे : किस्त्रिम दिवाळी विशेषांक : १९८४

४५) 'काँग्रेसमधील माझे दिवस' मुलाखतकार : दै. मराठवाडा प्रतिनिधी, औरंगाबाद दै. मराठवाडा दिवाळी अंक : १९८४.

४६) 'स्वातंत्र्य चळवळीत एकी टिकविणे सोपे होते, नंतर वाटणीवरून मतभेद झाले.' श्री. बिडेश कुलकर्णी यांची काँग्रेस शताब्दीनिमित्त घेतलेली मुलाखत मुलाखतकार : संजिवनी खरे मुंबई साप्ता. लोकप्रभा, दि.५ जाने. १९८५.

४७) 'यशवंतराव चव्हाण यांची एक 'अप्रकाशित मुलाखत' मुलाखतकार : श्री. श्रीराम ढवळीकर (अनुवादक) पुणे दै. तरुण भारत, दि. १० मार्च १९८५.

४८) 'महाराष्ट्राची भूमी समाजवादाला अनुकूल' मुलाखतकार : दै. केसरी प्रतिनिधी यांनी २६ जाने. १९६० रोजी घतेलेली मुलाखत प्रसिद्धी पुणे दै. केसरी, १ मे १९८५.

४९) 'महाराष्ट्र आणि यशवंतराव चव्हाण (मा. तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांची मुलाखत प्रा. स. शि. भावे, पुणे यांनी घेतली) मुंबई साप्ता. 'विवेक' महाराष्ट्र दिन विशेषांक १ मे १९८५

५०) 'महाराष्ट्राचे तीन मुख्यमंत्री' (श्री. बाळासाहेब भारदे यांची श्री. गोपाळ मिरीकर यांनी घेतलेली मुलाखत, पुणे : साप्ता. स्वराज्य, महाराज्य रौप्यमहोत्सव पुरवणी ४मे १९८५.

५१) 'महाराष्ट्राचे शिल्पकार' (मुख्यमंत्री श्री. वसंतदादा पाटील यांची श्री. सुकृत खांडेकर यांनी घेतलेली मुलाखत) पुणे/केसरी रौप्यमहोत्सव अंक : १मे १९८५

५२) 'मानवतावादी विचारांचा खराखुरा सुसंस्कृत नेता यशवंतराव' (श्री शरदराव पवार यांची राधाकृष्ण नार्वेकर यांनी घेतलेली मुलाखत/मुंबई रविवार सकाळ यशवंतराव चव्हाण स्मृती विशेषांक : दि. २४.१०.१९८५

५३) 'मला साहेबांनी कसोटीचा दगड मानले' श्री. नरूभाऊ लिमये यांची विकास बाळुंजकर यांनी घेतलेली मुलाखत, मुंबई दै. लोकसत्ता, दिनांक ११ मार्च १९८८

५४) 'यशवंतरावांचे नेतृत्व हा त्रिवेणी संगम' मुलाखतकार : श्री. कुलकर्णी सतीश (मा. यशवंतरावांचे साडू श्री. दादासाहेब जगताप यांची घेतलेली मुलाखत) प्रकाशित, सातारा दै. ऐक्य दिनांक २५ नोव्हेंबर १९९२.

५५) 'साहित्य संस्कृतीचे मानकरी - यशवंतराव चव्हाण' डॉ. य. दि. फडके यांची सौ. भारती पैठणे - लव्हेकर, यांनी घेतलेली मुलाखत, मुंबई पाक्षिक, शिदोरी, १२ मार्च १९९३ (मुंबई, महाराष्ट्र प्रदेश काँग्रेस कमिटीचे मुखपत्र)

५६) 'राजकीय पक्षांची फेरजुळवणी' मुलाखतकार : केसरी प्रतिनिधी, पुणे केसरी ऑक्टोबर (दिवाळी अंक) १९७९.

५७) 'यशवंतरावांची मुलाखत' दिव्य ले. पु. रा. बेहेरे प्रका. मुंबई दिनपुष्प प्रका. १९८० पृष्ठे १८४/किंमत २२.००रु. या ग्रंथात असलेली मुलाखत.

परिशिष्ट- ७

मा.यशवंतराव चव्हाण यांच्या प्रस्तावना लाभलेल्या ग्रंथांची यादी प्रकाशन वर्षानुक्रमे सूची

अनु. पुस्तकाचे नाव, लेखक, संपादक-प्रकाशक प्रकाशन वर्ष आदि माहिती.

१) 'लोकनायकाच्या स्मृतिशलाका' (श्री. व्यंकटराव पवार गौरव ग्रंथ) संपादन : व्यंकटराव पवार गौरव ग्रंथ समिती, प्रकाशक : मिरज, व्यंकटराव पवार गौरव ग्रंथ समिती प्रकाशन-१९५६, पृष्ठे व किंमत दिलेली नाही.

२) 'अठराशे सत्तावनचा महाराष्ट्र' लेखक : पु. पां. ऊर्फ बाबूराव गोखले प्रकाशक : सातारा, द. रा. परांजपे, १९५७ पृष्ठे११८, किंमत-१.५०रु.,(आवृत्ती २री, ८ ऑगस्ट - १९५७)

३) 'The Land Problem of Reorganized' by G. D. Patel, Pub. Bombay N. M. Tripathi Pvt. April 1957, pp 466, Rs.-12.50/-

४) 'पैसे झाडाला लागतात' (संगीत सा. नाटक) लेखक : पाटील दिनकर, प्रकाशक : मुंबई रायकर जयहिंद प्रकाशन, दि. ११.११.१९५८ पृष्ठे-८१, किंमत०२.००रु.

५) 'माझ्या आठवणी व अनुभव' (महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे ऊर्फ अण्णासाहेब शिंदे चरित्र व आठवणी) लेखक : कर्मवीर वि. रा. शिंदे प्रकाशक : पुणे लेखन वाचन भांडार, १९५८, (भाग १, २, ३ एकत्र) पृष्ठे-१४६, किंमत १५.००रु.

६) 'भारताची राज्यघटना' लेखक : त्र्यं. कृ. टोपे प्रकाशक : मुंबई, भटकळ पॉप्युलर बुक डेपो, प्रकाशन : ऑगस्ट १९५९, पृष्ठे-११६, किंमत-२.५०रु.

७) 'आई' लेखक : पंडित गुरव, प्रकाशन : कोल्हापूर, विकास प्रकाशन

संस्था, आवृत्ती १ली व २री, १९५९ पृष्ठे-७९, किंमत-१.५०रु.

८) 'महाराष्ट्राचे मन' लेखक : पु. रा. बेहरे, प्रकाशक : मुंबई, बलवंत पुस्तक भांडार, १९६० पृष्ठे-९९, किंमत-२.००रु.

९) 'पं. गोविंद वल्लभ पंत' (चरित्र) लेखक : रंजन परमार, प्रकाशक, पुणे सह्याद्रि प्रकाशन, १५ ऑगस्ट १९६१,पृष्ठे ७४, किंमत-१५०रु.

१०) 'रवींद्रमानस' संपादक : गणेश ल. चंदावरकर, प्रकाशक : मुंबई, महाराष्ट्र राज्य, रवींद्रनाथ टागोर जन्मशताब्दी समितीसाठी बोरा अँड कंपनी पब्लिशर्स प्रा. लि., १९६२, पृष्ठे-९६, किंमत-२.००रु.

११) 'अहमदनगरची निजामशाही' (बुरहाने मासीर) मूळ फारसी लेखक : सय्यद अली, इंग्रजी भाषांतर : सर वुल्सले हेग, मराठी अनुवाद : डॉ. भ. ग. कुंटे प्रकाशक : मुंबई (दादर), मुरली प्रकाशन, १९६२, पृष्ठे-३३६, किंमत-१०.००रु.

१२) 'पदनामकोश' (इंग्रजी - मराठी) : मुंबई भाषा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन यांचेद्वारा प्रकाशित - १९६२, पृष्ठे-२४६+१६६, किंमत-१०.००रु.

१३) 'त्यागमूर्ती पंडित मोतीलाल नेहरू' लेखक : अरविंद ताटके, प्रकाशक : पुणे, इनामदार बंधू प्रकाशन - १९६२, पृष्ठे-८८, किंमत-२.००रु.

१४) 'भारताचे पहिले राष्ट्रपती डॉ. राजेंद्रप्रसाद' (काल-कार्य-व्यक्ती), लेखक : ना. म. पटवर्धन प्रकाशक : पुणे, स. आ. जगताप प्रकाशन - १९६२, पृष्ठे-२+७+१९२, किंमत-५.००रु.

१५) 'चीनचे आक्रमक आव्हान' लेखक : प्रा. देवदत्त दाभोळकर, प्रकाशक, पुणे : साधना प्रकाशन, १९६३, पृष्ठे-६८+४+१, किंमत-१.००रुपया.

१६) 'लोकमान्य तिलक विचारसार' (भारती लोकनेता माला) लेखक : मो. ग. तपस्वी, प्रकाशक : दिल्ली, सबकी बात. प्रकाशन - १९६३, पृष्ठे-१२८, किंमत दोन रुपये.

१७) 'कर्मवीर कन्नमवार' लेखक : तु. जा. काटकर, प्रकाशक : मुंबई, श्रीमती गोपिकाबाई कन्नमवार, फेब्रुवारी १९६४, पृष्ठे : १७०, किंमत-

६.००रु.

१८) 'इंच इंच लढवू' (चिनी आक्रमणावरील पहिले मराठी नाटक) लेखक : आबासाहेब आचरेकर, प्रकाशक, मुंबई, ताडदेव प्रकाशन, १९६४ पृष्ठे-८४, किंमत-३.००रु.

१९) 'लोकसाहित्य साजशिणगार' संपादिका : डॉ. सरोजिनी बाबर, प्रकाशक : मुंबई, महाराष्ट्र लोकसाहित्य समिती, संचालक, प्रकाशन विभाग, महाराष्ट्र राज्य - १९६४, पृष्ठे-२५३, किंमत-२.००रु.

२०) 'खंदक माझे घर' (एका योद्ध्याची आत्मकथा) लेखक : सूर्यकांत सदाशिव पंडित (निवृत्त कर्नल) प्रकाशक : पुणे, व्हीनस बुक स्टॉल, १९६४, पृष्ठे-१५२, किंमत-४.००रु.

२१) 'कर्मवीर भाऊराव पाटील व्यक्तिदर्शन' लेखक : वसंत लोखंडे, प्रकाशक : उरुण इस्लामपूर : मोहनराव लोखंडे, १९६४, पृष्ठे-१२३, किंमत-३.००रु.

२२) 'आनंद यात्री : रवींद्रनाथ संस्कार आणि साधना' लेखक : बा. भ. बोरकर, प्रकाशक मुंबई प्रसिद्धी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन १९६४, पृष्ठे-१७३, किंमत-२.५०रु.

२३) 'भारतीय मल्लविद्या : उदय आणि विकास' लेखक : कृ. गो. सूर्यवंशी, प्रकाशक : पुणे, ना. स. मोहोळे, कार्याध्यक्ष, महाराष्ट्र राज्य कुस्तीगीर परिषद १९६५, पृष्ठे-४२० +१८३, किंमत-१५.००रु.

२४) 'भारत आमचा जगी महान' लेखक : म. अ. कुलकर्णी, प्रकाशक : सांगली, डायमंड बुक स्टॉल १९६५, पृष्ठे-१०२, किंमत-३.००रु.

२५) 'वक्तृत्व स्पर्धेतील गाजलेली भाषणे' लेखक : म. अ. कुलकर्णी, प्रकाशक : सांगली, डायमंड बुक स्टॉल -१९६५, पृष्ठे, किंमत-३.००.

२६) 'अंबा तुकाई महात्म्य अर्थात कोंढणपूर कैवल्य' लेखक : बापू गोखले, प्रकाशक : सौ. गोखले, पुणे पद्मजा प्रकाशन - १९६५,पृष्ठे ४२, किंमत-२.००रु.

२७) 'भारत के परमवीर' लेखक : मेजर शं. ग. चाफेकर, प्रकाशक : पुणे महाराष्ट्र राष्ट्रभाषा सभा - १९६५, पृष्ठे १४२, किंमत-३.००रु.

२८) 'Shree Samarth Ramdas : His Life and Mission' by S. S.

Apte, Pub. Bombay, Vora and Co. Publishers Pvt. Lt 1965, pp. 253, Rs.-15/-Only.

२९) 'विचारलाटा' लेखक : प्रा. अरविंद पुराणिक प्रकाशक : कऱ्हाड, मे. पाटील आणि कंपनी-१९६६, पृष्ठे ११४, किंमत-३.००रु.

३०) 'विधानसभा : परिचय आणि कामकाज' लेखक : के. टी. गिरमे, प्रकाशक : पुणे, रुची प्रकाशन -१९६६, पृष्ठे २५७, किंमत-३०.००रु., (आवृत्ती दुसरी १९८३)

३०अ) 'गगनांत घुमविली जयगाथा' लेखक : गोपाळ नीलकंठ दांडेकर, प्रकाशक : मुंबई मॅजेस्टिक बुक स्टॉल, १.७.१९६६ पृष्ठे १५१, किंमत-५रु.

३१) 'Pakistan' (Her Relation With India-1947-1966) by K. C. Saxena, Pub. : New Delhi Vir Publishing House, 1966, pp. 267, Rs.20/-Only.

३२) 'जागृत सातारा' लेखक पु. पां. ऊर्फ बाबूरावजी गोखले, प्रकाशक : सातारा लोकसेवा संघ १९६६ पृष्ठे २०+३९६, किंमत १०.००रु.

३३) 'जीवनचक्र' (चरित्र ग्रंथ) लेखक : बाळासाहेब पाटील, प्रकाशक : कोल्हापूर, सत्यवादी प्रकाशन - १९६६, पृष्ठे २८८, किंमत-६.००रु.

३४) 'सातवे सोनेरी पान' अनुवादक : वि. स. वाळिंबे, Twenty two fate ful days by D. R. Mankekar लिखित पुस्तकाचा अनुवाद) प्रकाशक : पुणे, केसरी प्रकाशन - १९६६, पृष्ठे १४७, किंमत-५.००रु.

३५) 'कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे - चरित्र' लेखक : सुधाकर पवार व बा. रा. जगताप, प्रकाशक नासिक, ज्योती प्रकाशन, १९६६, पृष्ठे ११८, किंमत-३.००रु. (आवृत्ती दुसरी १९६७)

३६) 'Indian Army through the Ages' by M. G. Sharma, Pub. Bombay Allied Publishers Pvt. Ltd. 1966 pp. 311, Rs.26-50 Only.

३७) 'बुद्धशास्त्र : यंत्र व तंत्र' लेखक : अ. वि. बेद्रे, प्रकाशक : मुंबई मनोरंजन प्रकाशन, १९६, पृष्ठे २५५, किंमत-७.००रु. ३८) 'ग्रामीण शिक्षणाचे साद - पडसाद' लेखक : ग. ह. पाटील, प्रकाशक : अलिबाग ग. भा. पंडित, आदर्श कार्यालय - १९६७, पृष्ठे १२४, किंमत-४.००रु.

३९) 'लता' (गौरव ग्रंथ) संपादिका : सरोजिनी वैद्य, शांता शेळके व

वृंदा लिमये, प्रकाशक मुंबई, लाता मंगेशकर गौरव समिती - १९६७, पृष्ठे २०३, किंमत-११.००रु.

४०) 'The Plough and the Pipe' by Dinesh Desai Pub.: Bombay, Parijat Prakashan - 1967, p.p 48, Rs.15/-Only

४१) 'आदर्श माता व थोर समाजसेविका सौ. हिराबाई भापकर' लेखक : सुदाम श्रीपत भांगे, प्रकाशक : अहमदनगर सु. श्री. भांगे १९६८, पृष्ठे ११०, किंमत-२.००रु.

४२) 'छत्रपती शिवराय' (महाकाव्य) लेखक : महाराष्ट्र कवी यशवंत(य. दि. पेंढारकर) प्रकाशक : पुणे, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन - १९६८, पृष्ठे २०+५४०, किंमत-२५.००रु.

४३) 'आप्पासाहेब पवार एकसष्टी समारंभ गौरव ग्रंथ' (जीवनदर्शन), प्रकाशक : डॉ. आप्पासाहेब पवार सत्कार समिती प्रकाशन- १९६८, पृष्ठे क्रमांक व किंमत दिलेली नाही.

४४) 'मी असा बोललो' लेखक : मोहन सरडे, प्रकाशक : कऱ्हाड, मोहन कृष्णराज सरडे १९६९, पृष्ठे १०२, किंमत-२.००रु.

४५) 'मुलाखतींच्या मैदानातून' लेखक : धो. म. मोहिते, प्रकाशक : मोहित्याचे वडगाव (जि. सांगली) बळीराज प्रकाशन - १९६९, पृष्ठे १६६, किंमत-७.००रु.

४६) 'प्राचीन भारतीय स्थल कोश' लेखक : म. म. डॉ. सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव प्रकाशक : पुणे भारतीय चरित्र कोश मंडळ १९६९ पृष्ठे १११+६७२, किंमत-२५.००रु.

४७) 'स्वर' (काव्यसंग्रह) लेखक : कवी सुधांशु (ह. न. जोशी), प्रकाशक : पुणे, गो. य. राणे प्रकाशन - १९७०, पृष्ठे १२८, किंमत-३.००रु.

४८) 'स्वाधीन की दैवाधीन' (एक रोमहर्षक सत्य युद्धकथा) लेखक : रा. गो. साळवी, प्रकाशक : मुंबई, सोमय्या पब्लिकेशन्स प्रा. लि.-१९७०, पृष्ठे १७८ किंमत ३.००रु. (आवृत्ती)-३री)

४९) 'युगप्रवर्तक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर' लेखक : हरिभाऊ पगारे, प्रकाशक : मुंबई, श्रीमती गंगूबाई पगारे, १९७० पृष्ठे ३११, किंमत-१०.००रु.

५०) 'Rise of Muslims in Indian Politics' (An Analasis of Development from 1885 to 1906) by Zakeria Rafiq, Pub.Bombay Somayya Publications Pvt. Ltd.:1970, pp.427, Rs.45-00 (IInd Ed.1971)

५१) 'अमृतपुत्र' (ताश्कंदचे महाभारत) कादंबरी लेखक : भा. द. खेर, प्रकाशक : पुणे केसरी प्रकाशन - १९७०, पृष्ठ ४१२, किंमत-१५.००रु. सवलतीची किंमत ६रु. (नवी आवृत्ती - १९९१)

५२) 'शिक्षण विचार' लेखक : मधुकर चौधरी, प्रकाशक : मुंबई, सिंधु पब्लिकेशन्स प्रा. लि. १९७०, पृष्ठे ७+११८, किंमत ०१०.००रु.

५३) 'Land Systems of Union Teritories of India' by G. D. Patel Pub.: Anand Charostar Book Stall - 1970pp.578, Rs.40/-Only.

५४) 'डॉ. भाऊ दाजी : व्यक्ती काल, व कर्तृत्व' लेखक : अ. का. प्रियोळकर, प्रकाशक : मुंबई मराठी साहित्य संघ - १९७१, पृष्ठे ५८६, किंमत १५.००रु. (आगामी शतसांवत्सरिक पुण्यतिथी - १८७४-१९७४ स्मारक ग्रंथ)

५५) 'रयत सेवक : कर्मवीर भाऊराव पाटील' लेखक : शं. मा. डिंगणे, प्रकाशक : पुणे, भारती विद्यापीठ प्रकाशन : १९७१, पृष्ठे १२२, किंमत-७.००रु. (पुरस्कार इंग्रजीमध्ये)

५६) 'क्रांतिवीर माधवरराव जाधव - जीवनदर्शन' संपादक : वसंत पालकर, प्रकाशक : कऱ्हाड, अध्यक्ष वीर माधवराव जाधव सत्कार समिती - १९७१ पृष्ठे -१००+ फोटो पृष्ठे १६०, किंमत १५.००रु.

५७) 'आवाहन' (वसंतराव नाईक निवडक भाषणांचा संग्रह) संपादक : दिनेश देसाई, प्रकाशक : मुंबई, पारिजात प्रकाशन - १९७१, पृष्ठे ११५, किंमत दिलेली नाही.

५८) 'भारत-भूषण' भाई माधवराव बागल अमृत महोत्सव विशेषांक-१९७१, वर्ष-७वे, अंक १०वा, प्रकाशक : कोल्हापूर, एस. एम. शिर्के-१९७१, पृष्ठे-२००+११, किंमत-४.००रु.

५९) 'Computer and Labour Problems in India' by K. R. Bhandarkar and Raja Kulkarni, Pub.: Bombay United Asia Publications-1971, pp.201, Rs.25/-Only.

६०) 'दूर्वांकुर' (श्री. चिं. वि. जोग एकसष्टी गौरवग्रंथ) प्रकाशक :

पुणे, मीरा खेर गौरव ग्रंथ समिती, पृष्ठे ११७+६०, किंमत दिलेली नाही. प्रकाशन-१९७२.

६१) 'पंडित नेहरू : एक मागोवा' लेखक : डॉ. न. गो. राजूरकर व प्रा. नरहर कुरुंदकर प्रकाशक : पुणे, साधना प्रकाशन-१९७३, पृष्ठे-१५७, किंमत-१०.००रु.

६२) 'महाराष्ट्राचे कर्मवीर' : हिंदूराव पाटील, प्रकाशक : भादोले(कोल्हापूर) वारणाखोरा प्रकाशन - १९७३, पृष्ठे-९५, किंमत ४.५०रु.

६३) 'सहकारी बँकिंगची तोंड ओळख' लेखक कृ. गो. सरडे, प्रकाशक : कऱ्हाड वि. कृ. सरडे व्हारायटी स्टोअर्स १९७३, पृष्ठे १६२, किंमत-५.००रु.

६४) 'विजयी मराठाकार श्रीपतराव शिंदे' लेखक : मा. श्री. शिंदे, प्रकाशक : औरंगाबाद, युवराज प्रकाशन, साहेबराव दा. नलावडे - १९७३ पृष्ठे ११०, किंमत रुपये तीस.

६५) 'नगरपालिका शिवाजी स्टेडियम स्मरणिका' संपादक : श्याम द. घळसासी, प्रकाशक : कऱ्हाड, शिवाजी स्टेडियम उद्घाटन महोत्सव क्रिकेट सामना व्यवस्थापन समिती १९७३(पृष्ठे क्रमांक व किंमत दिलेली नाही)

६६) 'माझ्या राजकीय आठवणी' लेखक : हरी पांडुरंग तथा हरिभाऊ लाड, प्रकाशक : कऱ्हाड, श्रीपाद रामचंद्र देशपांडे-१९७४, पृष्ठे-८०, किंमत-३.००रु.

६७) 'हंटर' कार - खांडेकर बागल यांचे निवडक लेख' संपादक - भाई माधवराव बागल, प्रकाशक-कोल्हापूर, दि कोल्हापूर शुगर मिल्स लि. - १९७४, पृष्ठे ३४३, किंमत २०.००रु. (आवृत्ती २री १९७६)

६८) 'Small scale Industries' (A Study in Investement and output aspectes) by Dr. Sharad Kopardekar, Pub. Poona, G. Y. Rane Prakashan-1974, pp. 338, Rs.30/- Only

६९) 'भारतीय मल्लविद्या शास्त्र - खंड १ला' लेखक : तुकाराम लिंगोजी सावळे (उस्ताद) प्रकाशक : तुरंब्रे (ता. राधानगरी) राजर्षी शाहू मल्लविद्या प्रकाशन, १९७४, पृष्ठे १२९, किंमत ३२.००रु. (आवृत्ती २री - १९९०)

७०) 'कॅप्टन शिंदे' लेखक, प्रकाशक, मुंबई : कॅप्टन मा. कृ. शिंदे गौरव ग्रंथ आणि सत्कार समिती-१९७४, पृष्ठे-९०

७१) 'झाकलेले माणिक' ह. भ. प. दत्तात्रोय महाराज कळंबे चरित्र' लेखक : द. म. भोसले, प्रकाशक : मुंबई, द. म. कळंबे चरित्र प्रकाशन मंदिर - १९७४, पृष्ठे १२८, किंमत दिलेली नाही.

७२) 'ऋणानुबंध' लेखक : यशवंतराव चव्हाण, प्रकाशक : पुणे, प्रेस्टिज पब्लिकेशन्स-१९७५, पृष्ठे : २६१, किंमत-३०.००रु.

७३) Foundation of Indo-Soviet relations' (A study of non official attiitude and contact - 1917-1947) by Nirmala Joshi, Pub. : New Delhi Radiant Publishers Pvt. Ltd. 1975, pp 311, Rs.26.50/- Only

७४) 'समृद्धीच्या वाटा' (मुख्यमंत्री वसंतराव नाईक यांच्या भाषणांचा संग्रह) प्रकाशक मुंबई, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय महाराष्ट्र शासन १९७५, पृष्ठे-२११, किंमत-४.२०रु.

७५) Chhatrapati Shivaji : Architect of freedom' by Dr. Narayan Kulkarni, Pub. : Delhi Chhatrapati Shivaji Smarak Samiti, 1975 pp. 37+29+358, Rs.75/- Only.

७६) 'राजर्षी शाहू : काळ, विचार आणि कार्य' संपादक : एस. एस. भोसले, प्रकाशक : रा. शं. ऊर्फ बाळासाहेब यादव, अध्यक्ष, जिल्हा परिषद, कोल्हापूर - १९७५, पृष्ठे ४७४, किंमत-३५.००रु.

७७) 'जीवनधारा' (मा. श्री. भाऊसाहेब वर्तक षष्ट्यब्दीपूर्ती-गौरव ग्रंथ) प्रकाशक : वसई(ठाणे) चिटणीस-ना. श्री. भाऊसाहेब वर्तक षष्ट्यब्दीपूर्ती सत्कार समिती, १९७५, पृष्ठे १८०, किंमत दिलेली नाही.

७८) 'राजर्षी शाहू छत्रपती गौरव ग्रंथ' प्रमुख संपादक व अध्यक्ष : आमदार पी. बी. साळुंखे, प्रकाशक : मुंबई, महाराष्ट्र शासन (शिक्षण विभाग) १९७६, पृष्ठे १८०, किंमत-१०.००रु.

७९) 'रा. बा. मेरूकर यांचे जीवन दर्शन' (गौरव ग्रंथ), संपादक : श्री. वसंतराव बोराटे, प्रकाशक : वाई, कार्यवाह - गौरव ग्रंथ समिती-१९७६, पृष्ठ क्रमांक व किंमत दिलेली नाही.

८०) 'महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे - एक धगधगीत व्यक्तिमत्त्व' लेखक : संभाजीराव पाटणे, प्रकाशक : वाई, कार्यवाह - ब्राह्मो समाज (प्रकाशन

- महर्षी शिंदे पुण्यस्मरण दिन - २ जानेवारी १९७६, पृष्ठे १५७, किंमत ८.००रु.

८१) 'भूमिपुत्र' (श्री. विठ्ठलराव विखे पाटील यांचे चरित्र) लेखक : राजा मंगळवेढेकर, प्रकाशक : प्रवरानगर, प्रवरा प्रकाशन-चंद्रभान भाऊसाहेब घोगरे -पाटील, १९७७, पृष्ठे ३६०+२४ फोटो पृष्ठे, किंमत २०.००रु.

८२) 'श्री. जगजीवनराम : व्यक्ती आणि विचार' लेखक : डॉ. प्रभाकर माचवे, प्रकाशक : मुंबई, सोमय्या पब्लिकेशन्स - १९७७, पृष्ठे २०२, किंमत-१५.००रु.

८३) 'यशोगंध' (रावसाहेब महादेव गोगटे गौरव ग्रंथ) प्रकाशक : मुंबई, रा.ग. मोहाडीकर-गोगटे गौरव समिती - १९७७, पृष्ठे-२६८, किंमत-१५.००रु.

८४) 'ना. यशवंतराव मोहिते यांचे पन्हाळ शिबिरातील भाषण' संकलन - श्री. आनंदराव ब. पाटील, प्रकाशक : पुणे, श्री. पतंगराव कदम, भारती विद्यापीठ प्रकाशन - १९७७, पृष्ठे १३३, किंमत-२.००रु.

८५) 'दृष्टा जनसेवक' श्री. तात्यासाहेब हराळकर चरित्र लेखक : के. द. कुलकर्णी प्रकाशक : तुगाव, हराळकर ज. ग. - १९७७, पृष्ठे १०८, किंमत-१०.००रु.

८६) 'श्री. नामदेव दर्शन' संपादक : नि. ना. रेळेकर, हे. वि. इनामदार व निशिकांत मिरजकर, प्रकाशक : शं. द. जायचळ, अध्यक्ष, नामदेव समाजोन्नती परिषद कोल्हापूर - १९७०, पृष्ठे ४०+१०७८, किंमत-४०.००रु.

८७) 'भूमिका' लेखक : यशवंतराव चव्हाण, प्रकाशक : पुणे, प्रेस्टिज पब्लिकेशन्स (भाषण संग्रह) १९७९, पृष्ठे २५७, किंमत-३०.००रु.

८८) 'स्मृती जयांची चैतन्य फुले' लेखक : संभाजीराव थोरात, प्रकाशक - कर्वे (ता. कऱ्हाड), ज्ञानेश्वर ज्ञानपीठ प्रकाशन - १९८०, पृष्ठे १९२, किंमत-१५.००रु.

८९) 'दवबिंदूच्या जलधारा' (सहकारमहर्षि दत्ताजीराव कदम यांची कार्यगाथा) लेखक : शामराव कुलकर्णी, प्रकाशक, इचलकरंजी, शामराव कुलकर्णी - १९८०, पृष्ठे ६+८ फोटो पृष्ठे+४८, किंमत -८.००रु.

९०) 'गावातल्या गोष्टी' लेखक : ना. धों. महानोर, प्रकाशक : औरंगाबाद, साकेत प्रकाशन-१९८१, पृष्ठे, किंमत ३५.००रु.(आ. २री. - १९८६)

९१) 'प्रबोधनाची धगधगती मशाल' (कर्मवीर भाऊराव पाटील चरित्र ग्रंथ) लेखक : मा. भी. काटकर, प्रकाशक : सातारा, कर्मवीर विद्या प्रबोधिनी रयत शिक्षण संस्था, १९८२, पृष्ठे-२०४, किंमत ५०.००रु.

९२) 'संघर्ष' (श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या जीवनावरील कादंबरी) लेखिका : मीना जोशी, प्रकाशक : मुंबई, गृहलक्ष्मी प्रकाशन, १९८२, पृष्ठे-१५७, किंमत-१०.००रु.

९३) 'जागल' (काव्यसंग्रह) लेखक : बा. ह. कल्याणकर, प्रकाशक : औरंगाबाद, अरुंधती प्रकाशन - १९८२

९४) 'कर्मवीर भाऊराव पाटील' लेखक : म. भी. काटकर, प्रकाशक-सातारा, सौ. सरोजिनी काटकर, १९८२, पृष्ठे : १२४, किंमत - १८.००रु.

९५) 'आनंदयात्री' (कवितासंग्रह) लेखक : गजानन पिंगळे, प्रकाशक : डोंबिवली, शोभना प्रकाशन, १९८२, पृष्ठे : ७५, किंमत-१०.००रुपये

९६) 'क्रांतिसिंह नाना पटील' लेखक-संपादक : प्रा. डॉ. जयसिंगराव पवार, प्रकाशक : कोल्हापूर : अरुंधती प्रकाशन, पृष्ठे ३००, किंमत ८०.००रु.

९७) 'कोल्हापूरची मोठी माणसं' संपादक : भिकाशेट ज्ञानदेव पाटील, प्रकाशक : कोल्हापूर, कल्पक प्रकाशन, १९८३, पृष्ठ ३००, किंमत-४०.००रु. (खंड पहिला)

९८) 'साप्ताहिक रामप्रताप' माथाडी दैवत कै. अण्णासाहेब पाटील यांचा प्रथम स्मृतिदिन विशेषांक १९८३, संपादक : ॲडव्होकेट राम शेगले प्रकाशक : कऱ्हाड ॲड. राम हेगले, साप्ता. रामप्रताप प्रकाशन, १९८३, पृष्ठे १०३, किंमत ७.००रु.

९९) 'हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम' लेखक : वसंत ब. पोतदार, प्रकाशक : अष्टा. (कासार) श्री. वसंत पोतदार. १९८४, पृष्ठे २४३, किंमत-४५.००रु.

१००) 'युगकर्ता' (लोकमान्य टिळक चरित्र) लेखिका : सविता भावे, प्रकाशक : पुणे, अ. ह. भावे वरदा बुक्स- १९८४, पृष्ठे २४३, किंमत ४५रु.

१०१) 'सार्वजनिक बाबुराव' चरित्रग्रंथ' लेखक : रामभाऊ जोशी, प्रकाशक : पुणे, यशोदा प्रकाशन १९८४, पृष्ठे १८८, किंमत-२०.००रु.

१०२) 'हिरोशिमा' लेखक : भा. द. खेर, प्रकाशक : पुणे, मेहता पब्लिकेशन हाऊस, १९८४, पृष्ठे ६६६, किंमत-१२५रु.

१०३) 'हे अंतरंग माझे' (कवितासंग्रह) लेखक : बाळकृष्ण वा. घाटे, प्रकाशक : कऱ्हाड, सौ. रुक्मिणीबाई बां. घाटे, १९८४, पृष्ठे ५६ किंमत-१०.०० रु.

१०४) 'सारंग' (ग्रामीण कादंबरी) लेखक : कुमार धनवडे, प्रकाशक : कोल्हापूर, गर्जना प्रकाशन - १९८४, पृष्ठे २०९, किंमत-५५.००रु.

१०५) 'सांगतो ऐका ज्ञानेश्वरी' लेखक : शाहीर शंकर राव निकम, प्रकाशक : पुणे, मानसन्मान प्रकाशन - १९८५, पृष्ठे-१०+१९६, किंमत-३२.००रु. सदर ग्रंथातील प्रस्तावना ही १९८४ सालातील आहे.

१०६) 'कर्मवीर भाऊराव पाटील' (मूळ लेखक : डॉ. अंजिलवेल् मॅथ्यू, अनुवादक - वि.स. वाळिंबे, प्रकाशक : सचिव, रयत शिक्षण संस्था, सातारा, पृष्ठे ४१२+१०, किंमत-१००.००रु. प्रकाशन १९८४ (मराठी अनुवाद प्रकाशन - १९८८, प्रस्तावना १९८४ सालची आहे)

१०७) **'सहकार सुगंध'** लेखक एस.आर.पाटील, प्रकाशकः पाडळी (खुर्द) ता. राधानगरी, एस.आर.पाटील. १९८८, पृष्ठे ३२७, किंमत-४५-००रूपये (सदर ग्रंथातील प्रस्तावना ही दि. ८-२-१९८४ रोजीची आहे.

१०८) **The Wandering Saint-Life and teaching of Gadge Baba'** by: Vasant Shirwadkar, Pub.: Bombay, Shri Gadge Baba Prakashan Samiti (No Date) pp.105, Rs.9-00 only.

१०९) 'आपले जवाहरलालजी' लेखक : ना. पां. नागपुरे (प्रकाशन वर्ष, पृष्ठे व किंमत ही माहिती उपलब्ध झालेली नाही.)

११०) 'सूर्यपंख' लेखक : बा. ह. कल्याणकार, औरंगाबाद, मराठवाडा

विद्यापीठ - १९८४, पृष्ठे १८२, किंमत-२०.००रु.

१११) 'स्वप्न फुले ज्योतिबाचे' (महात्मा फुले कृषी विद्यापीठाच्या एका तपाची वाटचाल) ले. दत्ताजीराव साळुंखे व प्रा. जवाहर मुथा. राहुरी, महात्मा फुले कृषी विद्यापीठ प्र. १९८२ पृष्ठे १७९, किंमत दिलेली नाही.

११२) 'क्रांतिवीर किसनवीर - जीवनदर्शन' संपा. भा. ह. पाटील. सातारा किसनवीर सत्कार समिती प्रका. १९६७, पृष्ठे ७२+२० अधिक ७९ किंमत रुपये-५.००

११३) 'जौहर के अक्षर' ले. संतोष 'शैलजा' दिल्ली-नॅशनल पब्लिशिंग हाऊस प्रका. १९६६ पृष्ठे २३७ किंमत ५.००रु.

११४) 'श्री. नामदेव दर्शन' संपादक : रेळेकर, इनामदार, मिरजकर, प्रकाशक : शं. द. वायचळ. अध्यक्ष नामदेव समाजोन्नती-परिषद-कोल्हापूर १९७०, किंमत-४०.००रु. पृष्ठे- ४०+१०७-८